

Մուշ, բաղր Մուշ.

բարեգազրելով հուշեր
Նայասանից և Թուրֆայից

Խմբագրական կազմ.

Լուսինե Խառատյան

Իսմաիլ Քեսքին

Ավետիս Քեչիշյան

Ս . Այբուբ Օզթուրք

Նանե Խաչատրյան

Նիհալ Ալբայրաք

Կարեն Բակրյան

Յրատարակիչ՝

Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության
Միջազգային համագործակցության ինստիտուտ

Գաղափար՝

Լուսինե Խառատյան
Իսմաիլ Քեսքին
Ավետիս Քեչիշյան
Ս. Այբուք Օզթուրք
Նանե Խաչատրյան
Նիհալ Ալբայրաք
Կարեն Հակոբյան

Գլխավոր խմբագիր՝

Լուսինե Խառատյան

Գրքում արտահայտված կարծիքները կարող են չհամընկնել հրատարակչի կարծիքների հետ: Սույն հրատարակությունը կամ դրա մի մասը կարող է վերարտադրվել՝ աղբյուրը պատշաճ կերպով հղելու պարագայում: Յրատարակիչը խնդրում է իրեն տրամադրել ցանկացած նմանատիպ վերարտադրության պատճենները:

Յրատարակությունը վաճառքի ենթակա չէ և կոմերցիոն կամ շահույթի նպատակ չի հետապնդում:

Բիբլիոգրաֆիկ տեղեկատվությունը հրապարակված է Գերմանիայի Ազգային գրադարանի կողմից.

Գերմանիայի Ազգային գրադարանը գրանցել է սույն հրատարակությունը Գերմանիայի Ազգային Բիբլիոգրաֆիայում, մանրամասն բիբլիոգրաֆիկ տեղեկությունները հասանելի են ինտերնետի միջոցով հետևյալ կայքում՝
<http://dnb.d-nb.de>

Սրբագրիչ՝

Ազատուհի Սահակյան

Ձևավորում՝

Արթուր Մաշինյան
«Քաղաք արվեստանոց»

Նախնական գաղափար՝

Նազարեթ Նազարեթյան
Մաթիաս Բլինգենբերգ
Ուլրիկե Պուշ

dvv international

Oberer Wilhelmstraße 32-53225 Bonn

Federal Republic of Germany

Tel.: +49/228-97569-0

Fax: +49/228-97569-55

E-mail: info@dvv-international.de

www.dvv-international.de

For further information please also see
www.speakingtooneanother.org

©2013 *dvv international*

ISBN: 978-3-942755-12-2

Auswärtiges Amt

Բովանդակություն

Առաջաբան	4
Երախտագիտության խոսք	5
Ներածություն	6
Մուշ. համառոտ ակնարկ	11

ԲԱՆԱՎՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ	12
Ներածություն	13

Հիլալ Ունալ և Շահանե Հալաջյան Հիշողություն, պատկերացումներ. Մուշն ու հայերը	15
---	----

Անի Պողոսյան և Սերջան Չինար «Գնացածներն» ու «մնացածները»	23
---	----

Էլլեն Նազլը Թաշդեմիր և Ռինեթ Իսաջյան Գանձերի հետևից	34
--	----

Ռինեթ Իսաջյան Ինքնաժխտում. կանանց պատմությունները	42
---	----

Հազալ Աթայ և Տաթև Հայրապետյան Թասից և խաղողի այգիներից մինչև Արարատ. անցյալի և ապագայի խորհրդանիշերը	48
---	----

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ	59
Ներածություն	60

Բեթուլ Կայա Սահմանագրկելով անցյալը, վերականգնելով ներկայի պատկերը՝ քարտեզագրությունն ու	
--	--

պատմասացությունը ազգային- պետական սահմանների դարում	62
--	----

Օզգե Սերգեյը և Ռուզաննա Բաղդասարյան Սիռված բեկորներ	69
--	----

Արմենուհի Նիկողոսյան և Բեթուլ Կայա Անիրական, բայց ողջ. իրական, բայց անկենդան	77
--	----

Արմենուհի Նիկողոսյան Վախը	81
------------------------------------	----

Աթաք Այազ և Սոֆյա Մանուկյան Առարկաներն ու կառույցները՝ որպես պատմության և հիշողության փոխադրողներ. հարցազրույց երկուսիս միջև	87
---	----

Ռուզաննա Բաղդասարյան Լռության փլուզվող պատի դարպասները	95
--	----

ԲԵՄԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏ	99
Ներածություն	100

Արիադնա Գրիգորյան, Մարիամ Գրիգորյան և Աննա Պողոսյան Եզրափակիչ ներկայացման սցենար. Մուշ ...	106
--	-----

Արիադնա Գրիգորյան, Գոհար Հովսեփյան, Մարիամ Գրիգորյան, Սերվե Խան, Մայաթ Թեքիր և Սելին Շաքար Եզրափակիչ ներկայացման սցենար. Գյումրի	119
--	-----

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	125
---------------------------------	-----

Առաջարան

Երբ 2007 թվականին առաջին անգամ դիտարկում էինք հայ-թուրքական հաշտեցման ծրագրի գաղափարը, հույսը մեծ էր, որ երկու երկրների հարաբերությունները մոտ ապագայում կբարելավվեն: «Խոսելով միմյանց հետ» ծրագիրը ծնվեց այս տրամադրություններից և տարբեր երկրներում պատմական հարցերի քննարկման մեր փորձից: Այս գիրքը ծրագրի վերջին փուլի արդյունքն է:

Մեր նախաձեռնությունն արագ թափ հավաքեց և տարբեր փուլերում ներառեց գիտնականների, արվեստագետների և քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչների: Նախաձեռնությունը մասնավորապես ուղղված էր երկու երկրների երիտասարդությանը՝ կարևորելով նրանց առանցքային դերն այդ երկրների հետագա հարաբերությունների ձևավորման ընթացքում:

Ծրագիրը վեր է հանում սովորական մարդկանց հիշողությունները: Սա հաշտեցման գործընթացում և հասարակության ժողովրդավարացման գործում արժեքավոր ներդրում է համարվում: «Խոսելով միմյանց հետ» ծրագիրը նպաստեց Հայաստանի և Թուրքիայի երիտասարդության և ավագ սերնդի միջև երկխոսության ընդլայնմանն ու փոխըմբռնման համար ճանապարհի հարթելուն: Ծրագիրը ցույց տվեց, որ իրական հաշտեցումն անհնար է առանց պատմության ճանաչման և երկխոսության:

Հուսով ենք՝ ծրագիրը կնպաստի այնպիսի մթնոլորտի ստեղծմանը, որտեղ Թուրքիան ավելի բաց և անկեղծ կքննի իր պատմությունը, իսկ հայկական կողմը կկարողանա գնահատել Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության համապատասխան նախաձեռնությունները, որոնք հաճախ դժվարին պայմաններում են իրականացվում:

Ծրագրի իրականացման ընթացքում տարածաշրջանի քաղաքական իրավիճակը վատթարացավ: Շատերը հույս էին կապում ֆուտբոլային դիվանագիտության և հայ-թուրքական արձանագրությունների հետ, և ցավալի է, որ հաշտեցման գործընթացը ներկայումս կանգ է առել: Այս պարագայում էլ ավելի

կարևոր ենք համարում մարդկանց, քաղաքացիական հասարակությունների միջև երկխոսության պահպանումն ու հնարավորության դեպքում՝ ամրապնդումը: Հիմնվելով այս համոզմունքի վրա՝ Հայաստանի, Թուրքիայի և Գերմանիայի գործընկերներն առաջ տարան և անգամ ընդլայնեցին ծրագիրը՝ հակառակ քաղաքական գործիչների ընդունած դիրքորոշումներին:

Իհարկե, վատթարացող քաղաքական իրավիճակն ազդեց նաև ծրագրում ներգրավված մարդկանց վրա: Մենք հասկացանք՝ որքան դժվար է երկխոսություն հաստատելը, որքան հաճախ ենք երկմտում, երբ արտաքին ճնշումն ահագնանում ու վտանգում է բեկանել հասարակական կարծիքը: «Խոսելով միմյանց հետ» ծրագիրը երբեք հեշտ չի եղել, և իրականում մեզնից շատերն անգամ պահանջել են, որ այն հեշտ չլինի: Չնայած մեր առջև ծառայած մարտահրավերներին, կամ գուցե դրանց պատճառով ծրագիրը դրական ազդեցություն է ունեցել գրեթե բոլոր ներգրավված անձանց վրա: Ուստի, կարծում ենք, որ սա արժանի նախաձեռնություն էր, որն անհրաժեշտ է շարունակել առաջիկայում:

Մենք գոհունակությամբ ենք ներկայացնում մեր դժվարին նախաձեռնության հերթական արդյունքը: Գիրքն ընդգրկում է ուսանողների հեղինակած էսսեները, որոնք գրվել են Մուշուն (Թուրքիա) և Հայաստանում մշտեցիների ժառանգներով բնակեցված գյուղերում կատարած հետազոտության և ուսանողների անձնական փորձառության հիման վրա: Այն միահյուսում է երկու վայրերի պատմություններ՝ Մուշի, որտեղից հայերը վտարվել են, և գյուղերի, որտեղ նրանց մի մասը ապաստան է գտել ցեղասպանությունից հետո: Գիրքն իրար է կապում նորն ու հինը՝ հարցադրումներ անելով դրանց ընդհանրությունների ու տարբերությունների մասին:

Շնորհակալ ենք ծրագրի բոլոր մասնակիցներից, որոնք այս կամ այն կերպ նպաստել են գրքի ստեղծմանը:

*Նազարեթ Նազարեթյան
Մաթիաս Բլինգենբերգ
Ուլրիկե Պուշ*

Երախտագիտության խոսք

Գրքի հեղինակներն իրենց երախտագիտությունն են հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր մասնակցել են գրքի ստեղծմանը: Խորապես շնորհակալ ենք Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը՝ ֆինանսական և ծրագրային օժանդակության համար: Ուզում ենք հատկապես առանձնացնել դոկտոր Քրիստին Ալթաուզերի, Յան-Յոհան Շմիդտի, Պեթրա Դաչթլերի, Սեմյոն Պոուլբերի և հանգուցյալ Քարսթեն-Էրիկ Յամմերի անունները՝ նրանց հետևողական ու մանրակրկիտ աշխատանքի համար:

Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության միջազգային համագործակցության ինստիտուտի (Դի-Վի-Վի Ինթերնեյշնալ) մեր գործընկերները նույնպես մեծ օգնություն ցուցաբերեցին: Հատկապես երախտապարտ ենք Ուլրիկե Պուշին, որը սկզբից մինչև վերջ հետևել է ծրագրին՝ մասնակիցների հետ մշտական կապ պահպանելով և հիշեցնելով վերջնաժամկետների մասին, Մաթիաս Բլինգենբերգին և Նազարեթ Նազարեթյանին, որոնք մտահոգվել են ծրագիրը 2009 թվին և հետագայում էլ ուշադիր հետևել իրականացման վերելքներին ու վայրէջքներին: Ծրագիրը և գիրքը իրականություն դարձան նրանց անսպառ եռանդի և մեր գործի հանդեպ հավատի շնորհիվ: Շնորհակալ ենք Էրոնե Վարդարին՝ իր մասնակցության և միջնորդի դժվարին գործառնությամբ կատարելու համար:

Խորապես պարտական ենք մեզ հետ աշխատած փորձագետներին, որոնց ներդրումն անչափ արժևորում և գնահատում ենք: Երախտապարտ ենք պրոֆ. Լեյլա Նեյգիին Ստամբուլի Սաբանջի համալսարանից՝ բանավոր պատմության դասընթացների համար (Մուշուն և Հայաստանում), դոկտոր Անուշ Հովհաննիսյանին ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայից՝ տեղական պատմության դասընթացներին (Մուշուն և Հայաստանում) և գրքի պատրաստման տարբեր փուլերում տված խորհուրդների համար: Դոկտոր Ալիեր Քըրքլարը (Ստամբուլի Բիլգի համալսարան) լուսանկարչության արժեքավոր դասընթաց է վարել, ինչպես նաև օգնել է ուսանողներին լուսանկարելու ընթացքում ու կառուցողական խորհուրդներ տվել լուսանկարչության էսեյների վերաբերյալ: Բենական արվեստի խմբի փորձագետներ Շողակաթ և Ցուլակ Գալստյաններն արժեքավոր ներդրում ունեցան խմբի ուսուցման, ինչպես նաև դաշտային աշխատանքի, սցենարի մշակման և բենադրման ընթացքում:

Մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում Թուրքիայի և Հայաստանի գործընկեր կազմակերպություններին՝ ծրագրի հաջող իրականացման նպատակով գործադրած ջանքերի և տրամադրած ժամանակի համար: Հատուկ շնորհակալություն Թուրքիայում գործող Անադոլու Քուլթուր կազմակերպության ներկայացուցիչներ Ռազլի Ջըբին, Թամար Նալճրին, Սելթեմ Ասլանին և Օս-

ման Կավալային, ինչպես նաև Հայաստանում գործող «Հագարա-շեն» Ազգաբանական հետազոտությունների հայկական կենտրոն կազմակերպությանը՝ ի դեմս դոկտոր Հարություն Մարությանի, դոկտոր Հրանուշ Խառատյան-Առաքելյանի և Վիկտորյա Ասատրյանի: Նրանք ոչ միայն կարողացան հաջողությամբ իրականացնել այս բարդ ծրագիրը, այլև հուսալի աջակցություն ցուցաբերեցին գրքին առնչվող կազմակերպչական և բովանդակային հարցերում:

Բազմաթիվ գործընկերներ, ուղեկիցներ, լրագրողներ և տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչներ Հայաստանում և Թուրքիայում իրենց ներդրումն ունեցան ծրագրի հնարավորինս հաջող իրականացման գործում: Փորձել ենք բոլորի անունները հիշատակել այստեղ: Թուրքիայում Սալիհ Յուշեն և Ֆաթիհ Արզունը «Երիտասարդության կենտրոնացում» ՀԿ-ից, ինչպես նաև Ռիդվան Ակթասը «Երիտասարդ քայլեր» միությունից օգնեցին բազմազան կազմակերպչական հարցերում: Լրագրող Շահեն Շահենը մեզ հետ այցելում էր գյուղեր և օգնում տեղացիների հետ կապ հաստատել: Մուշի մեր ուղեկցողը Հայրեթին Թաշը օգնում էր գրուցել այնպիսի մարդկանց հետ, ովքեր առանց իր միջնորդության հավանաբար չէին համաձայնի հանդիպել մեզ: Դենիզ Սինան Բուլաքչըբաշին և «ԴԱՄԼԱ մշակույթի և արվեստի կենտրոնը» աշխատանքային տարածք տրամադրեցին թատերական խմբին, իսկ ԴԱՄԼԱ-ի անդամներ Վեյսել Սեմերջիօղլուն, Ահմեթ Ակընը, Բիլալ Բուլակըբաշին, Մուրադ Սոմերը և Դիլան Այկուբը ծրագրի ընթացքում դարձան թատերական խմբի անդամ և մասնակցեցին մեր բենադրությանը:

Հայաստանում մեծ աջակցություն ստացանք գյուղապետերից և մի շարք մարդկանցից, որոնք օգնեցին տեղացիներին բացատրել մեր ծրագրի նպատակն ու նրանց վստահությունը շահել: Այս առումով շատ ենք կարևորում Ոսկեհասկ գյուղից Ջեյմս Մուրադյանի, Սուսերից՝ Գուրգեն Ջաքարյանի, Ցամաքասարից՝ Գոռ Գրիգորյանի, Կաթնաղբյուրից՝ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Ջարթոնքից՝ Պարույր Սարգսյանի, Տարոնիկից՝ Ալբերտ Խաչատրյանի, ինչպես նաև Դաշտադեմի դպրոցի տնօրեն Մուշեղ Գևորգյանի օգնությունը: Կուրգինք երախտագիտության խոսք ուղղել նաև Օշականի մշակույթի տան տնօրեն Հայկ Հովհաննիսյանին՝ մեր ներկայացումը բենադրելու նպատակով տարածք տրամադրելու համար:

Գրքի հայերեն լեզվի սրբագրիչը Ազատուհի Սահակյանն էր: Վերջապես մեր խորին երախտագիտությունն ենք հայտնում այն բոլոր մարդկանց, որոնք այս կարևոր ծրագրի ընթացքում մեզ հետ կիսվեցին իրենց հիշողություններով և անձնական փորձով: Նրանք մեր շարադրանքին շունչ, միս ու արյուն ներարկեցին՝ կյանքի կոչելով ձեզ ներկայացվող այս գիրքը:

Ներածություն

Ծրագիրը

Այս գիրքը 2009 թվականի օգոստոսին սկիզբ առած «Խոսելով միմյանց հետ. մեծահասակների կրթությունն ու բանավոր պատմությունն ի նպաստ հայ-թուրքական հաշտեցման» հավակնոտ խորագիրը կրող ծրագրի վերջին արդյունքն է: Ծրագիրն իրականացվել է Գերմանիայի ժողովրդական բարձրագույն դպրոցների միության (Դի-Վի-Վի Ինթերնեշնալ), «Հագարաշեն» Ազգաբանական հետազոտությունների հայկական կենտրոնի (Հայաստան), Հայ դերասանների միության (Հայաստան) և Թուրքիայում մշակույթի և արվեստի ոլորտներում գործող «Անադոլու քուլթուր» կազմակերպությունների համագործակցությամբ: Ծրագիրը ֆինանսավորվել է Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության կողմից՝ նպատակ ունենալով կամուրջներ օգտել Հայաստանում և Թուրքիայում ապրող մարդկանց միջև մեծահասակների կրթության, միջմշակութային փոխանակման և բանավոր պատմության հետազոտության միջոցով:

Ծրագիրն իրականացվել է երեք փուլով (2009-2010, 2010-2011 և 2011-2013), որոնցից յուրաքանչյուրը հիմնվել է նախորդի հաջողությունների և նվաճումների վրա: Այս ընթացքում կազմակերպվել են մի շարք ուսանողական ճամբարներ, որտեղ մասնակիցները ձեռք են բերել բանավոր պատմության մեթոդով հարցազրույց վարելու, փոքր ծրագրեր մշակելու և իրականացնելու հմտություններ, ինչպես նաև լուսանկարչության, թատերական ներկայացման և գրավոր խոսքի միջոցով ինքնարտահայտման կարողություն: Մեր ծրագրի առաջին արդյունքը Լեյլա Նեյգիի (Թուրքիա) և Հրանուշ Խառատյան-Առաքելյանի (Հայաստան) հեղինակած «Խոսելով միմյանց հետ՝ անձնական հիշողություններ անցյալի մասին Հայաստանում և Թուրքիայում» գիրքն էր՝ հիմնված ծրագրում ընդգրկված ուսանողների մասնակցությամբ երկու երկրներում գրառված հարցազրույցների վրա: Բանավոր պատմության հետազոտության նյութերն օգտագործվել են նաև շրջիկ ցուցահանդեսում, որն արդեն կազմակերպվել է Հայաստանի և Թուրքիայի մի շարք քաղաքներում:

Ծրագրի երրորդ և վերջին փուլը բաղկացած էր երկու տարբեր բաղադրիչներից՝ տեղական պատմության աշխատաժողովներ մասնակից ուսանողների համար և Թբիլիսիում, Բաթումիում, Նիկոսիայում, Բեռլինում ու Փարիզում անցկացված շրջիկ ցուցահանդեսներ: Այս գիրքը տեղական պատմության աշխատաժողով բաղադրիչի արդյունքն է:

Տեղական պատմություն

Տեղական պատմությունը պատմության ուսումնասիրությունն է որոշակի աշխարհագրական համատեքստում: Տեղական պատմության նախածեռնությունները հետպատերազմյան (Երկրորդ համաշխարհային) Գերմանիայում հիմնված համայնքային կամավորական կազմակերպություններ էին: Մինչ օրս գործող այս կազմակերպությունների նպատակն է ստեղծել այլընտրանքային տեղական պատմություն՝ համադրելով անձանց, իրադարձությունների, շենքերի մասին բանավոր պատմությունները և արխիվային փաստերը: Մենք որոշեցինք կիրառել այս գերմանական մոտեցումը հայ-թուրքական բարդ համատեքստում, որտեղ պատմության գրեթե ոչ մի համատեղ մասնագիտական կամ հասարակական հետազոտություն չկա: Սակայն քանի որ մեր խնդրո առարկան ավելի վաղ պատմություն ունի, քան Երկրորդ համաշխարհայինը, մենք կարողացանք տեղական պատմության մեթոդն ու գործիքակազմը (բանավոր պատմության հարցազրույցներ, ընտանեկան արխիվներ և լուսանկարներ) օգտագործել անցյալը վերանայելու ու վերափմաստավորելու, ինչպես նաև ցույց տալու համար, թե ինչպես է այն տարբեր ձևերով կառուցվել երկու երկրներում:

Այս նպատակով մենք ընտրեցինք Թուրքիայի տարածքում գտնվող մի շրջան, որը հայերի պատմական հայրենիքի մի մասն է, և որտեղ հայերը դարեր շարունակ ապրել են ընդհուպ մինչև 1915 թվականի պետական մակարդակով կազմակերպված տեղահանությունը, որն ավարտվեց զանգվածային կոտորածով: Ընտրությունն ընկավ ներկայիս Թուրքիայի հարավարևելյան Մուշ քաղաքի ու Մշո դաշտի գյուղերի վրա: Հենց այստեղ էլ կազմակերպվեց ուսանողական առաջին ճամբարը: Ճամբարի նպատակն էր Հայաստանից և Թուրքիայից տասական ուսանող վերապատրաստել բանավոր/տեղական պատմության, լուսանկարչության և բեմական արվեստի ուղղությամբ, որից հետո նրանք պետք է գրուցեին Մուշի և շրջակա գյուղերի բնակիչների հետ, լուսանկարներ անեին և ներկայացման համար ուշագրավ պատմություններ գտնեին: Այսպիսով, նրանք կստեղծեին տվյալ վայրի այլընտրանքային պատմությունը՝ մարդկանց անձնական պատմությունների և լուսանկարների միջոցով: Ծրագրի հաջորդ հանգրվանը Հայաստանում էր, որտեղ մենք նմանատիպ աշխատանք կատարեցինք՝ այցելելով 20-րդ դարի սկզբի վայրագությունները վերապատ մշեցիների ժառանգներով բնակեցված գյուղեր: Այսպիսով, Մուշի տեղական պատմությունը վերակառուցվելու էր սահմանի երկու կողմերում գրանցված անձնական պատմությունների հիման վրա:

Ճամբարները

2011 թվականի ամռանը Թուրքիայից և Հայաստանից տասնական ուսանող ընտրվեց՝ տեղական պատմության երկու ճամբարների մասնակցելու համար: Մասնակիցները բաժանվեցին բանավոր պատմության, լուսանկարչության և բեմական արվեստի խմբերի: Խմբերից յուրաքանչյուրը հավասար քանակությամբ մասնակից ուներ Հայաստանից և Թուրքիայից և առաջնորդվում էր հայ և թուրք համակարգողների զույգի կողմից, որոնց դերն ուսանողներին ուղղորդելը, ինչպես նաև դաշտային աշխատանքը, նյութի վերլուծությունն ու վերջնական արդյունքի մշակման գործընթացը համակարգելն էր: Նախքան Մուշի ճամբար գալը համակարգողներն ուսուցողական այց էին կատարել Բեռլին, որտեղ ծանոթացել էին տեղական պատմության գերմանական փորձին և միջնորդության հմտության հատուկ դասընթացի էին մասնակցել: Թեև, ըստ ծրագրի, աշխատանքային ծանրաբեռնվածության մեծ մասը պետք է ընկներ համակարգողների վրա, յուրաքանչյուր խումբ նաև համապատասխան փորձագետ ուներ: Փորձագետների դերը ուսանողներին իրենց ուղորդելու (բանավոր/տեղական պատմություն, լուսանկարչություն և բեմական արվեստ) վերապատրաստելը և ծրագրի ողջ ընթացքում մասնագիտական խորհուրդ և ուղղություն ցույց տալն էր:

Առաջին ճամբարը կազմակերպվեց 2011 թվականի հոկտեմբերին Մուշում և տեղե երկու շաբաթ: Մուշի նման փոքր քաղաքի համար մեր խումբը բավական մեծ և նկատելի էր: Մենք շուրջ քառասուն հոգի էինք՝ ուսանողներ, համակարգողներ, փորձագետներ և կազմակերպիչներ Հայաստանից, Թուրքիայից ու Գերմանիայից: Մեզ հետ էր նաև ծրագրի և ճամբարների մասին վավերագրական ֆիլմ նկարահանող խումբը, որը հետևում էր մեր յուրաքանչյուր գործողությանը¹: Նախատեսված էր, որ ճամբարի ընթացքում Թուրքիայից ուսանողը հայաստանցի ուսանողի հետ նույն սենյակում էր մնալու, ինչը միմյանց ավելի լավ ճանաչելու հնարավորություն կստեղծեր և կխրախուսեր հետագա շփումը: Ծանոթությունների առաջին օրվանից հետո յուրաքանչյուր խումբ կատարվելիք դաշտային աշխատանքի մասին տեսական դասընթաց անցավ համապատասխան փորձագետի կողմից: Բանավոր պատմության խմբի ուսանողները մասնակցեցին բանավոր պատմության մեթոդաբանության և Մուշի պատմության դասընթացների, լուսանկարչության ուսանողները՝ լուսանկարչական հմտությունների, իսկ բեմական արվեստի խմբում ընդգրկված ուսանողներին ներկայացվեց այս ուղ-

ղությամբ ծրագրի որդեգրած մոտեցումը: Դաշտային աշխատանքն սկսվեց դասընթացներից անմիջապես հետո: Իրենց համակարգողների առաջնորդությամբ բանավոր պատմության խմբի ուսանողներն այցելում էին Մուշ քաղաքի և շրջակա գյուղերի բնակիչներին, զրուցում և գրանցում նրանց ընտանեկան պատմությունները: Լուսանկարչության խմբի անդամներն իրենց լուսանկարներում վավերագրում էին Մուշը, իսկ բեմական արվեստի խումբը փորձում էր հետաքրքիր տեղական պատմություններ հավաքել իր եզրափակիչ բեմադրության համար (յուրաքանչյուր ճամբարի վերջում մեկական ներկայացում էր նախատեսված): Ամեն դաշտային օրվա վերջում խմբերը հավաքվում էին հյուրանոցի դահլիճում և պատմում օրվա իրադարձությունների ու իրենց զգացողությունների մասին:

Պատմությամբ զբաղվողները գիտեն, որ պատմությունը միայն այն չէ, ինչ տեղի է ունեցել անցյալում: Պատմությունը նաև այն է, ինչ մենք ապրում ենք, և այն, ինչ կարծում ենք, որ անցյալում տեղի է ունեցել: Մուշում մեր խումբը դարձավ տեղական պատմության ներգրավված դիտորդ: Շրջանում կանոնավոր բանակի և Քրդական աշխատավորական կուսակցության զինյալների միջև ընդհարումներ էին տեղի ունենում: Ճամբարի առաջին շաբաթվա վերջում՝ 2011թ. հոկտեմբերի 23-ին, Թուրքիայի արևելյան նահանգներում տեղի ունեցավ 7.1 բալ ուժգնությամբ ավերիչ երկրաշարժ, էպիկենտրոնը՝ Վանի մոտակայքում: Մեր խումբը զգաց և՛ երկրաշարժը, և՛ հետերկրաշարժային ցնցումները, իսկ Մուշի օդանավակայանն անմիջապես Վան բերվող օգնության կենտրոնական հանգույց դարձավ: Այս իրավիճակում ուսանողների համար երբեմն դժվար էր կենտրոնանալ հարյուր տարի առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունների վրա, երբ պատմությունը գրվում էր հենց մեր աչքի առջև:

Ուշագրավ է, որ անգամ Թուրքիայից որոշ մասնակիցների համար այս շրջանը կարծես օտար երկիր լիներ: Թուրքիայից և Հայաստանից մասնակիցների մեծ մասն առաջին անգամ էր Մուշում: Մամուլը, պատմության դասագրքերն ու պաշտոնական տեսակետները, ինչպես նաև մեր ընտանեկան պատմություններն ու գրականությունը (հատկապես հայերի պարագայում) մեզ սնուցել էին տարածքի մասին որոշակի պատկերացումներով, որոնք ոչ միշտ էին համընկնում իրականության կամ մեր իսկ փորձի հետ: Հայերի համար Մուշը երազների երկիր էր, դրախտավայր, իրենց անենանշանավոր հերոսների ու արվեստի մարդկանց հայրենիքը: Նրանք պատկերացնում էին Մուշը ինչպես 20-րդ դարի վերջում՝ ինչ և նշանավոր վանքեր ու եկեղեցիներ, Հայաստանի Համրապետության աշխարհագրությանն այդքան նման գեղեցիկ բնապատկերներ, միզուցե գետ, բայց այս ամբողջն առանց տեղի ներկայիս բնակիչնե-

1. Ծրագրի մասին նկարահանվել է «Ճանապարհի սկզբին» խորագիրը կրող վավերագրական ֆիլմը, որն արդեն ցուցադրվել է մի քանի փառատոնում (ռեժիսոր՝ Սոմնուր Վարդար, պրոդյուսեր՝ Ջեյնեփ Գյուզել, օպերատոր՝ Գուր Բաղդասարյան):

րի: Ինչ-որ առումով Մուշի նման պատկերը նատյուրմորտ կամ զեղեցիկ բնապատկեր էր հիշեցնում: Թուրքիայից որոշ մասնակիցների, հատկապես Ստամբուլի բնակիչների համար, սա անհամագատությունների գոտին էր, այն տարածքը, որտեղ տեղի էին ունենում բախումները: Այսպես, լարված արտաքին և ներքին մթնոլորտը, իրականության և պատմության հետ փաստացի առերեսումը ստիպեցին որոշ մասնակիցների հրաժարվել ծրագրից, և ճամբարի առաջին շաբաթվա վերջում երեք թուրք ուսանող տուն վերադարձան:

Չնայած այս դժվարին իրադրությանը՝ մնացած մասնակիցները շարունակեցին դաշտային աշխատանքը: Պետք է արձանագրել, որ նրանցից շատերը չունեին ինչպես անհրաժեշտ տեսական և գործնական պատրաստվածություն, այնպես էլ դաշտում աշխատելու փորձ և ընդհանուր համատեքստին էլ շատ քիչ էին ծանոթ: Նրանք մուտք էին գործում պատմության մի ուրիշ մակարդակ՝ Մուշի ներկայիս բնակիչների պատկերացրած անցյալը: Պատմության այս տարբերակը սկսվում էր մոտավորապես 20-րդ դարի սկզբին՝ այնտեղ, որտեղ պատմությունն ավարտվում էր հայերի համար: Մուշում գրառված պատմություններում հիշողության հսկայական բաց կար տարածքի և հայերի համար նրա պատմական կարևորության մասին:

Լսեցինք «անհոգ հին ժամանակների» պատմությունները, երբ հայերը, քրդերն ու թուրքերն ապրում էին կողք կողքի, բայց այդ պատմությունները սովորաբար շատ ընդհանրացված էին, գրեթե միֆականացված, և մեր զրուցակիցների խոսքերից դատելով՝ մարդիկ հիմնականում անտեղյակ էին հայկական մշակույթի կոթողներից և հուշարձաններից: Մի այլ խնդիր կար՝ կապված հարցազրույց վարելու տեխնիկական կողմի հետ: Մեր զրուցակիցները հիմնականում թուրքերեն էին խոսում, իսկ ոմանք էլ՝ միայն քրդերեն: Ուսանողներն այնպես էին խմբավորված, որ թուրք մասնակիցը վարեր հարցազրույցը և թարգմաներ: Այսպիսով, զրույցին հետևելը շատ էր դժվարանում: Երբեմն գործընթացն էլ ավելի էր բարդանում, քանի որ հայ մասնակիցը որևէ հարց էր տալիս անգլերենով, թուրք մասնակիցը թարգմանում էր թուրքերեն, որից հետո մեր տեղական գործընկերը հարցը թարգմանում էր քրդերեն, և նույն հարջորդականությամբ հետևում էր պատասխանը: Ջրույցը միշտ չէ, որ սահում էր ընթանում, ինչպես հարկն է բանավոր պատմության հարցազրույցում: Այս պատճառով Մուշում գրառված նյութերում հետաքրքիր պատմությունների պակաս կա, և ինչպես կտեսնեք գրքի տարբեր էստեներում, որոշ պատմություններ կրկնվում են: Չնայած այս բոլոր դժվարություններին՝ առաջին ճամբարը զգայական և մտավոր առումով ուսանելի փորձ էր բոլոր ներգրավված անձանց համար: Մեզ հաջողվեց դրանից դուրս բերել տեքստեր, ներկայացնան

կտորներ, որակյալ լուսանկարներ և ամենակարևորը՝ մեր համատեղ պատմությունն ու փորձը:

Երկրորդ ճամբարը կազմակերպվեց 2012 թվականի ապրիլին Հայաստանում: Առաջին ճամբարի մասնակիցները, ինչպես նաև մեր խումբը համալրած որոշ նոր մասնակիցներ տեղակայվեցին Գյումրիում, իսկ դաշտային աշխատանքներն ընթանում էին Արագածոտնի, Արմավիրի և Շիրակի մարզերում, քանի որ այն գյուղերը, որտեղ 20-րդ դարի սկզբում Մուշից հատուկեմտ փրկվածները բնակություն էին հաստատել, Հայաստանի տարբեր մարզերում են գտնվում:

Ճամբարի սկզբում մասնակիցները ևս մի վերապատրաստում անցան, ինչից հետո խմբերը դուրս եկան դաշտ՝ ամենօրյա այցեր կատարելով Հայաստանում ընտրված գյուղերը: Ճիշտ է, Մուշի և Հայաստանի ճամբարների ընթացքում նմանատիպ մի շարք խնդիրների առջև կանգնեցինք, ինչպես, օրինակ, հարցազրույցների ժամանակ համաժամանակյա թարգմանության ապահովումը, սակայն կային նաև զգալի տարբերություններ: Մուշում մենք ապրում էինք մեր դաշտում, մինչդեռ Հայաստանում բնակության վայրն այլ էր: Նկատի չունենք միայն ֆիզիկական դիրքը՝ Գյումրիում ապրելը և տարբեր գյուղերում աշխատելը, կամ Մուշում ապրելն ու հենց այնտեղ էլ աշխատելը, այլ նաև դաշտի բովանդակային մասը: Այնպես ստացվեց, որ Մուշի դաշտը ոչ այնքան մարդկանց, որքան տեղի, վերջինիս աշխարհագրության, բնության և հուշարձանների մասին էր, իսկ Հայաստանինը՝ մարդկանց և նրանց պատմությունների:

Մուշում շատ մարդիկ կան չգիտեին, կամ խուսափում էին տեղի ունեցած վայրագությունների մասին խոսելուց, մինչդեռ Հայաստանում բոլորը պատրաստ էին իրենց ընտանեկան պատմությունը պատմել: Մուշում ներխմբային հուզումների գազաթնակետը վանի երկրաշարժն էր, իսկ Հայաստանում՝ Ցեղասպանության հիշատակի օրը՝ ապրիլի 24-ին Ցեղասպանության հուշահամալիր կատարած այցելությունը: Հայաստանյան ճամբարն ավարտվեց երևանամերձ Օշական գյուղում կայացած եզրափակիչ ներկայացմամբ և լուսանկարների ցուցահանդեսով: Տեղի ընտրությունը խորհրդանշական էր, որովհետև հայոց գրեթե արարիչ Մեսրոպ Մաշտոցը ծնվել է Մշո դաշտում, բայց թաղված է Օշականում: Ինչպես եզրափակիչ ներկայացումը, այնպես էլ ցուցահանդեսը բաղկացած էին Թուրքիայում և Հայաստանում արված լուսանկարներից և գրառված պատմություններից: Այսպիսով, անցյալը և ներկան, սահմանի երկու կողմի մարդիկ և նրանց հիշողությունները հանդիպեցին Օշականում՝ սահմաններից ազատված իրենց պատմությունը պատմելու:

Գրքի գաղափարը, նյութի մշակումն ու շարադրանքը

Գրքի գաղափարը մշակվել է 2011թ. սեպտեմբերին Բեռլինում հետևյալ մարդկանց կողմից (խմբագրական թիմ)․

Լուսինե Խառատյան
(գրքի ընդհանուր համակարգող և խմբագիր)
Ավետիս Քեչիշյան
(բանավոր պատմության խմբի համակարգող, Հայաստան)
Իսմաիլ Քեսքին
(բանավոր պատմության խմբի համակարգող, Թուրքիա)
Նանե Խաչատրյան
(լուսանկարչության խմբի համակարգող, Հայաստան)
Ս. Այքուբ Օզթուրք
(լուսանկարչության խմբի համակարգող, Թուրքիա)
Կարեն Հակոբյան
(բեմական արվեստի խմբի համակարգող, Հայաստան)
Նիհալ Ալբայրաք
(բեմական արվեստի խմբի համակարգող, Թուրքիա)

Քննարկումների վաղ փուլում գաղափարի մասին իրենց նկատառումներն են հայտնել փորձագետները, կազմակերպիչներն ու ուսանողները։ Ստորև ներկայացված նյութի մշակման, շարադրման և վերանայման կանոններն ու ընթացակարգերը նույնպես մշակվել են վերոհիշյալ խմբագրական թիմի կողմից։ Խմբագրական թիմը սերտորեն աշխատել է ուսանողների հետ՝ վերջիններիս ուղղորդելով դաշտային աշխատանքի, նյութի մշակման, ընդհանրացման և գրքի ու քարտեզի ստեղծման ժամանակ։ Գրքում ներառված գրեթե բոլոր լուսանկարների, նկարների ու տեքստերի հեղինակներն ուսանողներն ու խմբագրական թիմն են։

Յուրաքանչյուր ճամբարից հետո ուսանողները սղագրում էին հարցազրույցներն ու մշակում լուսանկարները։ Այնուհետև հարցազրույցներն իրենց մայր լեզվից թարգմանվում էին անգլերեն։ Ձայնագրությունները, սղագրությունների բնօրինակները, թարգմանված հարցազրույցները, լուսանկարներն ու մյուս նյութերը վերբեռնվել են համացանցային կրիչի վրա, որը հասանելի էր բոլոր մասնակիցներին։

Գյումրիում բանավոր պատմության և լուսանկարչության խմբերի ուսանողները զույգերի բաժանվեցին. մեկական մասնակից Հայաստանից և Թուրքիայից աշխատում էին իրենց ընտրած որևէ թեմայի շուրջ։ Աշխատանքի այս ձևաչափը թույլ էր տալիս ուսանողներին հենց սկզբից քննարկել և համաձայնության գալ նուրբ թեմաների և եզրույթների շուրջ։ Սկզբում զույգը կամ երբեմն նաև անհատ ուսանողը, որոշում էր՝ ինչի մասին է գրելու, հետո խորհրդակցում համակարգողների հետ

և սկսում աշխատել շարադրանքի նախնական տարբերակի վրա։ Բեմական արվեստի խմբում նման բաժանումներ չեղան, քանի որ նրանց նյութը ներկայացված է ուսանողների օրագրերի և Մուշի ու Հայաստանի ճամբարների ընթացքում ողջ խմբի կազմած երկու սցենարների տեսքով։

Ուսանողների հեղինակածն այնուհետև քննվում էր մի քանի փուլով։ Երբ որևէ աշխատանքի նախնական տարբերակը պատրաստ էր լինում, համապատասխան համակարգողները և գրքի խմբագիրն իրենց դիտարկումներն էին կատարում։ Որոշ հատվածներ վերանայվում էին մի քանի անգամ։ Հաջորդ փուլում աշխատանքը ներկայացվում էր ոչ միայն համակարգողներին և գրքի խմբագիրն, այլև փորձագետներին և կազմակերպիչներին։ Այնուհետև էսսեները վերջնական տեսքի էին բերվում ու ուղարկվում անգլերեն լեզվի խմբագիրն։ Միայն անգլերեն խմբագրությունից հետո էր շարադրանքը թարգմանվում հայերեն և թուրքերեն համակարգողների կողմից։

Մուշը՝ որպես դիսկուրս

Չմայած գրքում ներառել ենք Մուշի պատմության համառոտ ակնարկ՝ անդրադառնալով հայերի համար այս տարածքի մշակութային կարևորությանը և տալով 20-րդ դարի սկզբի որոշ վիճակագրական տվյալներ, մենք չենք ցանկանում ներկայացնել Մուշի տեղական պատմությունը՝ որպես փաստերի շարք կամ բացարձակ ճշմարտություն այդ վայրի և այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին։ Մեր գրքում Մուշն ինչ-որ առումով դիսկուրս է։ Մենք ոչ թե պարզապես Մուշի պատմությունն ենք պատմում, այլ ներկայացնում ենք այդ վայրն այնպես, ինչպես այն հիշում, պատկերացնում և պատմում են Թուրքիայում և Հայաստանում։ Մենք չենք ցանկանում սահմանել, նկարագրել կամ տեղայնացնել Մուշը քաղաքականորեն, վարչականորեն կամ պատմականորեն։ Մենք քարտեզագրում ենք Մուշը, բայց ոչ այնպես, ինչպես քաղաքական գործիչները կամ պատմաբաններն են անում։ Մենք այն քարտեզագրում ենք մարդկանց պատմությունների և մեր խմբի փորձի միջոցով։ Թեև առկա քաղաքական քարտեզներն իրենց հստակ սահմաններով միջամտում են այս դիսկուրսին, մենք կարծում ենք, որ մարդկանց մտային քարտեզներում դրանք գերիշխող դեր չեն խաղում։

Տեքստերն ու լեզուն

Գրքի նախապատրաստման ընթացքում հիմնական դժվարություններից մեկը երեք լեզուներով տպագրվելիք գրքի համար ընդհանուր տերմինաբանություն սահմանելն էր։ Պատճառն իհարկե այն չէր, որ մենք՝ գիրքը ներկայացնողներն ու խմբագիրները, չէինք հասկանում և ընդունում միմ-

յանց մտավոր ցանկությունները: Պարզապես եռալեզու գրքի տպագրությունն առնվազն երեք տարբեր պետություն և երեք տարբեր լսարան է ենթադրում: Նախկինում լույս տեսած մնացած առաջին բազմալեզու երկերն այս հարցը լուծում էին տարբեր լսարանների համար տարբեր եզրեր օգտագործելով: Սակայն այս տարբերակը մեզ չէր բավարարում, քանի որ մեր կարծիքով տարբեր լսարանների համար տարբեր բառամթերք օգտագործելն անպայմանորեն երեք տարբեր մոտեցում կծեղվորեր խնդրի նկատմամբ: Այլ կերպ ասած առկա էր միևնույն գրքի երեք տարբեր խմբագրության վտանգը: Այս պատճառով, հենց ծրագրի մեկնարկից մենք վճռել էինք գրքի անգլերեն, թուրքերեն և հայերեն տարբերակներում նույն եզրերն օգտագործել: Այսպիսով, գրքում չկան ձևակերպումներ որոնք առկա են լեզուներից մեկում, իսկ մյուսներում բացակայում են:

Բայց և այնպես վստահ չէինք, որ հնարավոր կլինի բոլորին միաժամանակ գոհացնել: Որքա՞ն առաջ կարող էինք գնալ՝ օգտագործելով որոշ բառեր և մեկ այլ լեզվում դրանք այլ բառերով փոխարինելով: Մեզանից ոմանք գերադասում էին ցեղասպանություն եզրույթը, մինչդեռ այլոք համամիտ չէին՝ պատճառաբանելով, որ այն առաջացել է երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո՝ որոշակի իրավական դաշտի սահմաններում: Այդ տեսանկյունից այն սելեկտիվ բառ էր, որը բավարար կերպով չի համապատասխանում 1915 թվականին տեղի ունեցածին, քանի որ օգտագործվում էր որոշ այլ պատմություններ լռեցնելու համար: Ոմանք էլ քննադատաբար էին մոտենում ցեղասպանություն բառին, որովհետև միջազգային հարաբերություններում այն օգտագործվում է որպես քաղաքական գերիշխանության գործիք: Նման քննադատության մտավոր հիմքն այն էր, որ պատմությունը չպետք է օգտագործվի որպես իշխանության (նույնիսկ գերակայության և պատժի) հասնելու սոցիալական տեխնոլոգիա, քանի որ կրկին ցեղասպանություն եզրույթը դժվարությամբ է կիրառվում բազմաթիվ այլ համատեքստերի բնութագրման համար, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ մի շարք քաղաքական դերակատարների շահերը հատվում են:

Միևնույն ժամանակ կոտորած բառը չէր բավարարում մեզանից շատերին. այն թաքցնում էր 1915 թվականի իրադարձությունների ծավալները: Մեզանից ոմանք ավելի ազդեցիկ բառեր էին առաջարկում, ինչպես բնաջնջումը, մյուսներն էլ նախընտրում էին ավելի քիչ մեկնաբանված աղետ բառը: Ուշագրավ է, որ մենք այդպես էլ համաձայնության չեկանք եզրույթների շուրջ, չնայած մեծամասամբ ընդունում էինք 1915-ը՝ որպես Անատոլիայում հայկական կյանքի աստիճանական ոչնչացման գագաթնակետ: Ակնհայտ էր, որ անգամ գրքի խմբագիրների համար տերմինաբանությունը շատ բազմազան է: Քանի որ գիրքը հիմնված է Մուշուն և Չայաստանում

կատարված բանավոր պատմության հարցազրույցների, լուսանկարների և մեր ամենօրյա փորձի վրա, մենք որոշեցինք օգտագործել մեր գրուցակիցների բառամթերքն ու մոտեցումները: Այս է պատճառը, որ գրքում օգտագործված եզրերը միշտ չէ, որ արտահայտում են հեղինակների և խմբագիրների կարծիքը: Գրքի նպատակն է ցույց տալ, թե ինչպես են մարդիկ Մուշուն և Չայաստանում պատկերացնում իրենց տեղական պատմությունը: Արդյունքում, այստեղ առկա բառամթերքն արտացոլում է Չայաստանում և Մուշուն մեր այցելած վայրերի տեղացիների պատկերացումներն ու տեսակետները:

Գրքի կառուցվածքը

Վերևում նկարագրված, ինչպես նաև կուլիսներում տեղի ունեցող գործընթացները, մոտեցումները, գաղափարները և քննարկումները ծնել են այս գիրքը, որն այժմ ձեր ձեռքերում է: Բացի ներածությունից և Մուշի մասին մեկ էջանոց տեղեկատվական հատվածից, գիրքն ունի երեք գլուխ և ծանոթագրությունների բաժին: Այսպիսով, խմբերից յուրաքանչյուրը (բանավոր պատմություն, լուսանկարչություն և բեմական արվեստ) իր համապատասխան բաժինն ունի, որտեղ պատմում է իր տեսած Մուշի մասին: Գրքի վերջում նաև քարտեզով գրպանիկ կա: Քարտեզը Մուշի այլընտրանքային քարտեզն է, որը մեր կարծիքով գրքի սիրտն է: Գրքում ներառված յուրաքանչյուր պատմություն համապատասխանում է քարտեզի կետերից մեկին: Քարտեզը Մուշն է այնպիսին, ինչպիսին մենք այն տեսնում ենք:

Մուշ. համառոտ ակնարկ

Մուշը քաղաք է ներկայիս Թուրքիայի հարավ-արևելքում: Չնայած քաղաքն այսօր Թուրքիայի տարածքում է, այն հսկայական պատմական և մշակութային նշանակություն ունի հայերի համար: Մուշը Պատմական Հայաստանի կարևորագույն մասերից էր, որ սկսած մ.թ. 5-րդ դարից՝ եղել է տարբեր տերությունների տիրապետության տակ՝ Բագրատունիների կարճաժամկետ իշխանությամբ 9-11-րդ դարերում: Մուշ քաղաքն ու նրա շրջակայքը հայտնի են որպես Մշո դաշտ: Հայ գրականության մեջ այս տարածքը նաև Տարոն է կոչվում: Մշո դաշտն իր բնակչությամբ կարևոր դեր է խաղացել հայ ժողովրդի և Հայաստանի պատմության ընթացքում: Այստեղ են տեղի ունեցել մի շարք անկյունաքարային ճակատամարտեր, ինչպես նաև դարեր շարունակ այն հայերի կրոնական և մշակութային օրրանն էր: Հեթանոս հայերի հիմնական պաշտամունքային կենտրոնը և հայոց քրմապետի նստավայրը գտնվում էին Աշտիշատում՝ Արևելյան Եփրատի (Արածանի) ափին՝ Մշո դաշտում: 301 թվականին հենց այստեղ՝ Տարոն աշխարհում, հայոց Տրդատ Երկրորդ արքան իր կնոջ, ընտանիքի, բանակի ու հասարակ ժողովրդի հետ մկրտվեց՝ քրիստոնեությունն ընդունելով որպես Հայաստանի պետական կրոն:

Հենց այստեղ՝ Մուշ-Տարոնում, քրիստոնեության ընդունումից հետո բոլոր հեթանոսական տաճարներն ավերվեցին, և դրանց տեղում առաջին քրիստոնեական եկեղեցիները կառուցվեցին: Այստեղ ստեղծվել են հազարավոր մանրանկարներ ու ձեռագիր մատյաններ: Այստեղ են ծնվել հայ պատմագրության, մշակույթի, լեզվաբանության, փիլիսոփայության և քաղաքականության կարևորագույն գործիչներ, որոնց աշխատանքը հսկայական դեր է խաղացել հայ ինքնության ձևավորման գործում: Վերջիններից ամենամշանավորներն են հայոց գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը (4-5-րդ դդ.), հայ պատմագրության հայր Մովսես Խորենացին (5-րդ դ.), միջին դարերի ամենահայտնի հայ փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը (5-6-րդ դդ.) և ավանդաբար սպարապետի տիտղոսը կրող Մամիկոնյան իշխանների տոհմը: Ուշագրավ է, որ հայոց «Սասունցի Դավիթ» էպոսը նույնպես այս տեղանքում է ծագել:

20-րդ դարի սկզբին Տարոնը Օսմանյան կայսրության կազմում էր և վարչական առումով Բիթլիսի նահանգի մաս էր կազմում: Ըստ 1914 թվականի Օսմանյան կայսրության

մարդահամարի՝ Բիթլիսի նահանգում ապրում էր 309,999 մահմեդական և 117,497 հայ:¹ Ըստ Հայոց պատրիարքարանի տվյալների, սակայն, նահանգի հայ բնակչության թիվը 218,404 էր:² Մուշը Բիթլիսի վիլայեթի ամենահայաբնակ շրջաններից էր, որտեղ բնակչության 60-65 տոկոսը հայ էր: Ըստ տարբեր աղբյուրների՝ դարասկզբին Մուշում բնակվում էր 86-100, 000 հայ, որոնցից 12,450-ն ապրում էր Մուշ քաղաքում:³ Քաղաքը բաժանված էր երկու՝ հայկական և մահմեդական մասերի: Այն ուներ 12 թաղամաս, քարից կառուցված բաղնիք և երկու հյուրանոց: Քաղաքի կենտրոնում գտնվում էր շուկան՝ շուրջ 800 փոքր խանութներով ու արհեստանոցներով, որոնցից 500-ը պատկանում էին հայերին: Քաղաքն ուներ նաև երկու մզկիթ և յոթ եկեղեցի, յոթ հայկական դպրոց և երկու հայկական որբանոց: Բացի նշված դպրոցներից, Մշո դաշտում գործում էին նաև Սուրբ Կարապետ, Սուրբ Առաքելոց և Սուրբ Ախպերիկ վանքերի դպրոցները:

Այսօր Մշո դաշտում և նահանգում ո՛չ հայկական բնակավայր կա, ո՛չ էլ հայ: Մուշի 109 հայկական գյուղերից ընդամենը 1,500 հայ է փրկվել ջարդերից և ապաստանել Արևելյան Հայաստանում (այն ժամանակ՝ Ռուսական կայսրություն, ներկայումս՝ Հայաստանի Հանրապետություն) 1915թ. հետո:⁴ Մուշում միայն մի քանի անհատներ ու ընտանիքներ կան, այն մարդկանց հետնորդները, որոնք փրկվել են կրոնափոխության միջոցով: Մեր այցելության ժամանակ եկեղեցիներն ու աշխարհիկ կառույցներն ավերակ էին:

1. Shaw, Stanford J. and Shaw E. K., History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II, Cambridge University Press 1977.

2. Raymond H. Kévorkian - Paul B. Paboudjian, Ermeniler 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda, İstanbul, Aras 2012.

3. Энциклопедия «Армянский вопрос», статьи - «Муш» и «Мушская самооборона», /Ереван, 1991, стр.234-235/

4. Նույն տեղում:

ԲԱՆԱԿՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն

Լուսանկարիչները գույներ էին փնտրում, թատերական խումբը՝ գործողություն... Այս ճամփորդության ժամանակ մեր դերը պատմություններ գտնելն էր: Տեղանքի մասին դառը, անուշ և դառնանուշ հիշողությունների վրա հիմնված այս հաշտության ծրագիրը կարևոր, բայց բարդ իրականացնելի գաղափար էր, քանի որ պատմությունները, ինչպես և ընկերությունը, ծաղկում են տարօրինակ ալքիմիայի շնորհիվ: Ցավի և ուրախության մի տարօրինակ համակցություն էր՝ միախառնված երեկվա և այսօրվա, անցյալի ու ներկայի հետ: Հայաստանում և Թուրքիայում Մուշի տեղական պատմության մասին վկայություններ հավաքելը չափազանց դժվար, բայց շատ հետաքրքիր և նոր գիտելիքներով հարուստ նախաձեռնություն էր: Գրքի այս հատվածում ներկայացված հինգ էսսեները հիմնված են Մուշի (հոկտեմբեր 2011) և Գյումրիի (ապրիլ 2012) երկշաբաթյա ճամբարների ընթացքում բանավոր պատմության խմբի կողմից գրանցված պատմությունների և դիտարկումների վրա:

Քանի որ մեր խմբի անդամները բանավոր պատմության համեստ փորձ ունեցող և տարբեր մասնագիտական ոլորտներից հավաքված մարդիկ էին, ամեն ճամբարից երեք օր հատկացված էր հարցազրույց վարելու հմտությունների կատարելագործմանը, դաշտի առանձնահատկությունների և շրջանի պատմությանը վերաբերող հարցերի քննարկմանը: Կարևոր էր, որ խումբը հնարավորինս շատ կիրառական գիտելիք և ուղղորդում ստանար, քանի որ մեր հմտություններն ու դաշտում ճիշտ կողմնորոշվելու ունակությունը հետագայում ազդելու էին այս հրապարակման որակի վրա:

Մեր ծրագրի հաջողության համար որոշիչ դեր խաղացող մեկ այլ հանգամանք էր դաշտային աշխատանքի կազմակերպումը: Յուրաքանչյուր ճամբարից առաջ փաստահավաք այցելություն էր եղել ճամբարի անցկացման վայրեր և այդ այցելությունների ժամանակ, բացի ճամբարների կազմակերպչական հարցերից, կազմակերպիչները փորձել էին գտնել հավանական բանասացների կամ տեղանքը լավ իմացող մարդկանց, ովքեր կօգնեին կապ հաստատել բնակիչների հետ: Այս գործընթացները, ինչպես նաև բուն դաշտային աշխատանքը, տարբեր ընթացք ունեցան Հայաստանում և Թուրքիայում: Թուրքիան Հայաստանի համեմատ շատ մեծ երկիր է, և շատ դժվար էր

կազմակերպել ճամբարը Ստամբուլից (որտեղ գտնվում էր կազմակերպիչների գրասենյակը) հազարավոր կիլոմետրեր հեռու, նույնիսկ նախնական այց կատարելու և Մուշում գործընկերներ ունենալու պարագայում: Ավելին, քանի որ մեզ հետաքրքրող խնդիրներն այս շրջաններում հասարակայնորեն չեն քննարկվել և հիմնականում լռեցվել են, Մուշում խոսել կամեցող բանասաց գտնելն իսկապես դժվար խնդիր էր: Հայաստանում ճիշտ հակառակ պատկերն էր. ճամբարի կազմակերպումն ու դաշտային աշխատանքն ավելի հեշտ ընթացան, որովհետև մեր այցելած վայրերը Երևանից (որտեղ կազմակերպիչներն են) ամենաշատը մեկուկես ժամվա հեռավորության վրա էին, Հայաստանի գործընկեր կազմակերպությունը մասնագիտացած էր դաշտային հետազոտություններում, և մարդիկ ուզում էին հնարավորինս բարձրաձայնել իրենց պատմությունները: Եթե Թուրքիայում մեր հիմնական խոչընդոտը լռությունն էր, Հայաստանում խնդիրը շիտակ, երբեմն անգամ համառ դատողությունների առատությունն էր:

Մուշի հնգօրյա դաշտային աշխատանքի արդյունքում գրանցեցինք 21 պատմություն, որոնց մեծ մասն օգտագործվել է էսսեներում: Որոշ հանդիպումներ կազմակերպվել են մեր մշեցի ընկերների օգնությամբ, բայց գրանցած նյութի մեծ մասն ինքնաբուխ զրույցներ են. մենք ուղղակի քայլում էինք քաղաքի փողոցներով և շրջում գյուղերում՝ խնդրելով պատահական անցորդներին պատմել իրենց բնակավայրի պատմությունը: Փորձը ցույց տվեց, որ շատ դժվար, որոշ դեպքերում նույնիսկ անհնար էր շահել մարդկանց վստահությունը և նրանց բաց ու անկեղծ զրույցի հրավիրել, եթե նրանք նախապես տեղեկացված չէին վստահելի միջնորդի կողմից:

Մեր զրուցակիցներից մեկի պատասխանն իր էքնիկ ծագմանն առնչվող հարցին դիպուկ բնութագրում է Մուշում գրանցված պատմությունների մեծամասնությունը: Մարդը որոշ ժամանակ լուռ էր, հետո ասաց. «Չգիտեմ... չգիտեմ ով եմ... բայց ես տառապում եմ»: Գաղտնիության և լռության տարրերը, մարդկային ողբերգությունն առկա էին մեր բոլոր զրուցակիցների պատմություններում, և չնայած շատ բան սովորեցինք և շատ փորձությունների միջով անցանք, Մուշը և նրա բնակիչներն ընտելացան մեզ, երբ արդեն վերադառնալու ժամանակն էր:

Ճամբարների միջև ընկած վեց ամիսների ընթացքում նախատեսել էինք Մուշի բոլոր հարցազրույցները սղագրել և թարգմանել անգլերեն: Որոշել էինք նաև Մուշի նյութի

հիման վրա կարճ պատմություններ կամ բլոգային նոթեր գրել, ինչը քննարկման առողջ միջավայր կստեղծեր և հետագայում հիմք կծառայեր վերջնական էսսեների համար: Այս ծրագրում մեր հիմնական թերացումն այն էր, որ այս պատմությունները չգրվեցին, և նյութը չքննարկվեց: Մուշի հարցազրույցների մեծ մասը պատրաստ էր ընդամենը երկրորդ ճամբարի մեկնարկից առաջ, և մենք անդրադարձանք դրանց միայն Գյումրիում: Երկարատև լուծությունն իհարկե անբարենպաստ էր մեզ համար, բայց ծրագրի ողջ ընթացքում այս ցավալի թեմայի քննարկումներն սկսելը նման էր Պանդորայի արկղը բացելուն: Թեև մենք փոքր-ինչ բարձրացրինք կափարիչը, բայց ընթացիկ հարցազրույցների հուզական դաշտը, յուրաքանչյուրիս ապրումներն ու ընթացքում ծագած տարաբնույթ հարցերն այնքան ճնշող էին, որ չհամարձակվեցինք ավելի խորանալ:

Երկրորդ ճամբարը գրեթե նույնքան ծանր անցավ, որքան առաջինը: Մուշից և Սասունից փրկվածների ժառանգները հիմնականում բնակվում են Հայաստանի Թալինի շրջանում, որը Հայաստանի հյուսիս-արևմուտքից սահմանակից է Թուրքիային: Գյումրիից այստեղ հասնելու համար առնվազն 40 րոպե էր հարկավոր: Ի տարբերություն Մուշի ճամբարի՝ Հայաստանում գյուղացիները տեղեկացված էին մեր հայ-թուրքական խմբի ժամանման մասին և նախապես համաձայնել էին ընդունել մեզ: Գուցե մի փոքր դրամատիկ հնչի, բայց մեր խմբի թուրք անդամներն իրենց երկրի առաջին ներկայացուցիչներն էին, որ ոտք դրեցին այդ գյուղեր և տեղացիների հետ զրուցեցին իրենց պատմության մասին:

Մարդիկ այստեղ պատրաստ էին զրուցել մեզ հետ, և բանասաց գտնելու խնդիր այլևս չկար, սակայն մեր զրուցակիցներն իրենք շատ հարցեր ունեին: Հանդիպելով Թուրքիայից եկած մարդկանց՝ սովորաբար առաջին կամ բոլոր հարցազրույցներում այս կամ այն կերպ բարձրացվող հարցն այնքան պարզ և միևնույն ժամանակ այնքան բարդ էր՝ «Նրանք ընդունու՞մ են ցեղասպանությունը»: Այս մարդիկ սերունդներ շարունակ սպասել էին իրենց պատմությունը «Նրանց» պատմելու համար: Քանի որ հարցազրույցները հայերենով էին ընթանում, նրանք ստուգում և վերստուգում էին՝ արդյոք հայաստանցի մասնակիցներն ամբողջությամբ էին թարգմանում իրենց ասածները: Երբեմն անգամ հարցնում էին՝ արդյոք հարցազրույցը ձայնագրվու՞մ է, և խնդրում ձայնագրել ամենայն մանրամասնությամբ:

Խոսել ցանկացողների թիվն այնքան մեծ էր, որ մեզանից ոմանք ստիպված էին օրական մինչև երեք հարցազրույց վարել: Այսպիսով, Հայաստանում քառօրյա դաշտային աշխատանքի ընթացքում մեր խումբը 35 հարցազրույց գրանցեց 7 տարբեր գյուղերում: Մուշի պատմությունների համեմատ՝ հայաստանյան պատմություններն ավելի կապակցված էին և ընդգրկում էին ամենաքիչը չորս-հինգ սերնդի պատմություն: Գուցե դա նաև պայմանավորված է նրանով, որ Մուշում մենք հիմնականում խնդրում էինք մարդկանց պատմել այն, ինչ գիտեին իրենք և իրենց պապերը հայերի մասին, մինչդեռ Հայաստանում մեր հարցազրույցներն անդրադառնում էին մարդկանց ընտանեկան պատմություններին:

Երկու դեպքում էլ մենք հասկացանք, որ այդ պատմություններում բազմաթիվ «եթե»-ներ կան: Այսինքն՝ մարդիկ իրենք իրենց հարցնում էին. «Ինչպիսի՞նք կլինեի ես, ինչպիսի՞նք կլինեի այդ վայրը, ինչպիսի՞նք կլինեի իմ կյանքը, եթե մենք միասին ապրեինք»: Անկասկած, մեր դաշտային աշխատանքն ու հարցազրույցները մեծ մարտահրավեր էին: Պատճառը ոչ միայն պատմական համատեքստը, քաղաքական անորոշությունն ու կազմակերպչական դժվարություններն էին, այլև այս ծանր համատեքստում թիմային աշխատանք և ընկերություն կառուցելու անհրաժեշտությունը: Մի համատեքստ, որտեղ միմյանց նկատմամբ վստահությունն անդադար փորձության էր ենթարկվում: Այնուամենայնիվ, ինչպես արդեն նշեցինք, ընկերությունը տարօրինակ ալքիմիայի շնորհիվ է ծաղկում, և մենք կարողացանք հաղթահարել այս դժվարությունները՝ նորաստեղծ ընկերության եռանդի շնորհիվ: Հաջորդ էջերում ներկայացված էսսեներն ու պատմություններն արդյունք են ընկերության՝ հաստատված ի հեճուկս դժվարությունների, որոնց մենք որպես թիմ բախվել ենք: Այս ամբողջ ընթացքում ոչ ոք իր տեսակետը մյուսին չպարտադրեց, և զրաքննություն երբեք չկիրառվեց: Արդյունքում մենք ուրախ ենք ներկայացնել այս աշխատանքը՝ որպես ազնիվ և դժվարին քայլ դեպի փոխըմբռնում, որպես ողիսականի միկրոտիեզերք անցյալի և ապագայի համար:

Հիշելով և պատկերացնելով. Մուշն ու հայերը Հիլալ Ունալ (Թուրքիա) Շահանե Հալաջյան (Հայաստան)

Սարերի արանքում ծվարած Մուշն առաջին հայացքից փոքր, Անատոլիայի այլ քաղաքներից առանձնապես չտարբերվող վայր է: Մինչև վերջերս անմասն մնալով բազմաթիվ արտաքին գործընթացներից՝ քաղաքի անցյալի հետքերը դանդաղորեն ոչնչանում են վերջինիս զարգացմանը զուգընթաց: Քաղաքի հին թաղում խոսեցինք մի կնոջ հետ: Նա ուրախ էր, որ ԹՕՔԻ-ն [զանգվածային բնակարանային կառավարման պետական ծրագիր] ծրագրել է նոր բնակելի շենքեր կառուցել իրենց տների տեղում: Թեև տեղի բնակիչներն ավելի լավ կենսամակարդակ ունենալու և առաջընթացի իրավունք ունեն, կարծում ենք, որ քաղաքային միջավայրի նման

փոփոխությունները կարագացնեն հիշողության և անցյալի հետքերի վերացումը:

Հին Մուշից արդեն իսկ քիչ բան է մնացել, որը վերհանելու համար ուշադիր աչք և ճիշտ հարցեր տալու ունակություն է պետք: Գյուղերում, որտեղ ժամանակն ավելի դանդաղ է հոսում, և փոփոխություններն էլ այդքան շատ չեն, հիշողությունն ավելի հեշտ է պահպանել: Մենք զրուցեցինք թե՛ Մուշի, թե՛ շրջակա գյուղերի բնակիչների հետ՝ փորձելով մեր զրուցակիցների միջոցով լսել անցյալ սերունդների ձայնը: Փորձեցինք գտնել այն հետքերը, որոնք նախորդ սերունդներն են թողել տներում, բնապատկերներում և ներկայիս բնակիչների պատկերացումներում:

Խաղողի այգին այն վայրերից էր, որ այցելեցինք Մուշում: Այն քաղաքից այնքան էլ հեռու չէր, սակայն ավտոմեքենայով գլխապտույտ ճամփորդություն ունեցանք՝ փոշոտ դաշտերից մինչև քաղաքը շրջապատող լեռների ընդարձակ կանաչը: Այգում մեզ դիմավորեց վերջինիս տերը՝ Թեֆիկ Ռանչյար անունով մի տարեց մարդ: Երբ

ներկայանում էինք, Թեֆիկը մեզ անակնկալի բերեց իր առաջին հարցով. «Ուզու՞մ եք իմանալ ում են պատկանում այս հողերը»: Չնայած մենք ասացինք, որ այդ հարցի պատասխանը չենք փնտրում, ծերունին համառեց և սկսեց պատմել, թե ինչպես սկսվեց պատերազմը [Առաջին աշխարհամարտը]: Իր պատմության մեջ նա ընդունում էր, որ զանգվածային կոտորածներ են եղել, բայց մեղադրում էր գերմանացիներին, որոնք «սկսեցին պատերազմը», քրդերին, որոնք «ավելի շատ սպանեցին, քան թուրքերը», և հայերին, որոնք «անցան ռուսների կողմը»: Պատմությունն ավարտեց հետևյալ խոսքերով. «Ես ինքս հայ չեմ տեսել, բայց հորիցս եմ լսել»: Չետո, կողքի խաղողի այգիների ավերակ պարիսպներին նայելով, սկսեց հիշել դրանց հայ տերերի անունները. «Սա Սիփանի այգին է: Սա Սիրքոյինն է, ներքևինն էլ՝ Բարիչինը: Ես բոլորի անունները գիտեմ, հայրս է ասել»: Թեֆիկը փոխանցում էր հոր պատմությունները՝ հուշեր՝ լի իդեալականացմամբ և կարոտով մի ժողովրդի հանդեպ, որին ինքն անձամբ երբեք չէր հանդիպել: Չետո նա այդ անցյալի մարդկանց համեմատում էր ներկայիս մարդկանց հետ.

«Նրանց [հայերի] համար կարևոր չէր՝ իրենց հարևանները մահմեդական էին, աղքատ, թե չքավոր: Նրանք գիշերները իրենց տուն էին հրավիրում: Տեսե՞ք, առավոտյան չէ, նրանք առավոտը փող չէին տա: Նրանք հարևաններին գիշերն էին կանչում ու Աստծո տվածը կիսում նրանց հետ, գիշերը, որ ոչ ոք չիմանա: Այ, այդպիսի հարևան էին, հասկանո՞ւմ եք: Մենք միասին էինք ապրում: Նրանք շատ, շատ լավ մարդիկ էին: Եթե մեկի հացը ուտեին չէ, էլ երբեք նրան վնաս չէին տա, կասեին՝ մենք նրա հացն ենք կերել»:

Թեֆիկի խոսքը սկզբում թուրքական պաշտոնական տեսակետի մեղմացված տարբերակ էր հիշեցնում, որը շեշտում էր պատերազմը և հավաքական մեղադրանք ներկայացնում բոլորին: Միաժամանակ նա կարոտաբաղձ պատկերացում ուներ հայերի մասին, ըստ որի հայերն այս հողի իրական տերերն էին, լավ հարևաններ և աշխատասեր մարդիկ, որոնց չես համեմատի Մուշի ներկայիս բնակիչների հետ: Հայերի մասին այսօրինակ պատկերացում ունեին նաև Մուշի մեր մյուս զրուցակիցները: Փորձելով հասկանալ պաշտոնական տեսակետի (որն այնքան շատ է շրջանառվում, որ մարդիկ սկսում

են չկասկածել դրա ճշմարտացիությանը) և իրենց նախնիներից լսած պատմությունների (որոնք ակնհայտորեն նույնպես պիտի ճշմարիտ լինեն) միջև եղած հակասությունները՝ մարդիկ անցյալի իրենց տարբերակներն էին ստեղծում:

Ժամանակ առ ժամանակ թեֆիկն անցյալի հայերի հետ ապրելու գրեթե չափազանցված ցանկություն էր հայտնում: Նրա այն միտքը, թե ինքը «Մուշում բացի հայերից այլ ընկերներ չունի» պարզորոշ ցույց է տալիս՝ ինչպես են սոցիալական և կոլեկտիվ հիշողությունները՝ այս դեպքում հորից լսած պատմությունը, միաձուլվում և ուրվագծում անձնական հիշողության դաշտը: Թեֆիկն անձամբ չէր հանդիպել իր այգու նախկին տերերին, բայց իր հոր կարծիքը դարձել էր հայի մասին իր պատկերացումների հիմքը: Նրա բողոքը իր շրջապատի մարդկանցից, այդ թվում իր իսկ ժողովրդից, կապված վերջիններիս նշմուռության, հուսալի և վստահելի չլինելու հետ, կարծես ամռնչվում էր հայերի օրինակով գինեգործությամբ զբաղվելու թեֆիկի ցանկությանը, որը չէր խրախուսվում շրջապատի կողմից: Քաղաքի նախկին՝ հետզհետե անհետացող դրվածքն ավելի բարենպաստ էր նրա ծրագրերի համար, իսկ բնակչության տեղաշարժերը և տնտեսական փոփոխությունները փոխում էին նրա պատկերացրած կատարյալ կյանքն ու հարաբերությունները: Ծակատագրի հեզմանքով, սակայն, եթե հայերն իրենց բնականոն կյանքը շարունակեին Մուշում, այգիները, որտեղ թեֆիկը ցանկանում էր խաղող աճեցնել, հավանաբար իրեն չէին պատկանի:

Մուշում հայերի մասին հիշողությունները հաճախ են կապվում գինեգործության հետ, և մարդիկ ակնածանքով էին խոսում այդ խորդուբորդ, բայց մշակվելու դեպքում բերրի հողում գինի արտադրող խաղողագործների հմտության մասին: Առինջ գյուղում հանդիպեցինք ծագումով չեչեն Իսրաֆիլին և Մուսթաֆին, ով ընդգծում էր իր արաբական ծագումը, չնայած նշեց նաև, որ տատը հայ է եղել: Շրջանի անցյալի մասին գրուցելիս անդրադարձանք գինեգործությանը, և Իսրաֆիլը պատմեց իր տեսած գինու ցուցահանդեսի մասին.

«Այնտեղ ես տեսա «Մուշի գինի» կոչվող գինին: Այն 1820-ականներից էլ շուտ է արտադրվել: Մուշի խաղողից, մեր սարերի խաղողից են քաշել: Հայերը գինին կավե խողովակներով էին քաղաք փոխադրում, հետո պահեստավորում ու վաճառում էին: Այստեղից մի

տաս կիլոմետր էն կողմ կով էին կթում ու կաթը սարերից խողովակներով մղում -բերում էին: Քրդերը հայերի համար են աշխատել, հայերն էս տեղերի տերերն էին: Հենց սա հայի տուն է: Ահա, մի հայ էլ եկավ...»:

Այս խոսքի վրա ներս մտավ նրանց ընկեր Հիքմեթը, ով և՛ հայրական, և՛ մայրական կողմից հայ էր: Հետագա զրույցի մանրամասներին կարելի է մի ամբողջ հոդված մվիրել, բայց անցյալի և ներկայի գործերի մասին իրենց հակասական մտքերն ազատորեն արտահայտող այս երեք տղամարդկանց ընկերությունը կարծես արտացոլում էր քրիստոնյաների և մահմեդականների համակեցության ժամանակ եղած վստահությունը, որի մասին մեզ այդքան շատ էին պատմում:

Մուշի հին թաղում հանդիպեցինք Սալիմին և նրա ընտանիքին: Սալիմը պատմեց, որ ինքը ծնվել է Պետրոս Էֆենդի անունով մի հայի տանը: Մինչ օրս խնամքով ու զգուշորեն պահպանված Պետրոս Էֆենդու հայելին ցույց տալով՝ նա պատմում էր նախկին համակեցության մասին.

«Հայերի և մահմեդականների խանութները շուկայում իրար կողքի էին: Ասենք թե մահմեդականը պետք է աղոթքի գնա մզկիթ, բանալին հանում, տալիս էր հային: Տալիս էր, որովհետև վախենում էր, որ ուրիշ մեկը կգա ու ապրանքը կգողանա: Սա ցույց է տալիս՝ ինչքան էին նրանք իրար վստահում»:

Այս դեպքում ինչո՞ւ հավատարմության և աշխատասիրության համար հաճախ գովաբանվող այս մարդիկ հանկարծ անհետացան: Այս հարցի մասին ակնարկելիս հայերի դրական կերպարին հակասող պատասխաններ էինք ստանում: Ոմանք ասում էին՝ նրանք գնացել են, որովհետև նրանց «անարգել են» որպես ժողովուրդ, մյուսները պատասխանատվությունից խուսափող պատասխան էին տալիս՝ ասելով, որ «նրանք գնացել են մինչև մեր այստեղ գալը», մինչդեռ մի քանիսը պարզորոշ, բայց առանց մեկնաբանությունների «կոտորած» բառն էին օգտագործում: Մարդկանց խոսելու կերպը ցույց էր տալիս, որ չնայած թվացյալ վճռական պատասխաններին, թե իրենց կողմից ամեն ինչ «մաքուր է», կային բաներ, որոնցում իրենք ամենակին վստահ չէին:

Քսան տարի Գոմս գյուղի գյուղապետ եղած Մեհմեթ Քոչը մեր հարցին հռետորական պատասխան տվեց.

«Այստեղից մինչև Գյուլբաշի, ամբողջ դաշտը հայեր էին: Որոշ մահմեդականներ կային սարերում, բայց քաղաքը ամբողջովին իրենցն էր [հայերինն էր]: Հայրս էլ քաղաքում տուն ուներ: Ընդամենը մոտ տասը տուն կար քաղաքում, և հորս տունը դրանցից մեկն էր: Բոլորը հայերինն էր: Հետո թե ի՞նչ պատահեց, ինչպե՞ս պատահեց: Կոտորա՞ծ եղավ, թե ինչ: Նրանք բոլորը գնացին: Մի մասը գնաց, մյուս մասը մնաց»:

Խաղողի այգիները, տների պատերում շարված խաչքարերը, մինչ օրս օգտագործվող գյուղերի հին՝ հայկական անունները, այս ամենը մշտապես հիշեցնում է անցյալը: Մուշի բնակիչները չեն կարողանում կտրվել անցյալից, որովհետև այն դեռ ապրում է իրենց ներկայում և առերևութանում շրջակա նյութական մշակույթի մեջ: Տեղացիների համար հին եկեղեցիների ու վանքերի ավերակները, հայերի կառուցած տներում ապրող, քնող և հաց ուտող ընտանիքների ամենօրյա իրականությունը, արտերկրից եկած ու մոմեր վառող օտարալեզու խմբերը, բոլորը միահյուսվում և վերակենդանացնում են անցյալի պատկերները:

Միևնույն ժամանակ գետի և սարի մյուս կողմում մարդիկ վաղուց ցանկանում են վերապրել անցյալը, բայց սահմանները, ժամանակն ու այլ գործնական խոչընդոտներն անանցանելի արգելքներ են դարձել նրանց համար:

Հայաստանի Ոսկեհասկ գյուղում հանդիպեցինք յոթանասունյոթամյա Ռաֆիկ պապին: Երբ զրուցելու համար իր տուն էինք մտնում, առաջին բանը, որ աչքի գարնեց, պատին փակցված Արևմտյան Հայաստանի քարտեզն էր: Հայաստանում մշեցիների գյուղերում մի քանի օր անցկացնելուց հետո պարզ դարձավ, որ տներում քարտեզների առկայությունը բավական տարածված էր և շատ կարևոր բնակիչների համար: Այս քարտեզներն, ի թիվս այլ պատճառների, փոխեցին գյուղի մասին մեր պատկերացումները. մենք կարծում էինք՝ գյուղում արծաններ չեն դնում, բայց արի ու տես՝ մեր այցելած գրեթե ամեն գյուղում մի արծան կար, ինչպես Ռաֆիկի ցույց տված Անդրանիկի արծանը: Մյուս կողմից, փոխվեցին գյուղացու մասին մեր պատկերացումները՝ բախվելով այն իրողությանը, որ մեր զրուցակիցների մեծ մասը, կամ ինքն էր փորձել գրել, կամ էլ ցույց էր տալիս որևէ ազգականի հեղինակած գյուղի պատմությունը, հուշեր ցեղասպանության մասին:

Ռաֆիկը նույնպես գրել էր իր գյուղի և համագյուղացիների պատմությունը: Երբ հարցրինք՝ ումից է լսել այդ ամենը, ասաց, որ ցեղասպանությունը վերապրողները սովորություն ունեին հավաքվել և իրենց կյանքից դրվագներ պատմել՝ հիշողությունը վառ պահելու և միգուցե հիշողության ծանր բեռը կիսելու համար: Այս հանդիպումները գաղտնի են եղել, որովհետև հատկապես վաղ խորհրդային շրջանում արգելված էր բացեիբաց խոսել ցեղասպանության մասին: Ռաֆիկը տասը տարեկան էր, երբ թաքուն գնում էր մեծերի հավաքատեղին ու լսում նրանց պատմությունները, հետո տուն էր գալիս ու գրի առնում: Ակամայից հարցնում էինք ինքներս մեզ՝ ինչ է անցել այդ տասը տարեկան երեխայի մտքով, երբ նման ծավալի հիշողություններ է գրառել: Մինչ Ռաֆիկն այս ամենը պատմում էր Շահանեին, նրա կինը մեզ իր ննջասենյակ տարավ, որի պատերին կախված էին Ռաֆիկի հեղինակած նկարները՝ մի քանի գունավոր բնապատկեր, Անդրանիկի և իր հոր սիրողական դիմանկարները:

Ռաֆիկն անգիր գիտեր Մուշի գյուղերի անունները: Ինչպես Մուշում էին մարդիկ օգտագործում որոշ գյուղերի սկզբնական անունները, այնպես էլ Հայաստանում Մուշի գյուղերը կոչում էին հին անուններով, հիշում էին իրենց նախնյաց տները, երեխաներին կոչում էին նահատակված ազգականների անուններով և իրենց մեծերի պատմությունները պատմում, ինչպես իրենց սեփականը: Բազմաթիվ անգամներ լսեցինք՝ ինչպես են մարդիկ Էրզրից հող բերել և Հայաստանում լցրել իրենց մեծերի գերեզմաններին, ինչպես նաև շարունակում են իրենք իրենց «մշեցի» կոչել: Մեր զրուցակիցների ճնշող մեծամասնությունը երբեք Մուշում չէր եղել և ամենայն հավանականությամբ չի էլ լինի, բայց նրանց պատմություններից հստակ երևում է՝ ինչպես են նրանք պատկերացնում այն:

«Ինձ համար Մուշը սուրբ տեղ է: Իմ ծնողների ապրած տեղն է, իրանց երագների երկիրը, իմ հայրենիքն ա: Ծնողներս հաճախ ասում էին. «Գևորգ, լաո, մի օր կզնաս, կտեսնես մեր Էրզիրը»:

Հայաստանի գյուղերում մեր առաջին հանգրվանը գյուղապետարաններն էին: Մինչև մեր զրուցակիցների հանդիպելը ներկայացնում էինք գյուղապետին, պատմում ծրագրի մասին: Ամեն գյուղին Մուշում արված լուսան-

կարների ալբոմ էինք նվիրում, և մարդիկ հավաքվում, լուռ նայում ու ձեռքից ձեռք էին փոխանցում այն:

Հարցազրույցները սկսում էինք մեր գրուցակիցներին հարցնելով՝ որ սերնդից են հիշում իրենց ընտանեկան պատմությունը: Մարդիկ սկզբում հուզվում էին, անգամ աչքերը լցնում, երբ սկսում էին խոսել նախնիներից՝ պատմելով, որ միայն եզակի թվով մարդկանց է իրենց ծնողներից կամ պապերից հաջողվել փրկվել: Մանրամասն պատմում էին փախեփախի մասին, և, ինչպես իրենց մեծերը ապրեցին տեսածի ցավը և երգի կարոտը սրտերում: Մեր գրանցած պատմությունները ցույց էին տալիս՝ ինչպես են վերապրածների տեսած բռնությունն ու արհավիրքը փոխանցվում հաջորդ սերնդին և վերջինիս ինքնության մաս դառնում:

Արմատներով Բինգյուլից Փիլոս Հախոյանը պատմեց կոտորածի ժամանակ իր ընտանիքի ապրած ողբերգության մասին՝ ինչպես էր իր մոր առաջին ամուսինը մահացել մինչև ջարդերը, ինչպես էին թուրքերը փախցրել իր մոր առաջին երեխային և մորաքրոջը, և ինչպես էր հետագայում մորաքույրն իրեն տան կտուրից ցած նետել՝ չիմանալով, որ իր երկու որդիները անցել են սահմանը և ապահով են:

«Ծնողներիս դարդ ու ցավը գեների մամն, գեների պես ինձ փոխանցվեց,
Ծնողներիս՝ Դեր-Ջոր կոչված անապատը, հազար կանչով ինձ կանչեց,
Ճամփեն փակ էր, չհասցրի անցնեն գնամ, գերեզմանին պահապան-տեր դառնամ»:

Փիլոսի տողերը հազարավոր քսորյալների շարքերում Դեր-Ջոր քչված իր մշեցի հորեղբոր մասին էին: Այս հուզիչ արտահայտությունից հասկանում ենք՝ ինչ է Մուշը Փիլոսի համար, և ինչ կարող է նշանակել սահմանի բացումը նրա համար: Ներկայիս Մուշը տեսնելու մարդկանց ցանկությունը մեծ մասամբ պայմանավորված էր իրենց ընտանիքների դառը պատմությամբ, որը նրանք ֆիզիկապես և հոգեպես կլանել են դեռ մանուկ հասակում: Նրանց հետ այս կապի մասին զրուցելիս հասկացանք՝ որքան անցյալ կա մեր ներկայում:

Մուսեր գյուղում տիկին Մաթևոսյանը պատմեց իր ամուսնու ընտանիքի ճակատագրի մասին: Այն զգացմունքայնությունը, որ այս ծեր կինը դնում էր իր

խոսքերի մեջ, միայն կարեկցանքի զգացումով չես բացատրի, նա բառացիորեն զգում էր իր ընտանիքի ցավը:

«Մեր տատը շատ դժվարություն է տեսել Հենց հիշում էր՝ լաց էր լինում, չէր կարողանում խոսալ: Հետո որ ինքը փախել է, մի քուրդ տղայի է հանդիպել: Ես քուրդ տղան իրեն խոստացել է, որ գետը անցնենք, իրար հետ գնանք, ես քեզ տանեմ, Արաքսն անց կացնեն: Մեր տատիկին ինչ-որ մեկը չարոխներ է տվել: Չարոխը գիտե՞ս որն է: Կաշվից սարքած կոշիկները: Ես իր պառկել է քնելու, ես քրդի տղան հելել է իրիկունը, տատի բաները հագել է՝ չարոխները, ու փախել է: Աչքը էլ չարոխներին է եղել: Տատը բորիկ է մնացել: Ու բորիկ ոտքերով, պատկերացրա՞ ինչքա՞ն է եկել, ու՛ր է եկել [ձայնը երերալով]: Բորիկ...»:

Ջարմանալի չէ, որ նման պատմությունների մեջ մեծացած մարդիկ Մուշը կապում են ցավի հետ: Բայց սա նրանց լսած պատմությունների միայն մի մասն է: Մյուս մասը մեկ այլ կյանքի մասին է, երբ հողը բերրի էր, տները՝ մեծ, և ընտանիքները՝ երջանիկ: Կոտորածից առաջ եղած այս բարեկեցությունը և բարձր կենսամակարդակը կազմում են Հայաստանում Մուշի մասին պատկերացումների մյուս բևեռը: Փիլոսը, որի նախնիները Մուշից ու Սասունից են, սա նկատի ուներ՝ ասելով.

«Ուրեմն լավ են ապրել ջանքը, չէ իրենց բանից, որ մարդ անընդհատ-անընդհատ իր սրտի մեջ այն ու վախ է անում, չի կարող վատ ապրուստ, վատ կենցաղ ունեցած լինի: Դե իրենց կենցաղը գյուղացիական կենցաղ է, չեն ասում բարձրակարգ կենցաղ է եղել, գյուղացիական կենցաղ է եղել, և շատ գոհ են եղել, շատ գոհ են եղել»:

Այս պատմություններում Մուշը հաճախ համեմատվում էր դրախտի հետ: Ըստ Գիլգամեշի մասին էպոսի Բաբելոնյան պատումի, հերոսն ուզում էր հասնել Եդենի այգին՝ «կենդանի ջուրը» գտնելու համար: Նա ճամփա է ընկնում Արարատյան թագավորություն, որտեղից սկիզբ էին առնում Միջագետքի չորս գետերը: Այս էպոսը ներթափանցել է Աստվածաշունչ, և 71-ամյա Վարդգես Մխիթարյանը Կաթնաղբյուր գյուղից կապում էր այս առասպելը Երգրի հետ.

«Ես չպիտի գովամ մեր էրգիրը: Կարդացեք Աստվածաշունչ, որն աշխարհի ամենամեծ գրականությունն է, էնտեղ գրած ա՝ Աստված ստեղծեց մարդուն և տեղադրեց դրախտում, որտեղից սկսվում էին 4 գետեր՝ Տիգրիս, Եփրատ, Տիսն, որը Արաքսն է, Զուռ: Դրախտը աշխարհի, ուրիշ էլ ո՛նց նկարագրեմ մեր էրգիրը: Աշխարհի դրախտը Արևմտյան Հայաստանն էր»:

Արմատներով Մշո Ցրոնք գյուղից և Կարսից Հակոբյան և Մաթևոսյան տարեց ամուսինները պատմում էին Մուշում եղած բազմաթիվ քրիստոնեական և հեթանոսական սովորույթների մասին՝ պտղաբերության ծեսեր, լեռներում կատարվող ամուսնական արարողություններ և այլն: Տիկին Մաթևոսյանը պատմեց նաև գասպե կոչվող բույսի մասին, որը հաճախ էր հիշատակվում մշեցիների գյուղերում: Մեր զրուցակիցները գասպեն հաճախ բնութագրում էին որպես երկնային մանանա և անգամ երգ ունեին դրա մասին:

«Ուրեմն գիտե՞ք, թե Մշո դաշտը ինչքա՞ն հարուստ է եղել դեղաբույսերով..... Խավրծիլով: Ասում է՝ հանկարծ մի քիչ շանջուներ ունենայինք, բան ունենայինք, դաշտից կգնայինք էդ մի ճյուղ խավրծիլը, մի ճյուղ կքաղեինք, կուտեինք, դրանից հետո բուժող արդեն հատկություն ուներ, բուժում էր: Ուրեմն գասպեն բույս է եղել, որի վրա շաղը սստելով դարձել է քաղցր բույս: Եվ մարդիկ բերել են, եփել են, ասում է՝ էսօրվա մեղրը ավելի անորակ է, քան էդ մեր գասպեն, մանանա: Մանանա են ասել, նշանակում է երկնքից իջած պարզև, իջել է գասպե բույսի վրա»:

Մուշի՝ որպես դրախտավայրի ընկալումներն արտացոլում են մարդկանց կապը հողի հետ թե՛ անցյալում և թե՛ այսօր, ինչպես նաև բարեբեր հողի կարևորությունը հողագործի համար: Դժվար է ասել՝ որքանով են առատության և կարոտի այս պատմությունները չափազանցված: Մարդիկ իրենց պասպերի պատմությունները պատմում են այնպես, ասես դրանք իրենցը լինեն: Արդյո՞ք սա այն ամենն է, ինչ

նրանք կարողացել են բերել հայրենիքից, թե՞ Մուշն իսկապես այնքան հարուստ էր, ինչպես նկարագրվում է: Իրականությունը, որն ինքնին սուբյեկտիվ է, սերնդեսերունդ փոխանցվելով՝ էլ ավելի սուբյեկտիվ է դառնում: Այնուամենայնիվ մեր համդիպած գրեթե բոլոր մարդիկ կարոտով էին հիշում Մուշը և ուզում էին վերադառնալ:

Այն, որ մարդ կարող է կարոտել մի վայր, որտեղ ինքը երբեք ուտք չի դրել, մի կողմից տարօրինակ է թվում, մյուս կողմից՝ հասկանալի՝ հաշվի առնելով, որ այս մարդիկ իրենց կյանքի մեծ մասն անց են կացրել ծնողների և պապերի կողքին՝ մշտապես լսելով Էրզրի մասին նրանց կարոտագին պատմությունները: Մարդկանց և տարածքի այս կապը խորհրդանշական արտահայտություն է ստացել Էրզրից բերված հողը գերեզմաններին լցնելու սովորության մեջ: Այս ծեսը միահյուսում է գաղթականների սերունդների կարոտն ու պատկերացումները: Ինչ որ առումով նրանք երկակի քաղաքացիություն ունեն. ֆիզիկապես նրանք Հայաստանի Հանրապետությունից են, բայց մտովի Էրզրի գավակներ են:

Ծագումով եզդի Քյարամը, որի՝ Արևմտյան Հայաստանից գաղթած պապերը հիմնել են Հայաստանի Զարթոնք գյուղը, նույնպես այս երկակիության կրողն է.

«Ես կարոտս լուսանկարներով եմ հանում... Հայրս չտեսավ էս նկարները, բայց որ մտածում եմ՝ կողքից մայրողը կարող ա մտածի, որ աննորմալ եմ...»:

Նրա ընկեր Պարույրը, ում պապը սկզբից հաստատվել էր Թալինի Դաշտադեմ գյուղում, հետո տեղափոխվել Զարթոնք, շարունակեց.

«Ես ծնվել եմ ստեղ, չէ՞: Ծնվել եմ հիսուներեք թվին ստեղ: Բայց ինձ, որ հարցնում են, որտեղի՞ տղա ես, ասում եմ՝ թալինցի տղա եմ: Չեմ ապրել, ոչ էլ ծնվել եմ էնտեղ, բայց չկա ամիս, որ մի քանի անգամ չգնամ, չտեսնեմ»:

Նրանց մյուս ընկեր Աշոտն ավելացրեց.

«Մի քիչ ել որ խմում ենք, ասում ենք՝ Էրզրից ենք»:

Մուշում կյանքը սովորականի պես շարունակվում է. մարդիկ գնում են աշխատանքի, մշակում են իրենց

արտերը և ապրում Արևելյան Թուրքիային հատուկ բոլոր հոգսերով: Նրանց մտքերը գերազանցապես առօրյա խնդիրներով են զբաղված, այլ ոչ անցյալի մասին խորհելով: Հետևաբար իմանալ, որ սրանք Սուրբ Մարինե եկեղեցու փլատակներն են, իսկ այն տունը պատկանել է Պետրոս Էֆենդուն, նրանց համար մեծ նշանակություն չունի: Իրականում շատ մարդիկ սկսում են հիշել սա միայն այն ժամանակ, երբ տեսնում են զբոսաշրջիկների կամ մեզ պես հետաքրքրասեր ուսանողների, որոնք խնդրում են նայել հետ՝ անցյալին, ու պատմել իրենց իմացածը, պատմել մեզ համար, պատմել փոփոխության համար: Այդ ժամանակ նրանք ասում են, որ մի ժամանակ ունեցել են ազնիվ և աշխատասեր հարևաններ, որոնք, սակայն, դավաճան դուրս եկան, և այնպես ստացվեց, որ գնացին: Միևնույն ժամանակ սահմանի մյուս կողմում «գնացած» մարդկանց երեխաներն ու թոռները շարունակաբար մայրում են հետ՝ անցյալին: Նրանց տներում կախված են անցյալի քարտեզները, նոր սերունդները ժառանգում են անցյալի անունները և զգում են անցյալի ցավը: Այս մարդկանց խոսքերով այդ ցավը կմեղմանա, եթե հաղորդակցության դռները բացվեն, և մյուս կողմն ընդունի ու ճանաչի իրենց պատմությունները: Մարդիկ պետք է կարողանան լսել իրար և միգրացիոն արժեք սկսել՝ միմյանց մարդկայնությանը հավատալով: Մուշի խաղողի այգիներից մեկում Թեֆիկ պապը հույս հայտնեց, որ պատճառված ցավը կճանաչվի, և այն դարմանելու ճանապարհները կգտնվեն: Նրա խոսքերը անցյալի և ներկայի հաշտության հույս են ներշնչում.

«Այստեղ աղբյուր կա, մի հայ կին էր եկել... գրկել էր քարերը ու համբուրում էր: Նրա հոր այգին այս տան ետևում էր: Ծեր կին էր, 25 տարվա պատմություն եմ պատմում: Հիմա նրանք, ովքեր փախել են Երևան, մահացել են իհարկե: Նրանք էլ չկան, բայց նրանք թոռներ ունեն: Մեծերը գրել, փոխանցել են փոքրերին: Նրանք շա՛տ են կարոտում էս տեղերը: Մեռնում են էս հողի համար, Մշո հողի համար»:

Թեֆիկը մեզ իր այգու խաղողն է հյուրասիրում՝ ասելով խմբի հայ անդամներին. «Կերե՛ք, սա ձեր պապերի խաղողն է»:

«Գնացածներն» ու «մնացածները» Անի Պողոսյան (Հայաստան) Սերջան Չինար (Թուրքիա)

Ճանապարհը

Ժողովուրդն ասում է. «Մարդուն լավ ճանաչելու համար հետը ճանապարհի պիտի գնաս»: Մեր ճամփորդությունն սկսվեց 2011 թվականի հոկտեմբերին Մուշում և շարունակվում է մինչ օրս: Սա պարզապես մի վայրից մյուսը ֆիզիկապես տեղափոխվելու փորձ չէր. մենք ճանապարհ ընկանք մի իրականությունից մյուսը, անցյալից անցանք ներկա, առասպելից՝ իրականու-

յուն և, շրջելով մենք-նրանք մշտագո հակադրությունը, դարձանք «նրանք», որ վերագտնենք մեր «մենքը»: Մենք ճամփորդում էինք Հայաստանում և Թուրքիայում հանդիպած մարդկանց հոգիներով ու հիշողություններով, փորձում վերանալ մեր կենսափորձից և աշխարհին նայել նրանց աչքերով, հասկանալ նրանց ու ստացած գիտելիքը կիսել ավելի լայն լսարանի հետ:

Հավաքված նյութի վերլուծությունն ու շարադրանքն ավելի երկար ժամանակ խլեցին, քան սպասում էինք, և վերջնական արդյունքն էլ նախնական մտահղացումից տարբեր ստացվեց: Թեև երկուսս էլ ո՛չ մարդաբան ենք, ո՛չ էլ բանավոր պատմության մասնագետ, և այս ոլորտների մեր իմացությունը բավական սահմանափակ է, մեզ հաջողվեց իրապես հետաքրքիր պատմություններ գրանցել, որոնք մի հաստափոր գրքի հիմք կարող էին

դառնալ: Սակայն ծրագրի ժամանակային և ծավալային սահմանափակումներից դրդված՝ ստիպված էինք հնարավորինս արագ կողմնորոշվել և մեզ հետաքրքրող բազմաթիվ թեմաներից միայն մեկն ընտրել:

Ըստ նախնական պայմանավորվածության՝ պատրաստվում էինք գրել ցեղասպանությունից առաջ հայերի և քրդերի կյանքի մասին, հետո անդրադառնալ քրդական հարցին ներկայիս համատեքստում: Բայց շուտով հասկացանք, որ ձեռքի տակ եղած նյութը պատշաճ ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է հավելյալ հետազոտական աշխատանք կատարել, ինչն անհնար էր ծրագրի ժամանակային սահմանափակումների պայմաններում: Այդ պատճառով որոշեցինք փոխել մոտեցումը և կենտրոնանալ Արածանի/Մուրադ գետի մասին հիշողությունների ու պատմությունների վրա, քանի որ գետը միշտ եղել է Մուշի գյուղական կյանքի և աշխարհագրության առանցքներից մեկը: Սակայն այս նյութը հիմնականում Հայաստանում էինք գրանցել և Մուշից համարժեք նյութ չունեինք:

Սկսելով և անավարտ թողնելով երկու շարադրանք՝ մենք անցանք երրորդին: Այս անգամ որոշեցինք կոնցեպտուալ փոփոխություն կատարել՝ հրաժարվել թեմատիկ բաժանումից, ընտրել մեզ դուր եկած երկու հարցազրույց և փորձել պատմել այդ երկու մարդկանց կյանքը: Քանի որ մեր մյուս գործընկերները կոնկրետ թեմաների վրա էին աշխատում՝ տարբեր հարցազրույցներ օգտագործելով և մեջբերելով բոլորին, մենք որոշեցինք ներկայացնել մեր զրուցակիցներից երկուսին: Ընտրությունն ընկավ Հայաստանի Իրինդ գյուղից Տարոն Մուրադյանի և Մուշից Շուշու հանրմի վրա: Ցեղասպանությունը մեծապես սահմանել էր նրանց և նրանց նախնիների կյանքն ու խորապես ազդել այդ կյանքի վրա: Երկուսի պատերն էլ հայ են եղել, որոնք կոտորածի արդյունքում որբացել են, այնուհետև ապաստանել քրդերի մոտ: Տարոն Մուրադյանի պապը պատահաբար հանդիպում է իր ազգականներից մեկին և նրա հետ փախչում արևելք՝ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության տարածք: Մենք հանկարծ հասկացանք, որ Շուշու հանրմի պապի պատմությունը հեշտությամբ կարող էր Տարոն Մուրադյանի պապինը լինել, եթե վերջինս Հայաստան չգար: Իսկ Տարոնի պապի պատմությունը նման է այն մարդկանց պատմություններին, որոնք կարողացել են սահմանի այս կողմն անցնել:

Ցավի ու վախի զգացումով լի այս երկու կենսագրությունները դատապարտված են եղել մենության և լռության: Տարոնը և Շուշուն խոսում են թուրքիայում և ԽՍՀՄ-ում լռեցնելու քաղաքականության մասին, և ինչպես դրան հակառակ, մարդիկ միևնույնն է, հավաքվելու և խոսելու միջոցներ էին գտնում: Բազմաթիվ ուղղակի և անուղղակի ձևերով անդրադառնում են իրենց նախնիներից ժառանգած վերքերի բեռին և անենակարևորը՝ պատմում իրենց սեփական վախերի մասին, որոնք շատ նման են թվում: Շուշու հանրմը Մուշի շուկայում հավաքված հայ զբոսաշրջիկներից ուզում է հարցնել իր պապի մասին, բայց վարանում է և չի մոտենում, մինչդեռ Տարոնը երկմտում է՝ գնա՞ էր գիր և իր նախնիների հողն իր աչքերով տեսնի, թե՞ ոչ: Ակնհայտ է, որ այս մարդիկ դեռ տառապում են «երերուն» ինքնությունից. Թուրքիայից դուրս ապրող արևմտահայերի ժառանգների համար այն արտահայտվում է տևական ցավով և կորուսյալ հայրենիքի հետ մտային ամուր կապվածությամբ, ինչը երկակի պատկանելության զգացում է առաջացնում: Նրանց համար, ովքեր մնացին Թուրքիայում և խառնվեցին քրդերին ու թուրքերին, այն կրկին պայմանավորված է ցեղասպանության տանջալից հիշողությամբ, ինչն ավելի է սաստկանում տևական վախի մթնոլորտում, որն այդ մարդկանց թույլ չի տալիս վերջապես վերագտնել իրենց տեղը հասարակության մեջ:

Անի Պողոսյան (Հայաստան)

«Դա արյան մեջ է: Հասկանում ես, ինչ-որ բան ձգում է քեզ...»

Հայրեթին բեյը՝ հայտնի նաև հայկական Սերոբ անվամբ, միջին տարիքի, թխամորթ, մեծ կանաչ աչքերով տղամարդ է: Հայազգի հոր և քուրդ մոր զավակ Սերոբը Մուշում այն քչերից է, ովքեր բացեիբաց խոսում են իրենց հայկական ծագման մասին: Ցեղասպանության ժամանակ Սերոբենց ընտանիքը Սասունում էր ապրում, և նրա հայրը, հորեղբայրն ու հորաքույրը փրկվել էին Շեկո Աշիրեթի՝ քրդերի օգնությամբ: Ինչպես փրկված հայերից շատերը, Հայրեթինի հայրը հետագայում ամուսնացել էր Շեկո տնից մի քրդուհու հետ:

1. Աշիրեթ նշանակում է օջախ կամ ցեղ: Հայաստանում մեր բանասացներից շատերը քրդերի օգնության մասին պատմելիս հիշատակում են «Շեկո» կամ «Շիգո» աշիրեթը:

Սերոբին հանդիպեցինք Մուշ հասնելու հենց առաջին օրը, և հաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում աշխատանքային ժամերից հետո (Սերոբը աշխատում էր տեղական շաքարի գործարանում) նա գալիս էր մեր հյուրանոց՝ խոսելու և միասին ժամանակ անցկացնելու: Նա նաև օգտակար էր բանասացներ գտնելու հարցում, քանի որ ինքը՝ հայկական ծագում ունեցողների «ընդհատակյա» ցանցի անդամ էր: Ինչպես ինքն էր ասում՝ «փորձում եմ բոլորի հետ լավ լինել», և Մուշում մարդիկ վստահում էին նրան: Սերոբը հայկական արմատներով մարդկանց էր փնտրում և ուզում էր Մուշի հայերի կազմակերպություն հիմնել: Սերոբն էր, որ մեզ ուղեկցեց նախկինում հայերին պատկանող խաղողի այգիներ և տարավ Շուշլու հանրմի կամ ինչպես ինքն էր ասում՝ իր «քրոջ» տուն, որը մեր սրտերում վառ հետք թողեց:

Շուշլուի ընտանիքն ապրում էր Մուշի նորակառույց քաղաքացիներից մեկում: Քաղաքի կենտրոնական՝ Աթաթուրքի պողոտայից մինչև նրանց թաղ մեքենան 10-15 րոպեում հասավ: Կարմրաքար ժամանակակից առանձնատները՝ փոքր պարտեզներով և շագանակագույն կտուրներով, կտրուկ առանձնանում էին գավառական և բավական աղքատ Մուշի ընդհանուր պատկերից: Չնայած արդեն սովոր էինք տեղի տնտեսական անհամաչափություններին (նորագույն մեքենաներ և աղքատիկ շուկա, քաղաքային, մարդաշատ կենտրոն և ավանդական հին թաղամաս)՝ քաղաքային տեսարանի փոփոխությունն այնքան ակնհայտ էր, որ մի պահ սկսեցի կասկածել՝ արդյոք դեռ Մուշում ենք: Ջարմանալի է՝ քանի երես ու շերտ ուներ այդ քաղաքը, քանի չպատմված ու չբացահայտված պատմություն կար մեր շուրջը: Հետզհետե պարզ էր դառնում, որ ծրագրով հատկացված ժամանակահատվածում հասցնելու էինք այդ պատմությունների միայն մի փոքր մասը գրանցել: Նոր և հին Մուշի կամ հայտնի և անհայտ Մուշի մասին մտածումըների մեջ ընկած՝ ինքս էլ չնկատեցի՝ ինչպես իջա մեքենայից և քայլեցի դեպի տունը, բայց սթափվեցի, երբ լսեցի Հայրեթմին ողջույնի խոսքերը մեզ դիմավորող տանտերերին:

Շուշլու հանրմը քառասունն անց կին էր՝ միջասիական, գլուխը ծածկած, արտահայտիչ, կամային ձայնով: Երկու երեխաների մայր էր. մի տղա ուներ, մի աղջիկ: Նրա ջերմ ողջույնների, բարի ժպտի, հուզված աչքերի, հյուրընկալության և մայրական համբույրների շնորհիվ մեզ զգացինք ինչպես տանը:

Մեզ հյուրասենյակ հրավիրելով և համոզվելով, որ բոլորս հարմարավետ տեղավորվել ենք՝ նա իր դստեր հետ զնաց խոհանոց՝ մեզ համար թեյ բերելու, և ես հետևեցի նրան: Մեկս մյուսի լեզուն չգիտեինք և իրար չէինք կարող հասկանալ: Բայց նա այնքան հուզված էր, որ գրկեց ինձ և ջերմորեն համբուրեց: Ջգացվում էր, որ լսելու ենք մի մարդու պատմություն, որը փրկվել էր ցեղասպանությունից ու կյանքը շարունակել գլխիվայր շրջված, հայկականությունը կորցրած աշխարհում: Կողքի սենյակում 16 հոգի՝ Շուշլուի ամուսինը և որդին, բանավոր պատմության ամբողջ խումբը և մեր վավերագրական ֆիլմի անձնակազմը սպասում էին նրա խոսքին:

«Պապս յոթ տարեկան էր: Անունը Յուսսեյն էր: Նրա նախկին [հայկական] անունը չգիտեմ. այդպես էլ չասեց: Պապիս հոր անունը Յազար էր, հորեղբոր անունը՝ Մուշո: Նրանք Մանոյի տնից էին՝ երկու եղբայրներ: Ինչ որ գիտեմ, պապիցս եմ լսել: Նա երկու երեխա ուներ՝ մայրս և քեռիս: Քեռիս հինգ աղջիկ ունի, երեք տղա: Մայրս էլ չորս տղա ունի, չորս աղջիկ: Այսինքն՝ յուրաքանչյուրն ութ երեխա ունի: Հիմա ես պապիս եղբորն եմ փնտրում: Լսել ենք, որ Հայաստանում է: Նա պապիս մեծ եղբայրն է, այն ժամանակ տասնյոթ-տասնութ տարեկան է եղել զնացել է սովորելու, և այլևս լուր չեն ունեցել: Որտեղ էլ լինի, գոնե կարողանայինք տեսնել նրան, երեխաներին, թոռներին տեսնել»:

Շուշլուի մայրական պապը (Յազարի որդին) ծնվել էր Օսմանյան կայսրության Բինգյուլի գավառի Գուզի գյուղում: Թեև Շուշլուն փոքր է եղել, երբ պապը մահացել է, չափազանց երիտասարդ՝ վերջինիս իր անցյալի մասին հարցնելու համար, նա շատ ջերմորեն և սիրով է հիշում պապին և փայփայում է մորից իրեն հասած ցանկացած տեղեկություն:

«Նա կարծես հրեշտակ լիներ՝ ճեփ-ճերմակ. միջահասակ էր, բայց շատ լուսավոր մարդ էր: Շատ քիչ էր խոսում: Եթե մեկը զոռով մի քանի հարց տար, երկուերեք բառ կասեր: Նա չէր կարողանում շատ խոսել»:

Այս ընթացքում Շուշլուի ամուսինը լուռ էր, միայն երբեմն հարցեր էր տալիս և ժամանակ առ ժամանակ

լրացնում կնոջը: Հավանաբար հիսունն անց տղամարդ էր՝ սևահեր, բարձրահասակ, կնոջ դիմաց հպարտորեն բազկաթռոն բազմած: Նա էր, որ ասաց Հազարենց գյուղի (Գուզի) ներկայիս անվանումը և պատմեց Հազարի զբաղմունքի մասին: «Գյուղը հիմա կոչվում է Ասլան-քայա Քոյու, Բինգյուլում է: Բայց կինս մի բան մոռացավ մշել, որ 1900-ականներին Գուզին շրջկենտրոն էր: Նրա պապը այդ շրջանի հոգևոր հովիվն էր»:

Շուշլու հանրմ. «Իմ մեծ պապը այդտեղի քահանան էր: Նա քաղաքապետ էր և շատ ազդեցիկ մարդ»:

Ամուսինը. «Գյուղի կեսը նրան էր պատկանում: Ասում էին՝ Հազարի գյուղն է»:

Շուշլու հանրմ. «Քանի որ նա և՛ քահանան էր, և՛ քաղաքապետը, և որովհետև նա մեծ մարդ էր, բոլորը գիտեին նրա անունը: Հիմա էլ եմ նրա մասին խոսում, ասում եմ՝ դու Հազարի թոռն ես, նա մեծ մարդ էր»:

Ինձ թվում էր, թե Շուշլուն ու իր ամուսինը փոքր-ինչ չափազանցնում էին, որովհետև հոգևորականը հազիվ թե աշխարհիկ պաշտոն զբաղեցներ: Կարծում եմ՝ մարդիկ երբեմն ուռճացնում են իրենց նախնիների կենսագրությունները, և եթե դրան ավելացնենք «հարուստ հայերի» մասին համընդհանուր կարծրատիպը, կարելի է հասկանալ պատմության մեջ առկա խառնաշփոթը:

Ընտանիքում ամենաշատը Շուշլուի մայր Ռինդան էր փորձել իմանալ իր հոր անցյալի մասին: Նա նաև այլ հայերի հետ էր կապ պահպանում: Շուշլուի խոսքերով.

«Նրանք, ովքեր այստեղ մնացին, մորս հետ հանդիպում էին: Մենք գիտեինք նրանց: Օրինակ, Ֆատմա Սեֆոյի աղջիկը, նաև իմ սկեսուրի մոր ընտանիքը: Նրանց ընտանիքում էլ հայկական արյուն կար, բայց նա երիտասարդ տարիքում մահացավ, մենք նրան չենք տեսել: Նաև իմ քրոջ սկեսուրը: Նրա հին անունը Ջարուն էր, հետո դարձրին Այա: Նրանք հարցուփորձ էին անում, փնտրում էին իրար, իրար հյուր զնում: Մենք ջահել, փոքր երեխեք էինք, երբ սենյակում մարդ չէր լինում, մայրս հարցնում էր. «Քանի՞ եղբայր եք եղել: Ի՞նչ պատահեց»: Իմ պապը յոթ տարեկան էր: Նա ցանկացել է փախչել, բայց չի կարողացել: Ասում էր. «Ես փախա, բայց չգիտեմ մնացածի հետ ինչ եղավ»: Պապի մայրը այս դեպքերի ժամանակ արդեն մահացած է եղել, նրա մեծ քույրն իր ամուսնու հետ արդեն զնացել էր Հայաստան: Մեծ

քույրն էր: Չորս կամ հինգ երեխա էին, ես տեղյակ չեմ մնացածից: Այսինքն, չէր էլ պատմում: Ասում էր, որ մեծ եղբայր ուներ, որը գնացել էր Ստամբուլ սովորելու»:

Անգամ այսօր թուրքիայի գավառներում հայկական ծագում ունեցող մարդկանց մեծ մասը վախենում է խոսել իրենց էթնիկ պատկանելության մասին և թաքցնում է այն: Մուշի և վերջինիս շրջակա գյուղերի պես փոքր համայնքներում, որտեղ բոլորն իրար ճանաչում են, շատ դժվար է ծագումը թաքցնել, և նման վայրերում խտրականությունն ու այլատյացությունը շարունակում են ցավալի իրականություն մնալ:

Մուշի խանութներում մեզ հաճախ էին հարցնում՝ որտեղից ենք: Մի խանութպան իմանալով, որ Հայաստանից ենք, փակեց դուռն ու ասաց, որ ինքն էլ է հայ, բայց թույլ չտվեց, որ իրեն ձայնագրենք: Հայկական ծագում ունեցող մի ուրիշ խանութպան խոստացավ մեզ հետ զրուցել աշխատանքային ժամերից հետո և չնայած պայմանավորված ժամին եկավ մեր հյուրանոց, զգուշացրեց, որ պետք է շտապ ինչ-որ տեղ գնա և հեռացավ: Ցեղասպանության սարսափը և ամեն տեսակ խտրականություն տեսած վերապրողների և նրանց սերունդների կյանքում վախը դարձել է որոշիչ գործոն: Եթե նրանք երբևէ պատմում էլ են իրենց պատմությունները, դրանք մնում են ընտանեկան նեղ շրջանակում: Շուշուի պապի պատմությունը բացառություն չէ:

«Երբ պապիկս փախավ այդտեղից՝ Գուզիից, եկավ Օրուք: Օրուքից գնաց Կոշք, էնտեղից էլ անցավ Դերսիմ: Մուշի Դերսիմ գյուղը, ոչ թե թունջելին: Կոշք գյուղի մոտ է՝ այստեղից երրորդ գյուղն է: Հինա անունները փոխվել են. մեկը Վերին Կալեբեկ է, մյուսը՝ Ստորին Կալեբեկ: Այնտեղ մի ցեղի հետ է ապրել, նրանք մեծացրեցին պապիս: Էս ցեղը որ յայլա է գնում, զազաների են հանդիպում: Սրանք ասում են. «Եթե Հազարի որդուն տաք մեզ, ինչ որ ուզեք, ձեզ կտանք՝ տուն, հող, ինչ որ ուզեք»: Նրանք ասացին. «Կյանքներս կզոհենք, բայց այս տղային ձեզ չենք տա»: Անչափ շնորհակալ եմ նրանց, նրանք հոգ են տարել պապիս համար: Նա շատ ինքնամոլոպ էր, կնստեր ու ժամերով թգբեիը կհաշվեր: Մայրս հարցնում էր. «Քանի՞ երեխա եք եղել: Ի՞նչ մարդ էր քո հայ-

րը: Քեզ լա՞վ էր վերաբերվում, սիրու՞մ էր քեզ»: Բայց նա չէր խոսում: Հոջան ասել էր նրան, որ մեղսագործ կդառնա: Այդպես նա չէր կարողանում ոչինչ ասել: Նրան ասել էին՝ ոչ ոքի չասի, որ ծնողները հայ են եղել: Այնքան են խղճում նրանց: Լացս գալիս է, ցավում եմ: Նրանք ասացին, որ երբեք չխոսի, ասացին որ դժոխք կգնա ու մեծ մեղսագործ կդառնա: Պապս շատ երիտասարդ էր, և հոջան ասաց նրան. «Դու մահմեդական ես դարձել, էլ երբեք»: Դրա համար էլ նա չէր խոսում այդ մասին: Աստված ինչ ուզում է թող անի էդ հոջաների հետ: Հոջաները այդպես արեցին, որ կառավարեն նրանց: Իրենց ձեռքի տակ էին պահում բոլորին»:

Շուշուի ամուսինն իր հերթին հետաքրքիր շեշտադրում արեց, երբ իր կինը խոսքն ավարտեց.

«Խնդիրը կրոնի մեջ չէ: Ես միշտ ասում եմ՝ մի՛ ուրացեք ինքներդ ձեզ: Հենց այս պատճառով մենք պետք է անցյալը մի կողմ դնենք և գլոբալացող աշխարհում նոր բաներից խոսենք: Մենք պետք է ապրենք սիրո և համերաշխության մթնոլորտում, մեր մշակույթը, մեր ավանդույթները կիսենք իրար հետ: Իմ կինն իսկապես շատ հավատացյալ է: Դուրանը անգիր գիտի: Տեսեք, ես չգիտեմ, բայց նա գիտի: Նա օրը իննգ անգամ աղոթում է, ես՝ ոչ: Հենց գործը հասնում է հայերին, Հրանտ Դինքի սպանության համար մի շաբաթ լաց եղավ: Դա արյան մեջ է, ինչ-որ բան քաշում է քեզ: Այսինքն՝ նրանք, ովքեր զգացմունքներ ունեն, ազդվում են ինչ-որ բաներից: Տեսեք՝ ոնց է այս մոլի մուսուլման կինը այդպիսին դառնում: Աստված տա՛ լավ բաներ տեսնենք: Նկատի ունեն անցյալի սխալների մաքրումը և հասարակության մեջ առկա ճնշումն ու ատելությունը: Սրանց վերացումն առաջին հերթին տեղացիներին է ձեռնտու: Ուզում եմ ասել՝ պետք է կարողանանք այս բաները հաղթահարել, պետք է այս ֆեոդալական և տգետ մտայնությունից ազատվենք: Ինչպես ասում էի՝ ո՞նց կարող ենք մենք միասին ապրել: Ո՞նց կարող ենք իրար սիրել: Այս հարցերի պատասխանները պիտի գտնենք: Տեսեք, ես թուրքիայի Հանրապետական ժողովրդական [CHP] կուսակցության անդամ եմ: Ուրիշ մեկն այդքան խիզախություն չէր ունենա, բայց ես ունեմ, որովհետև ես

խնդիր ունենալ պետության և հայերի հետ: Այդ դեպքերը տեղի են ունեցել 150 տարի առաջ: Այսօր ես ոչ ոքի հանդեպ ատելություն չեմ տածում: Ես բոլորին սիրում եմ՝ համ հային, համ թուրքին, համ քրդին: Եվ որովհետև ես բոլորին սիրում եմ, ես միշտ պատրաստ եմ բոլորի հետ համատեղ ապրել: Որովհետև ես որոշ բաներ հաղթահարել եմ»:

«Նա օրը հինգ անգամ աղոթում է, ես՝ ոչ: Յենց գործը հասնում է հայերին, Յրանտ Դինքի սպանության համար մի շաբաթ լաց եղավ: Սա գեներտիկ մի բան է, ինչ-որ բան քեզ քաշում է: Տեսեք՝ ոնց է այս մոլի մուսուլման կինը այդպիսին դառնում»: Այս խոսքերը շարունակ գլխումս պտտվում են: Խորապես կապված լինելով պապի հետ և հստակ իմանալով, որ ինքը հայ մարդու ժառանգ է՝ Շուշուլու հանընդ պետք է որ երկար մտածած լիներ, թե ինչ է դա իր համար նշանակում: Թեև մեր զրույցը շատ երկար չէր, և նրա ինքնության հայկական կողմը մեզ հիմնականում անհայտ մնաց, մենք զգում էինք՝ որքան է այդ կինն ազդված այդ ինքնությանը: Նրա ամուսնու խոսքերը, որոնք կարելի է դիտարկել տարբեր տեսանկյուններից, (ըստ Շուշուլու՝ ամուսնու մայրը նույնպես հայ էր), դրա ևս մի ապացույցն է:

Զրույցի ընթացքում Շուշուլուն շարունակ կրկնում էր, որ ուզում է տեսնել պապիկի՝ 1915 թվին անհետացած եղբոր ժառանգների: Այս փնտրտուքը, անշուշտ, խոսում է անձի անենաբարձր մարդկային հատկանիշների մասին, բայց հետաքրքիր է՝ որքանով կարող ենք այս ցանկությունը վերագրել նրա ինքնության ճնշված շերտերին: Բանն այն է, որ իրենց հայկական ծագման մասին բարձրաձայնող շատ մարդկանց նմանատիպ փնտրտուքը Հայաստան էր բերել: Օրինակ՝ Հայրենիքը մի քանի անգամ է եղել Հայաստանում և բազմաթիվ մշեցիների է ճանաչում: Լինելով Հայաստանի թափնի շրջանում՝ նա պատմել էր Շուշուլին, որ մշեցի հայերն այնտեղ են հաստատվել, և Շուշուլուն հույս ուներ նրանց մեջ գտնել իր հարազատներին և միգրացիոն դրանով մեղմել մեծերից ժառանգած ցավը: Պատասխանելով մեր հարցին, թե ինչպես է պատկերացնում իր հայ ազգականների հետ հանդիպումը, Շուշուլուն ասաց.

«Ես շատ եմ ուզում, զոնե կարողանայինք տեսնել նրանց, իմանայինք՝ որտեղ են ապրում, ինչպես են

ապրում: Ինչպես իմ մորեղբայրն է ինձ համար, այդպես էլ իմ մոր համար այդ մարդն է: Հորիցդ շատ տարբեր չէ: Ի՞նչ տարբերություն կա մոր ու քեռու միջև: Բայց մորդ ու հորդ ընտանիքների մեջ մեծ տարբերություն կա: Կաթն ու արյունը մարդուն դեպի մորական կողմ են ձգում: Մարդ ավելի նվիրված է նրանց, նրանց համար ավելի շատ է տառապում: Իհարկե հորական կողմի համար էլ ես ցավում, անհանգստանում, բայց այս մեկն ավելի սրտանց է:

Երեք տարի առաջ գնացի շուկա: Նորից եկել էին [հայերը], ես էլ կանգնած իրենց էի նայում: Ինձնից մեծ էին՝ մոտ 45 տարեկան: Մտածեցի՝ հարցնե՞մ, թե՞ չէ: Մտտեցա, բայց չկարողացա հարցնել: Հետո շատ ափսոսացի, մտածեցի, որ եթե նորից տեսնեմ, անպայման կհարցնեմ: Ովքե՞ր են նրանք: Կիմանա՞նք արդյոք: Որովհետև եթե հարևանդ է, կիմանաս, չէ՞: Ոնց որ ես գիտեմ Մուշի մարդկանց, գյուղերը, բոլորի մոտ այդպես է, չէ՞»:

Ի՞նչը կանգնեցրեց նրան: Մի՞թե զուտ անթխածությունն էր: Հազիվ թե... Լեզուն նույնպես չէր կարող լուրջ խոչընդոտ լինել: Ուրեմն ի՞նչը հետ պահեց նրան: Պատասխանը մենք այդպես էլ չիմացանք: Ոչ էլ իմացանք՝ ինչպես էր Շուշուլուն արտահայտում իր ինքնության հայկական կողմը տանը կամ հասարակայնորեն: Չիմացանք՝ ի՞նչ են զգում նրա երեխաները՝ հյուրընկալելով հայ և թուրք ուսանողների մեր խմբին և տեսնելով, թե ինչպես է իրենց մայրն իր պապի մասին պատմում: Արդյո՞ք դա նրանց համար ընտանեկան պատմությունը լսելու հերթական հնարավորությունն էր, թե՞ հազվագյուտ դեպք: Կարծում եմ՝ պետք է երկրորդ, միգրացիոն երրորդ անգամ այցելեինք Շուշուլին նման խորը անձնական զրույցի համար, բայց չկարողացանք և Աստված գիտե էլ երբ այդպիսի հնարավորություն կունենանք: Այնուամենայնիվ մի բան կա, որ դեռ կարող ենք անել Շուշուլու հանդի համար՝ պահել խոստումը և շարունակել փնտրել Բինգյուլի Գուզի գյուղից Մանոյի որդի Հազարի ազգականներին:

Սերժան Չինար (Թուրքիա)

«Գուցե պապիս պատմածն ավելի գեղեցիկ լինի, քան իմ տեսածը»

Տարոն Մուրադյանը ծնվել է Հայաստանի Թալինի շրջանի Իրինո գյուղում 1950 թվականին: Նա ապրում է իր հայրենի գյուղում, բայց աշխատում հարևան Դաշտադենում, որտեղ էլ գրուցեցինք նրա հետ: Տարոնի հայրական կողմը Մշո Արան գյուղից է, իսկ մայրականը՝ Մշո Հովարակ գյուղից: Նրա պապը՝ Սերոբ Մուրադյանը, սովորել է Մշո Առաքելոց վանքում: Պապը 14 տարեկան էր, երբ իր աջի առաջ սպանվեցին իր եղբայրները, քույրերն ու ծնողները: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում Տարոն իր պապի փրկության պատմությունը.

«Պատմում էր, որ ժողովուրդը փախել են ստեղ, փախել են ընդեղ, հավաքել են, լցրել են եկեղեցին, դուռը փակել են ու վառել են, ինքն էլ դրանց մեջ, իրաբանորդ ենք անում ա բերել, որ ընկել ա դռան մոտ, դե հասկանալի է, որ ճշոցով, ուշագնաց ընկել են դիակներն իրար վրա, տակինը, օդի մուտք չի եղել, ուշագնաց է եղել, առավոտը, որ դռան արանքից թարմ օդ ա եկել, սթափվել ա, ուշքի ա եկել, սողալով դուրս ա եկել, փախել ա»:

Սերոբն իր գյուղից միակն էր, որ փրկվեց: Այնուհետև նա ապաստան է գտնում կողքի գյուղում՝ իրենց քուրդ քիրվայի տանը: Քիրվան Սերոբի ինքնությունը թաքցնելու ձև է գտնում՝ վերջինիս արգելելով հայերեն խոսել:

«Ընդունում է քուրդը, ճանաչում է, ասում է, որ Վարդանի տղեն է՝ Սերոբը, ասում է Սերոբ, սրանից հետո դու Հասան ես, Սերոբ չես, ով ինչ կհարցնի, դու չպատասխանես, խուլ ու համր կձևանաս: Դե ինքը քրդերեն չի իմացել, որ հանկարծ չիմանան, թե հայ ա, կարող է սպանեն, գառները տալիս է ձեռքը, քուրդը դնում գլխին, ասում՝ դու դառնում ես իմ գառներն արածացնողը»:

Տարոնը պատմում է, որ իր պապը մեկ կամ երկու ամիս մնացել է քիրվայի գյուղում, չնայած գյուղացիներից ոմանք գլխի էին ընկել նրա ծագման մասին: Մի օր Սերոբը գյուղում հայ գաղթականների խումբ է տեսնում՝

հիմնականում կանայք և երեխաներ: Գաղթականների մեջ քայլելիս տղան հանկարծ հանդիպում է իր հորաքրոջ աղջկան՝ Էլիկին, որին ինքը հորաքույր էր կոչում, և որի անուննուն մինչ այդ սպանել էին: Հորաքույրը ճանաչում է նրան և հարցնում՝ արդյո՞ք նա Վարդանի որդին է, բայց Սերոբը վախենում է խոսել և դիմում է փախուստի: Հաջորդ օրը նա վերադառնում է գաղթականների մոտ, և հորաքույրն ասում է , որ չվախենա, և որ իրենց խումբը շարժվելու է կեսօրին: Ըստ Տարոնի՝ պապը երկնտուն էր՝ մնալ, թե՞ միանալ խմբին.

«Ասում է, արածացնում են, մեկ էլ տեսա գաղթականությունն արդեն շարժվում ա, հիմա ես մտածում են՝ գնա՞մ, թե՞ չգնամ: Դե համ պարտքի զգացում կա. դե էլ մարդու գառներն են չէ՞, թողեն անտեր, ուր՞ գնամ, համ էլ վախ կա, ու ասում է իրանք արդեն կորան հորիզոնում, վերցրեցի փափախս, խփեցի գետնին, վազվազ գնացի, հասա իրանց՝ թե ես Սերոբն եմ»:

Տարոնի խոսքերով իր հարազատները, աներևակայելի ծանր ճանապարհ կտրելով, Թալին են հասել միայն 1920 թվականին:

Սա է Տարոն Մուրադյանի նախնիների փրկության պատմությունը: Այս պատմությունը մտապահելով՝ կցանկանայի կենտրոնանալ մեր գրույցի մյուս հատվածների վրա, որոնք շատ կարևոր են պատմությունների սերնդեսերունդ փոխանցման և թուրքերի մասին պատկերացումների կառուցման ընթացքը հասկանալու համար: Այս համատեքստում կքննարկենք նաև Խորհրդային Միության պետական քաղաքականության դերը պատմությունների փոխանցման և «թուրքի» պատկերի ձևավորման գործում:

Սեր գրուցակիցները հիմնականում ցեղասպանության վերապրողների երրորդ սերնդին էին պատկանում: Դեպքերի ժամանակագրական հեռացվածությունը կարող է ազդել պատմության փոխանցման և պահպանման ձևի վրա: Այն փաստը, որ ցեղասպանությունից հետո շատ ժամանակ է անցել, կարևոր է և կարող է ազդել մի սերնդից մյուսին փոխանցվող պատմությունների ձևավորման վրա: Պետք է նաև հաշվի առնել հիշողության տարբեր կառուցվածքներն ու շերտերը, ինչպիսիք են անձնական և ընտանեկան փորձը, հասարակական դիսկուրսը և պետական քաղաքականությունը:

Պատմությունների սերնդեսերունդ փոխանցման ընթացքում հնարավոր են որոշ ընդհանրացումներ: Որոշ մանրամասներ ականատեսների համար կարող էին ավելի կարևոր եղած լինել, քան պատմությունը պատմողների: Ժամանակի ընթացքում պատմությունը կարող է պարզեցվել, որպեսզի պատմողի համար ավելի հեշտ լինի այն փոխանցելը: Իմ ունեցած գրույցներում նկատելի էին և՛ մանրամասների պարզեցումը, և՛ պատմության որոշակի մասերի շեշտադրումը՝ այն ավելի հիշարժան դարձնելու համար: Հետևաբար պատմելուն սովորաբար բնորոշ են ընդհանրացումները՝ ներդաշնակ պատմություն ստեղծելու համար: Սակայն որոշ դեպքերում մանրամասները պատմելու կարևոր գործիք է:

Լեզուն և բառամթերքը նույնպես վերապատմելու կարևոր բաղադրիչներ են: 1915-ին առնչվող պատմություններում առկա են բազմաթիվ թուրքերեն բառեր, որոնք այլևս չեն օգտագործվում ժամանակակից թուրքերենում: Կարծում եմ՝ սա կարևոր հանգամանք է, քանի որ տարբեր սերունդներ այս եզրույթների հետ կապված տարբեր զուգորդումներ ունեն, և այս բառերը տարբեր

իմաստներ կարող են ունենալ անցյալի ու ներկայի բառամթերքում:

Թուրքի՝ ընդհանրացված ինքնության պատկերը հաճախ էր հանդիպում հարցազրույցներում: Երբ մեր գրուցակիցները պատմում էին ցեղասպանության շրջանի Մուշի մասին, նրանք մարդասպաններին և եղեռնագործներին որպես թուրք էին սահմանում: Սակայն Մուշի ժողովրդագրական կառուցվածքը վկայում է, որ և՛ ցեղասպանությունից առաջ, և՛ հետո քրդերն են կազմել տեղի ոչ քրիստոնյա բնակչության մեծամասնությունը:

Վերադառնանք Տարոն Մուրադյանի պապի պատմությանը, որտեղ նա ասում է. «Պապս էլ ծնվել է 1901 թվականին Մուշի Արան գյուղում: Սովորելիս է եղել Սշո Առաքելոց վանքում: 15 թվականին ինքը 14 տարեկան, երբ որ սկսվել է կոտորածը, եկել է գյուղ, գյուղում է եղել էլ ժամանակ, իրա աչքի առաջ բոլորին սպանել են, իրա եղբայրներին, քույրերին, հորը, մորը, ինքն էլ դե 14 տարեկան, կարճահասակ: Թուրքերն ու քրդերը հավաքել են բոլոր կանանց, երեխաներին, ծերերին գյուղի վանք՝ եկեղեցին ու փակել, վառել են»: Մի ուրիշ դրվագում

նշում է. «Հա, Արածանին, Մեղրագետը, ասում էր էդտեղ կա ձուկ, մի տեսակ ձուկ, որը գանգի վրա, գանգոսկրին խաչ կար, ոսկորը խաչի նման էր, ասում էր դրա համար էլ թուրքերը չէին ուտում, ասում էին՝ էդ քրիստոնեական ձուկն ա: Ասում է՝ տեսնես հիմի կամ շատացել են, որ չեն կերել, կամ էլ լրիվ ոչնչացել են»: Այս հատվածներում թուրքի պատկերը միահյուսվում է մահմեդական ինքնության հետ:

Տարոնը խոսում է նաև Մուշի շրջանում ապրող քրդերի մասին: Նրա պատմության մեջ որոշ քրդեր տարբերվում են ընդհանրական պատկերից և դիտարկվում որպես հայերին օգնած մարդիկ: Տարոնը պատմում է.

«Դե ինքը փաստորեն մազապուրծ փախել ա, առավոտ փախել ա և դուրս է եկել սարերը: Ինքը իմացել է, որ հարևան չգիտեն ինչ գյուղի մի հատ քուրդ իրանց քիրվա է եղել, քիրվա գիտեք չէ՞, մոտիկ մարդ, պաշտպան լինեն, մոտիկություն են արել: Գնում է էդտեղ: Ընդունում է քուրդը, ճանաչում է, ասում է, որ Վարդանի տղեն է՝ Սերոբը, ասում է՝ Սերոբ, սրանից հետո դու Հասան ես, Սերոբ չես, ով ինչ կհարցնի, դու չպատասխանես, խուլ ու համր կծևանաս: Դե ինքը քրդերեն չի իմացել, որ հանկարծ չիմանան, թե հայ ա, կարող է սպանեն, գառները տալիս է ձեռքը, քուրսը դնում ա գլխին, ասում ա, դու դառնում ես իմ գառներն արածացնողը»:

Կարծում են՝ այստեղ իրավիճակի եզակիությունը ցույց տվող ենթատեքստ կա: Հաջորդ նախադասությունից հասկանում ենք, որ ընդհանուր առմամբ քրդերը հայերի դեմ էին տրամադրված. «Բայց ասում ա, էդ քրդու լամուկները գլխի էին ընկել, որ ես հայ եմ, ասում ա, որ ես գնում էի, իմ հետևից խփում էին քարով, ասում էին «Ֆըլը»: «Ֆըլը» նշանակում է «հայի տղա»: Միևնույն ժամանակ հետաքրքրական է Տարոնի պատի՝ իր ինքնությունը բացահայտելու վախը, նույնիսկ երբ հանդիպում է իր ազգականներին: Նա երկմտում է՝ արդյոք պետք է մնա՞ և պաշտպանի՞ քուրդ քիրվայի ունեցվածքը, թե գնա խմբի հետ: Նրա՝ քիրվայի հանդեպ ունեցած պարտավորության զգացումն ակնհայտ է: Տարոնի պատմածից երևում է, որ նրա պապը շատ է վարանում մինչև որոշում կայացնելը: Չնայած այս իրադարձությունները տեղի էին ունենում ջարդերի ժամանակ, նրա որոշման վրա ազդում էր

քրդի ունեցվածքը պաշտպանելու ցանկությունը:

Տարոնի՝ թուրքերի ընկալումը երևում է նաև, երբ նա պատմում է իրենց գյուղում ապրիլի 24-ի հիշատակման արարողության մասին.

«Մեր գյուղում մի բլուր կա, եթե տեսել եք: Տանջանքով, թե ոնց էդ մեծ կալսանքը համում դնում ենք ընդդեմ: Գիշերը վառում են: Վառում են, որ թուրքերը տեսնեն, որ մենք կանք: Մի հույսներդ դրեք, որ մենք չենք հիշում, կամ չգիտեն Մենք կանք»:

Այս ծեսը տեղի է ունենում հայ-թուրքական սահմանի վրա: Հստակ է, որ Տարոնի կարծիքով սահմանի մյուս կողմում միայն թուրքեր են ապրում, և նա իր գոյությունը հակադրում է նրանց գոյությանը:

Մյուս կետը, որին կուզեի անդրադառնալ այս պատմության մեջ, ներկայիս քաղաքական համատեքստն է, որն ի հայտ է գալիս, երբ Տարոնը խոսում է Ղարաբաղյան շարժման մասին: «Ղարաբաղը մերն ա, էդ հայրենասիրությունն էր: Բայց քանդելուն, իշխանափոխությանը դեմ են եղել», - նա կարծես միահյուսում է քաղաքական դիրքորոշումն ու պատմությունը, երբ ավելացնում է. «Ես գիտեմ, որ եթե չպայքարենք, ոչ մի բան էլ չի լինի: Եթե չպայքարենք, եթե հիշողություն չունենանք, եթե մեր էրեխանց մեջ չսերմանենք, ոնց որ մեր պապն ա մեր մեջ սերմանել»:

Այս ծրագրի ընթացքում մի ընդհանուր միտում նկատեցի, որ մարդկանց քաղաքական հայացքները ձևավորվում էին անցյալի փորձի և հիշողության հիման վրա: Երեխաների քաղաքական հայացքների ուղղորդումը և պատմության հիման վրա քաղաքականության կառուցումը ազգայնականության տարածված ուղեգծերից են և կիրառվում են նաև թուրքիայում: Ինձ մտահոգում է այն, որ եթե պատմությունը շարունակի ուրվագծել ամենօրյա կյանքը և քաղաքականությունը, հաշտության հասնելու որևէ հնարավորություն չի մնա, որովհետև պատմությունը կդառնա ստատիկ և թույլ չի տա առաջ շարժվել: Այս իրավիճակում անհնար է ելակետ կամ միջանկյալ կետ գտնել:

Սահմանված կարգն ու ինքնությունները շարունակում են կառուցվել պատմական փաստերի հիման վրա, իսկ ներկայում տեղի ունեցողը հաշվի չի առնվում: Տարբեր ինքնությունների հանդեպ ընդհանրացված մոտե-

ցումները և ազգային պատկանելության զգացումը կարող են վիճարկվել միայն պատմական իրադարձությունների հանդեպ քննադատական մոտեցման արդյունքում: Այլապես պատմությունը բեռ է դառնում մեր ուսերին և ըստ իս անհնար է դարձնում հաշտությունը: Այս միտքը պետք է ընկալել որպես ցեղասպանության հանդեպ ժխտողական մոտեցման մաս: Պետք է միջանկյալ ճանապարհ գտնել պատմության բեռը կրելու և մոռանալու միջև: Նկատի ունեն, որ պետք է փորձել չընկնել երկու կողմերի պաշտոնական դիսկուրսների ազդեցության տակ: Իմ կարծիքով սա կարևոր նախապայման է հաշտեցման համար: Տարոն Մուրադյանի կարծիքով իր երեխաները հայրենասեր են, քանի որ նրանք գիտեն իր պապի պատմությունը: Երբ նրան հարցրինք, արդյո՞ք իր

երեխաները գիտեն իր պապի պատմությունը, նա ասաց. «Ջա՛, բա ո՞նց չգիտեն: Տղիս, դրել, ստիպել են, որ կարդա: Բա ո՞նց չի կարդացել: Տղես հայրենասեր տղա է»: Ըստ նրա՝ պատմություն իմանալը հայրենասիրության բաղկացուցիչ և ցուցանիշ է:

Ավելին, ցեղասպանությունը հիշելը խորհրդային կարգերին դիմադրելու ձև էր: Մինչև 1965 թվականը խորհրդային Միության խիստ քաղաքականությունը ցեղասպանության հիշատակման հարցում հայերի բողոքն ու դիմադրությունն էր առաջացնում: Տարոնը պատմում է ինչպես էր իր պապը Արևմտյան Հայաստանի մասին արգելված գրականություն փնտրում. «Պապս նաև, որ գրագետ էր, ճարում էր էջ էրգրի մասին արգելված գրականություն, Սասունի պատմությունը ճարեց, բերեց, էլ

թղթերի մեջ հատուկ պահում էր խնամքով, դնում լամպի լույսի տակ, կարդում էր...ամեն մարդու չեն տվել, վստահելի մարդ պետք է լինի, էս երեխանց տանում նստցնում էր, կարդում էր»:

Այս դիմադրությունն ուղղված էր մշակութային և պատմական մի շարք երևույթների պետական մակարդակով լռեցնելու դեմ: Դիմադրությունը պետք չէ հասկանալ միայն որպես պետական ուժերի հետ փաստացի առճակատում, այս պատմությունները կարդալը նույնպես բողոքի դրսևորում է: Երբ Տարոնը պատմում էր իր և իր համագյուղացիների ջանքերով Ցեղասպանության և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ զոհված համագյուղացիների հիշատակին կանգնեցված հուշարձանի մասին, նա նշեց. «Այստեղ մի սև քար կա դրած: Էս քարի վրա նախատեսված էր Սողոմոն Թեխլերյանի նկարը դնել, որպես վրիժառու, թե մենք կանք... Որտեղ գրված էր «Սողոթեցի մի ողջ ժողովուրդ», ուզում էինք Սողոմոն Թեխլերյանի նկարը դնել: Չթողեցին»:

Այս հատվածը ցույց է տալիս, թե ինչպես էին մարդիկ հակադրվում խորհրդային քաղաքականությանը՝ ակտիվորեն հիշելով պատմությունը. գյուղացիների հավաքած գումարով կանգնեցված հուշարձանը նվիրված էր և՛ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի, և՛ ցեղասպանության ժամանակ զոհված մարդկանց հիշատակին: Գյուղացիներն ուզում էին Թեխլերյանի նկարը դնել հուշարձանի կենտրոնում՝ կարծես ասելով, որ նրանք կռվել են ԽՍՀՄ-ի կողմից և իրենց դահիճների դեմ: Բայց Թեխլերյանի նկարով հուշարձան ստեղծողների մտայնությունը վրեժի զգացում է պարունակում, և այս իրավիճակը մշտական հակամարտություն է ստեղծում և վերստեղծում Արարատի երկու կողմերում:

Վերջում Տարոն Մուրադյանը խոսում է 1945-ից հետո քրդերի կողմից Իզդիրում սկսված բնակելի շենքերի շինարարության մասին (Թուրքիայի կառավարությունը այդպիսի շինարարական ծրագիր ուներ, և Տարոնը նշում է դա) և այստեղ մատնանշում Խորհրդային Միության դերը: Նա պատմում էր, որ Իզդիրում շինարարությունը սկսվեց միայն այն բանից հետո, երբ Կոսիզինը (ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի նախագահը) գնաց Թուրքիա և ասաց, որ իրենք ոչ մի պահանջ չունեն:

«45 թվին ստեղ՝ Հայաստանում, զոհվում էին զորքեր՝ սովետական զորքեր, դե Թուրքիան՝ որպես

Գերմանիայի դաշնակից անընդհատ էդ զորքերը պահում էին ստեղ, լարված դրություն էր՝ հանկարծ չհարձակվեն, հիմի Ստալինի մտածողությունն էր, որ Արևելյան Հայաստանին միացնի Արևմտյան Հայաստանը: Արդեն Արևմտյան Հայաստանի գործկոմին նշանակել էին: էլի Ամերիկայի պրիզիդենտը՝ Տրումենը, չթողեց, ռուսքը զցեց ճապոնիայի վրա, ստեղ էլ զգուշացրեց, որ տենց բան չանես...ստեղ էլ հայերի բախտը չբերեց»:

Վերջին երկու նախադասություններից հետևում է, որ ճապոնիայի վրա երկու միջուկային ռուսքը նետելն ընկալվում է որպես հայերի դժբախտություն, որովհետև դա խանգարեց Արևմտյան Հայաստանը վերադարձնելու ծրագրին: Ստացվում է, որ ատոմային ռուսքերը և միջուկային պատերազմը նրա համար նաև ազգային իմաստ ունեն:

Ամփոփելով կուզեի վերադառնալ վերնագրին: Տարոն Մուրադյանը հետևյալ միտքն արտահայտեց, երբ պատմում էր Սուշուն աճող մի բույսի՝ գասպեի մասին.

«Պատմում էր [պապը], անընդհատ պատմում էր, մեր արյան մեջ մտած էր դա...հիմի էս բաներից հետո ես անընդհատ ասում եմ գնամ, գնամ, գնամ, հետո մի տեսակ էլ բան կա էլի մեջս... առաջին՝ գնամ, տեսնեմ, կարող ա պապիս պատմածը ավելի գեղեցիկ է, քան թե տեսնեմ, հիասթափվեմ, ավերակներ տեսնեմ, հետո չգտնեմ իմ նախնիների գերեզմանը, տունը»: Երբեմն անցյալը պատմություններում պահելն ավելի խելամիտ է, քան իրականության հետ անմիջականորեն առերեսվելը, որովհետև մարդիկ ուզում են իրականությունն ավելի գեղեցիկ կառուցել:

Գանձերի հետևից

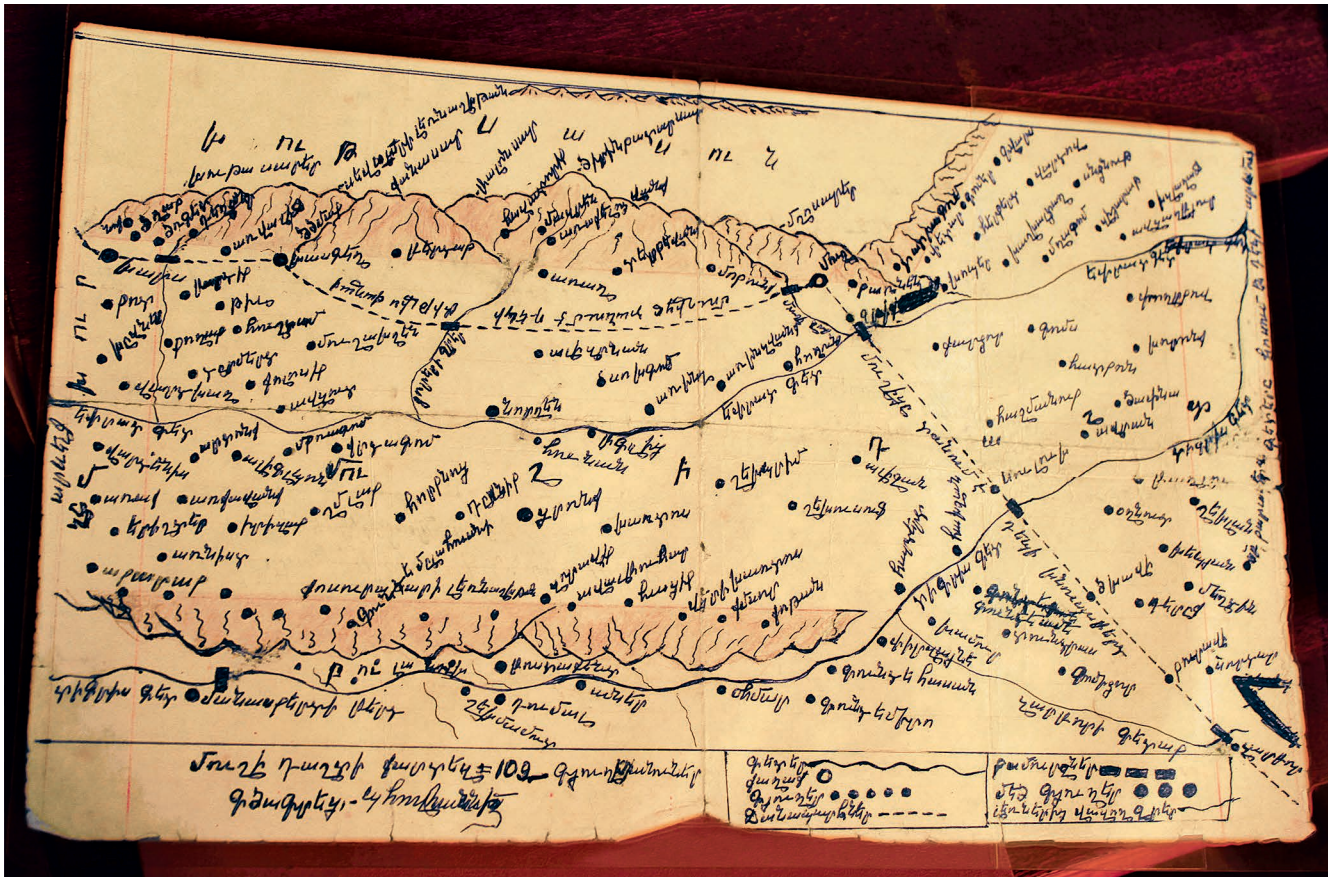
Էյլեն Նազլը Թաշդենիր (Թուրքիա)

Ռինեթ Իսաջյան (Հայաստան)

Գանձեր որոնողները Մուշում

Մուշ քաղաք և Մշո դաշտ այցելող հայերի թիվը տարեցտարի ավելանում է: Իրենց նախնիների տները փնտրող հայ զբոսաշրջիկների հանդիպելը՝ ձեռքներին ձեռագիր կամ տպագիր քարտեզներ, հետզհետե Մուշի համայնապատկերի սովորական մաս է դառնում: Այնուամենայնիվ հայ-թուրքական համատեղ խմբերի համեմատաբար երկարատև այցերը դեռ շատ հազվադեպ են:

Ուստի 2011 թվականի հոկտեմբերի վերջին Մուշում մեր խմբի հայտնվելը մեծ «իրադարձություն» էր քաղաքի և առհասարակ ամբողջ շրջանի համար: Մուշում, հավանաբար, նման բան դեռ չէր եղել. մենք ոչ միայն հայ և թուրք ուսանողների խումբ էինք, այլև համատեղ հետաքրքրվում էինք Մուշի պատմությամբ՝ էլ ավելի գրավելով տեղացիների ուշադրությունը: Նորությունը, որ «քաղաքում հայ և թուրք ուսանողներ կան», միանգամից տարածվեց: Երբ սկսեցինք գյուղեր այցելել և տեղացիների հետ զրուցել հայերի մասին, մեր զրուցակիցների մտային քարտեզների վրա նկատեցինք գանձերի հետ կապված բազմաթիվ դրվագներ: Շատերը բացեիբաց հարցնում էին՝ արդյոք եկել ենք ոսկի փնտրելու՞ և ունենք՞ արդյոք մեր պապերի գծած քարտեզները: Տեղի

հայ բնակիչների հարստության և ֆիզիկական հատկանիշների մասին պատկերացումները միֆականացված և ուռճացված դեռևս ապրում են այս շրջաններում, իսկ հայատառ քարտեզներն ու այն, ինչ մնացել է հայկական մշակույթից՝ համալրում պատմության այս խորհրդավոր և երևակայական կողմերը:

Երբ Մուշի հին թաղում մեր հերթական գրուցակցին էինք փնտրում, միջին տարիքի մի տղամարդ, հետաքրքրվելով մեր ծրագրով և իմանալով, որ խմբի մեջ հայ ուսանողներ կան, ջերմորեն իրենց տուն հրավիրեց: Մեր խոսակցությունը հիմնականում հայերի և հայկական բնակավայրերի անվանումների շուրջ էր: Շատ զգացված էինք մեր գրուցակցի հյուրընկալությունից և շրջակա գյուղերի ու կոթողների մասին պատմելու պատրաստակամությունից: Իմացանք, որ որոշ տեղանուններ առ այսօր հին՝ հայկական անուններով են կոչվում: Զրույցի ընթացքում, սակայն, տանտերը հաճախ հարցնում էր մեզ հետ բերված քարտեզների մասին: Սա բավական զարմանալի էր, որովհետև մեր կարծիքով դրանք հասարակ, ցանկացած գրախանութում վաճառվող քարտեզներ էին: Միայն երկրորդ այցելության ժամանակ էր, որ տանտերը նայեց քարտեզին և ասաց.

«Իհարկե հայերը գնացել են նրանք գնացել են: Այն ժամանակ քարտեզն այսպիսին էր, երբ նրանք գնացին, տեղանքն այսպիսին էր: Հատկապես այս շրջանի տեղանունները: Ոչինչ չի փոխվել: Ասացեք նրանց, որ ոչինչ չի պատահել»:

Հետաքրքիր էր լսել, որ մարդիկ դեռ հին անուններն էին գործածում, քանի որ պաշտոնական քարտեզներում տեղանունները կան փոխված են, կան թրքացված տարբերակով են գրվում: Հետագայում պարզեցինք, որ սա միակ դեպքը չէր, և Մուշում բազմաթիվ մարդիկ օգտագործում էին գյուղերի նախկին՝ հայկական անունները: Մինչ տանտերը խոսում էր քարտեզի և տեղանունների մասին, նրա կինը դիմեց մեզ.

«Երանի մյուս անգամ կարողանանք սարերը գնալ Մարդիկ լիքը ոսկի են գտնում, այսինքն՝ փորում-հանում են: Առուների, աղբյուրների միջից, որ մաքուր ջուր է գալիս, այդ տեղերում ոսկի է թաղված լինում: Բոլորը դա գիտեն... Արվեստի գործեր... Նրանք ոսկի

են հորել, վրան ծածկել ու նշաններ թողել: Փորած տեղերի մոտ հայերենով նշաններ են արել: Մարդիկ շատ են փորփորում, ման են գալիս: Հայաստանը [նկատի ունի հայերը] գալիս է: Հայաստանը թուրքերի հետ գալիս, շրջում է, հետո տարբեր իրեր են հանում, փորում-հանում են: Հայաստանի հաշվին թուրքերը հարստանում են: Հայաստանից եկողները քարտեզներ են բերում, նրանք գիտեն իրենց պապերի ու գյուղերի անունները, նշանների տեղերն էլ գիտեն՝ փորում-հանում են: Ասում են, որ իրենց [հայերի] պապերը գիտեին միգրացե ասել են իրենց թոռներից նշանների տեղերը: Միգրացե եթե միասին փնտրենք, մի բան գտնենք»:

Ահա այսպես հասկացանք՝ ինչպես են Մշո դաշտի բնակիչներն ընկալում հայ զբոսաշրջիկներին՝ իրենց քարտեզներով և տարօրինակ նշաններով, որոնք իրականում պարզապես հայատառ նշված տեղանուններն են: Մի քանի հարցազրույցից հետո պարզվեց, որ տեղացիները ոչ միայն «ոսկի փնտրող» մարդկանց են տեսել, նրանք նույնիսկ «ոսկի» գտած մարդկանց պատմություններ գիտեն: Նախկին հայկական գյուղերից մեկում ծագումով չերքեզ մեր գրուցակիցը Մուշի հայերի մասին խոսելիս մի պատմություն հիշեց.

«Հողը փորում ենք, հայերի դրամն ու փամփուշտներն են դուրս գալիս: Մեր տան ետևում քույրս լրբի էր ցանել: Մի օր ջրում էր, ջուրը բացել, թողել-գնացել էր: Հետո երբ նույն տեղում ակոս է բացում, որ բույսը լավ ջրվի, ոսկու մի մեծ կտոր է գտնում, երկու ապարանջան, նաև մարդու դիակ և նրա շորերի կոճակները: Կոճակները կպել էին ոսկորներին: Երևի էլ մարդը փախչելիս է եղել, բայց մահացել է, ու ապարանջանները գրպանում են մնացել»:

Այսպիսով, ո՛չ ոսկիների պատմություններն են լոկ մարդկանց երևակայության արդյունք, ո՛չ էլ քարտեզների ու զանձերի որոնման պատմություններն են պարզապես առասպել: Նման պատմությունները ցույց են տալիս, թե ինչպես են մարդիկ հիշում անցյալը և միմյանց այդ անցյալում: Այս պատմությունների միջոցով մենք հասկացանք, որ տեղացիների պատկերացումներում հայերը հարուստ էին, իսկ որոշ մարդիկ հարստությունը

կապում էին նրանց աշխատասիրության հետ: Մեր առաջին զրուցակցի կինն այսպես ասաց. «Ի տարբերություն թուրքերի՝ հայերն ուժեղ էին, դրա համար էլ այդքան ոսկի ունեին: Նրանք շատ, ավելի շատ էին աշխատում, քան մենք»:

Որոշ մարդիկ, ինչպես մեր հերթական զրուցակիցը Սուշի գյուղերից մեկում, անգամ փորձում էին բացատրել, թե ինչու էին հայերը ստիպված թողնում իրենց ոսկին.

«Այս կողմերում ոսկի փնտրելը շատ տարածված է. մարդիկ հայերի թողած ոսկին են փնտրում: Ես էլ հարցնում եմ՝ երբևէ մտածե՞լ եք՝ ինչու են այդ ոսկին թողել: Ինչու՞: Կարող էին չէ՞ այդ զարդերը վրաները կապել ու իրենց հետ տանել: Ինչու՞ են այստեղ թողել: Որովհետև պետությունը քստրի մասին օրենք ընդունեց»:

Ինչպես տեսնում ենք, միջերը անցյալի մասին սոցիալական հիշողություն և երևակայության շերտեր են ստեղծում:

Հետաքրքիր է, որ համընդհանուր պատկերացում կա, թե հարստությունը պահված է հայկական լքված եկեղեցիների և վանքերի ավերակների մոտակայքում: Այս կարծիքը միգուցե որոշ չափով փաստարկված է, որովհետև եկեղեցիների շուրջը, որպես կանոն, թաղում էին հարուստ մարդկանց: Հանրահայտ Մշո Սուրբ Կարապետ վանքի ավերակների վրա կառուցված Չենգիլի գյուղի բնակիչները փորձեցին «գանձեր» վաճառել մեզ և ասացին, որ ինչ-որ տարօրինակ հայեր պարբերաբար իրենց գյուղ են գալիս՝ ոսկու փնտրտուքով: Այլ դեպքեր էլ կային, երբ մեզ ասում էին, որ գանձերը պահված են եկեղեցիներում: Գյուղերից մեկում տեղի երեխաների հետ զրույցն արտացոլում է եկեղեցիներն ու վանքերը գանձերի հետ կապելու մտայնությունը:

Հարց. Հիմա այստեղ հայեր չեն ապրում, բայց անցյալում ապրում էին: Մեզ նման այցի եկող հայեր կա՞ն: Մենք Ստամբուլից ենք եկել:

- Այո:
- Նրանք նախկինում էլ էին գալիս:
- Մի քանի տարի առաջ էլի էին եկել:

Հարց. Ի՞նչ են անում, երբ գալիս են:

- Լուսանկարում են:
- Եկեղեցին են նկարում:
- Երբ եկել էին, եկեղեցում խոտ չկար, ներս մտան և միջի նշանները նկարեցին:

Հարց. Պարզ ա: Իսկ գիտե՞ք՝ խոտի տակ ինչ ա: Երբևէ տեսե՞լ եք:

- Չէ: Բայց ասում են՝ մեջը ոսկի կա:
- Տենց են ասում:

Հարց. Եկեղեցու տա՞կ:

- Ըհը: Ասում են՝ այնտեղ գանձեր, ոսկի կա:
- Տակից էլ դուռ է բացվում:

Հարց. Ոսկին դեռ այնտե՞ղ է:

- Չգիտենք:
- Հա:
- Քրիստոնյաներն են պահել:

Մուշից Հայաստան

Մենք կարծում էինք, որ «գանձերի պատմությունները» միայն Մուշին են հատուկ, բայց արի ու տես, որ Հայաստանում դրանք մուսուլման ընտանեկան գրույցների առարկա են: Ոսկեհասկ գյուղում յոթանասուներկուամյա Դանիել Դանիելյանը կարոտով էր խոսում իր պապի մասին, նրա պատմածներից հիշում էր Մշո Բուլանդխի բերրի արտերը, խաղողի այգիներն ու փեթակները, բայց մի պահ ընդհատելով նկարագրությունը՝ հետևյալ դրվագն է պատմում.

«Պապ ունեինք մեզի քիչ հեռու, արդեն մեռնելու վրա է, գարկե ծընգներուն՝ ա՛խ Խչկա ագոն, Խաչիկի ագոն: Խաչիկի ագոնը ձյունն որ կհալի, շուտ կբացվի, էդ մալ ու բան կըրման արդեն գնան, էդի լավ տեղ է էղել, ինքը փախեփախի ժամանակ ոսկի է ունեցել, թաղել է ըստեղ: Հերս կըսեր հիմա որ էրթամ,

կգտնեմ: Յոթ դայիշ էդ մարդը չափել է, հաշվի առնելով, որ հանկարծ վարելու խոտը չկպնի, թաղել է, կըսե ա՛խ Խչկա ագոն, Խչկա ագոն: Կըսեն այ կյակե, շատ բաժինը պապ չեն ըսե մեծերին, կյակե են ըսել, կյակո-բրո, էդ հիարկե քողերեն է, հաստատ քողերեն է: Այ կյակո, էն լավ տեղերը, էն լավ աղբյուրները, խաղողի այգիները, էն լավ տեղերը չպատմիս՝ հա Խչկա ագոն, Խչկա ագոն: Կըսե, լաո, ոսկի՞ն են թողել: Ինչքան է թողել, ինչքան է փորել՝ չգիտեմ»:

Ուշագրավ է, որ Հայաստանում ապրող մարդիկ, որոնք խոսում էին ընտանեկան կորած հարստության մասին և սերնդեսերունդ փոխանցում այդ հիշողությունը, հույս ունեին, որ մի օր ընտանիքի անդամներից մեկը վերադառնալու և գտնելու է այդ ոսկին: Պատմում են, որ կան ընտանիքներ, որոնք փործել են գնալ Էրզիր և տեր կանգնել ընտանեկան հարստությանը: Սուսեր գյուղում Գևորգ Մարգարյանն ասում է.

«Հետո էդ ունեցվածքը, ոսկի են ունեցել շատ, բայց թողել են, հորերի մեջ: Հոր են ունեցել, հացահատիկի հոր, օգել են ընդեղ, թողել եկել են: Բայց հորեղբայրս ու իրա ընկերը՝ Բարե կար, հետ են դարձել, նորից են գնացել, էդ պատերազմից հետո մի օր գիշերը անցել գնացել... Ոտքով գնացել են, որ էդ ոսկուն տիրություն անեն: Դրանք չեն կարողացել... Էս Բարեն գոմը անասունի աղբի տակը լցրել է ու թողել եկել: Գոմաղբի տակից հանել, բերել է»:

Կաթնաղբյուր գյուղից մի կին բացատրում էր՝ ինչու էին իր նախնիները պահել ոսկին.

«Ու կըսե մենք լրիվ հորեր ինք ունեցել, իրանց հարստություններ, մե հոր ցորեն ենք լցրել, մե հոր գարի ենք լցրել, ամեն ինչն, հարստություններն, ոսկին, կըսե մենք ամեն ինչն պահեցինք, մենք կարծեցինք, թե նորից պիտի վերադառնանք մեր Էրզիր, մեր հողն ու ջուրը, դրա համար էլ մինչև վերջին վայրկյան ըսեր ա՛՛ չերթանք մըր Էրզիր, ըսիր՝ չերթանք մըր Էրզիր, կըսե՝ ընի էր Էրզիր, ընի էր Էրզիր, հավկիթ դնեին գետնին՝ կեփեր, հողն ու ջուր ընի էր, տաք էր, ըստեղի հող ու ջրին ինքն չհավճավ, մինչև իրա կյանքի վերջ չհավճավ»:

Յամաքասար գյուղում Սոսը հայ-թուրքական սահմանի մոտ բնակվելու իր նախնիների որոշումը հիմնավորում է վերադառնալու և իրենց ունեցվածքին տեր կանգնելու հույսով:

«Պատկերացրեք, որ էդ տեղահանությունը, էդ կոտորածները, մարդիկ կորցրել են, երեխեք են կորցրել, ասենք թե քույր- եղբայր են կորցրել ժամանակին: Իրենք օրվա հացով են դուրս եկել, ունեցվածքն ամբողջ, կարողություններն՝ ինչ ունեցել- չեն ունեցել թողել են իրենց պապական հողերում: Կարող է նույնիսկ հարստություն են ունեցել՝ որոշակի գումար, ոսկի, ըտենց բաներ են ունեցել, որոնք թաղել են հենց իրենց տների պատերի տակ, թաղել են՝ նպատակ ունենալով ուշ թե շուտ կերթանք, էդ մեր ունեցվածքին տեր կանգնենք»:

Ինչպես Մուշում էին մարդիկ փորձում տրամաբանորեն բացատրել՝ ինչու էին հայերը ստիպված լքել իրենց թանկարժեք իրերը, դա կապելով տեղահանության օրենքի ընդունման և այն հանգամանքի հետ, որ տեղահանվողներն իրենց հետ շատ բան չէին կարող տանել, այնպես էլ Հայաստանում ապրողներն էին այս հարցի պատասխանները փնտրում իրենց ընտանեկան պատմություններում: Հայաստանցիների տեսանկյունից, սակայն, հարստությունը թաքցրել են ոչ թե քստրի պատճառով, այլ որովհետև մարդիկ դեռ հույս ունեին վերադառնալ իրենց տները:

Միևնույն ժամանակ որոշ դեպքերում ոսկին ոչ թե թաքցրել են, այլ օգտագործել տարբեր նպատակներով, ինչպես ութսուննեկամյա Փիլոս Հախոյանի պատմածում:

«Էնտեղ հայրս ահագին ոսկի է ունեցել, էդ ոսկին էլնում է, տալիս է կնոջը, երեխաներին ու մորը, որպեսզի գոնե դրանք ոսկով ազատվեն, իրենք փախնում են եղբայրներով՝ սարերով-քարերով, ասում է շները ընդդեմ հաչում էին, բան էին անում, տենց գալիս են հասնում են ռուսական բանակին, ռուսական բանակի հետ փրկվում, Անդրանիկի հետ միասին փրկվում են, գալիս են»:

Բացի Մուշում թողած կամ Հայաստան բերած գանձե-

րի պատմություններից, Հայաստանում մարդիկ խոսում էին նախնիներին իրենց ներկայիս բնակավայրերում ապրած քուրդ կամ թուրք ընտանիքների թողած ոսկիների մասին: Օրինակ, երբ Ոսկեհասկ գյուղում Ռաֆիկ Ավագյանին հարցրինք իրենց ընտանիքի՝ Մուշում թողած կարողության մասին, նա այսպես պատասխանեց.

«Ի՞նչ պիտի թողնեին էն խեղճ ու կրակ աշխատավոր մարդիկ էնտեղ, որ պատմեին, հազիվ իրանց ու երեխեքի օրվա հացն են ազնիվ վաստակել: Բայց պատմում էին, որ քրդերի տներից են ոսկի գտել ստեղ: Պատերի մեջից, հատակից, իրանց գնալուց հետո որոշ հարուստի տներում գտել են, բայց ավել չգիտեմ»:

Հայաստանցի գյուղացիներից շատերն ասում էին, որ իրենց ներկայիս գյուղերի նախնին բնակիչները վերադառնում, գնում էին սարերի աղբյուրները՝ իրենց ոսկին փնտրելու, ճիշտ այնպես, ինչպես հայերն են անում Մուշի բնակիչների պատմածներում: Կաթնաղբյուրից Արամայի Իսրայելյանն ասում է.

«Չէ, գնացել էին: Թուրքերը գնացել էին, բայց մի հատ թուրք կար, որ ապրել էր իմ հորս հորողոր տունը: Ըդ կինն միշտ գալիս էր, ամեն տարի գալիս էր, գալիս էր և բարձրանում էր վերև, ստեղ աղբյուր կա: Վերև, էդ ջրերն էր նայում, հետո ժողովուրդը ուրիշ բաներ էր խոսում, ասում էր՝ երևի հարստություն է պահել էդ տեղ»:

Նրա համագյուղացի Արշակ Թորոսյանն էլ պատմում էր, որ հարևաններից մեկը տեսել է՝ ինչպես է իր տան նախնին տերը գիշերը ինչ-որ բան հանում [ենթադրաբար ոսկի] գոմի սալի տակից:

«Ապրել են մի վախտ իրար հետ [հայերն ու թուրքերը], տեսել են չէ, չի ստացվում, թուրքերին ասել են՝ ձեր վեշեր վերցրեք ու հեռացեք: Եղել է մի դեպք՝ Միրոյի տուն: Միրո անունով մարդ՝ հայ: Էդ թուրքին հանել է դուրս, ինքը մնացել է: Էդ թուրքին եղել է ոսկի էդ տան մեջ: Գոմի մեջ, դե պատմում է, ես չեմ տեսել, գոմի մեջ ոսկին պահում է թուրքը ու գնում Մասիս: Էն ժամանակ ուղտերով, էշերով բերում էին ստեղ մեր մոտ խաղող, պոպոք: Դե գյուղ էդ ժամանակ չկար ոչ

մի բան, ոչ ծառ, ոչ մի բան: Բերում էին ստեղ խաղող էին ծախում, պոպոք: Էդ քոդերը՝ Մասիսի թուրքերը, որ ստեղից գնացել էին: Էդ Միրոն որ ասում են, դրա տան թուրքը եկել էր ուղտով իրա տուն, առևտուր արել: Առևտուր արել պրծել, էդ օր մնացել է ստեղ, գիշերով ելել է, մտել է տուն, ոսկին վերցրել գնացել է: Առավոտ Միրոն ելնի, տեսնի գետնի սալը հանած քցած է»:

Մեր գտած գանձերը

Բացի թաքցրած ու գտած ոսկու մասին խոսակցություններից, մենք Մուշուն և Հայաստանում գրանցել ենք պատմություններ հարստության մի ուրիշ տեսակի մասին: Բազմաթիվ հայ ընտանիքներ Էրզրից բերված հնամյա ավետարանները, աղոթարաններն ու պաշտամունքի այլ առարկաները հարստություն և գանձ են համարում: Ոսկեհասկ գյուղում Սեդա Պարզկյանն ասում է.

«Բա խո էդոնք իրանց ոսկի իրանց հետ չեն բերել, տղա ջան, էդոնք ասենք իմ մանեխս զարդն է եղել քանի մը հատ: Սրբի հետ կապել է: Ոսկիք մնաց, լառ: Քանի մը հատ զարդ ու բան է եղել, էն ժամանակ ծախել են... հերս ու հորոխպերս փոքր եղած, ծախել է ու պահել է էդ որբերին: Սուրբն էլ իմ ախպոր տունն է՝ Երևանում»:

Հայաստանում մեր այցելած գրեթե բոլոր գյուղերում Էրզրից բերված տան սրբեր կային: Այս սրբերը ոչ միայն պաշտպանում և աջակցում են գյուղացիներին, նրանց համար դրանք Մուշից բերված և աքսորի ճանապարհին իրենց տերերի հետ կիսած մատուցքներ են:

Ամենահետաքրքիրն այն էր, որ Հայաստանում որոշ մարդիկ գանձ ասելով նկատի չունեին ոսկի կամ հարստություն: Գանձը դաշտերն ու սարերն էին, գետերը, լճերը, հուշարձաններն ու կորցրած պատմությունը: Բոլոր թվարկածներն այժմ էլ հայերի կորուսյալ հայրենիքի ֆիզիկական, մտային և ժամանակագրական քարտեզների

կարևորագույն մասն են կազմում: Եվ չնայած ընտանեկան հարստության, ոսկու գործոնն առկա է հայաստանյան պատմություններում՝ այն չի նշվում որպես Մուշ այցելելու առաջնային պատճառ: Երբ խոսքը Մուշ այցելելու և այնտեղից ինչ-ինչ իրեր բերելու մասին էր, ոսկին կարծես դուրս էր մնում մարդկանց մտային և ճանապարհային քարտեզներից:

Ամենից հաճախ մարդիկ ուզում են այցելել պատմական և մշակութային նշանավոր վայրեր, որոնք դեռ կենդանի են իրենց պատկերացրած Մուշում, ինչպես օրինակ՝ Սուրբ Կարապետ և Սուրբ Առաքելոց վանքերը, Հացիկ/Հացեկաց գյուղը՝ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդավայրը: Մեր զրուցակիցներն ուզում են տեսնել Արածանի/Սուրադ գետն ու Մշո դաշտը, իրենց նախնյաց գերեզմաններից, գյուղերից ու տներից մի բուռ հող կամ մի քար բերել: Արամայիս Իսրայելյանը հիշում է.

«Հա՛, իրանց էրգիր կարոտում էր իմ պապին: Հըլը իրանց մտքին էն էր, որ պտի ետ էրթան իրանց տուն, իրանց ծառ ու ճյուղին, իրանց աղբրի ջրին, իրանց ամեն ինչին: Էդ մտքին էին, բայց չեղավ: Չգիտեմ էլ հետո կլինի, թե չէ: Մշո դաշտի մասին, որ իմ պապին պատմում էր, կըսեր Լաո, խոտն ծովի նման էր, ցորեն կցանեիր, հաց կեղներ նորմալ ձևով, ծառ ու ճյուղ կար, ամեն ինչ կար: Ուրիշներ մեկ-մեկ գնում ման գալիս, գալիս են, ես ուղղակի տրաքվում եմ, այ մարդ, ոնց ես չեմ հաջողացնում տեսնեմ ես էլ, էրգիրն, գետն, որ իմ հերն ա լողացե մեջն, էդ տներ, էդ բաներ տեսնեմ»:

Չնայած Հայաստանում բնակվող շատ մշեցիներ ուզում են էրգիրը տեսնել, ոմանք, այնուամենայնիվ, մտավախություններ ունեն, ինչպես Տարոն Մուրադյանը Իրինդ գյուղից.

«Հինի ես շատ եմ ուզում գնամ Արան գյուղը, Արանը հենց Արածանիի օփին ա, քարտեզների մեջ շատ փոքր գյուղ ա եղել էլի, շատ քարտեզների մեջ չկա, մոտ է Աշտիշատ գյուղին, Ողական ամրոցին, հանրահայտ Սուլուխի կամուրջին, ասում ա [Տարոն Մուրադյանի պապը]՝ ես լավ հիշում եմ Գևորգ Չաուշի կռիվը Սուլուխի կամուրջի մոտ: Յոթ թվին է չէ՞ եղել, ինքը եղել ա վեց տարեկան, ասում ա, երբ որ կրակում

էին, ընդեղ ձենը լսվում էր, հրացանի ձենը, եղբան մոտիկ են եղել էլի, ինքը հիշում էր: Դե, հասկանալի էր... Ամեն մարդու համար իրա ծննդավայրը ամենալավն է, դրախտավայր է, բայց պիտի հասկանալ՝ Մշո դաշտ, Արածանիի ափին, խաղողի այգիներ, խնձորի այգիներ, անասուն պահել, իրանց սրտուռ դաշտը, իրանց անտառը, մանանան, գասպեն... Պատմում էր, անընդհատ պատմում էր, մեր արյան մեջ մտած էր դա... Զիմի էս բաներից հետո ես անընդհատ ասում եմ գնամ, գնամ, գնամ, հետո մի տեսակ էլ բան կա էլի մեջս... առաջին, գնամ, տեսնեմ, կարող ա պապիս պատմածը ավելի գեղեցիկ է, քան թե տեսնեմ, հիասթափվեմ, ավերակներ տեսնեմ, հետո չգտնեմ իմ նախնիների գերեզմանը, տունը»:

Հայրենիքը կարոտող մարդիկ խնդրում են Երգիր գնացողներին մի կտոր քար, մի բուռ հող կամ ջուր բերել, կարծես դրանք են իրական գանձերը: Նրանք նույնիսկ մեզ հարցրին՝ ինչու հող կամ քար չենք բերել Մուշից: «Զիմա որ մարդ կզնա Երգիր, կխնդրեն, որ գնան պապերուս հողը՝ գյուղ Խոշոյալի, ու հող բերեն մի քիչ», - ասում էր Ռաֆիկ Ավագյանը Ոսկեհասկ գյուղից:

Մուշում և Հայաստանում մշեցիների գյուղերում մեր լսած պատմությունները վկայում են երկու կողմերի կորուստները, որոնք ցանկացած գանձից անդին են:

Հրանտ Դինքը շատ դիպուկ խոսք ուներ Թուրքիայում հայկական գերեզմանոցների և եկեղեցիների ավերակներում ոսկի փնտրողների համար. «Դուք փորում և հողի տակ եք հարստություն փնտրում առանց հասկանալու, որ այս հողի վրա քայլող իրական հարստությունը ոչնչացվել է»:

Ինքնաժխտում. Կանանց պատմությունները Ռինեթ Իսաջյան (Յայաստան)

Մուշում մեր հանդիպած մարդկանցից շատերը, իմանալով, որ Յայաստանից ենք, ասում էին, թե իրենց տատերն էլ են հայ եղել: Ցավոք, մենք չէինք ճշտում, թե այդ տատերը ո՞ր բնակավայրից են եղել, ու՞մ աղջիկն են եղել: Եթե ավելի լավ նախապատրաստված լինեինք, զուցե կարողանայինք պարզել որոշ մարդկանց ազգակցական կապերը Յայաստանի մշեցիների հետ, և, ո՞վ գիտե, զուցե կորած երեխաների ներկայիս հայաստանյան ազգականների համար որոշ մխիթարական տեղեկություններ բերեինք:

Փաստացի, սահմանի երկու կողմում՝ «գաղթածների» և «մնացածների» պատմություններում ամենադրամատիկ դեպքերը ծավալվում են ընտանիքի կորած անդամների՝ հատկապես մայրերի և տատերի շուրջ: Երկու զուգահեռ պատմություն կա, իրարից անտեղյակ, սահմանով բաժանված, սակայն միևնույն է իրար շատ նման: Երկու ճյուղին էլ բնորոշ են բռնությունների վախը, լուռ տառապանքը և նոր պայմաններին հարմարվելու դժվարությունները: Գիշտ է, մենք Մուշում քիչ հայերի ժառանգների ենք հանդիպել: Նրանց մեծ մասը դեռևս գերադասում է լռել իրենց «հայկական անցյալի» մասին: Ես վստահ չեմ, որ այն քիչը, ինչ մենք իմացանք, կարող է հիմք հանդիսանալ ամբողջի մասին խոսելու: Բայց դատելով նաև Մուշի հայկական ծագում չունեցող մեր բանասացների ընդհանուր պատմություններից՝ այդ քիչը բավական տիպական է: Մուշի մեր գրուցակիցներից մեկը, որի տատը հայ էր, ասում է.

«Չորական կողմից հայ են, մորական կողմից՝ եզդի: Մերոնք Կարսից են: Յայրս մորս այնտեղ է հանդիպել, այնտեղ են ամուսնացել: Մենք արդեն Մուշում ենք ծնվել, մեծացել: Տատիցս մի քիչ հայերեն ենք սովորել: Կհարցնեք ինչու են սովորել: Տատս տանը հայերեն չէր խոսում: Չէր խոսում, որովհետև 9-10 տարեկանում տեսել էր 1915 թվին այստեղ տեղի ունեցած բոլոր ջարդերը (նրանք [հայերը] այդ տեղանքը Յարպետ են անվանում, հիմա այն էլազոգ է կոչվում): Իմ տատը տեսել է, դրա ակնատեսն է եղել: Ինքն ինձ ամեն ինչ պատմեց, այսինքն՝ ես գոռով պատմել տվեցի: Մեր տանը ոչ ոք այնքան չգիտի, ինչքան ես: Ես անընդհատ հարցու-

փորձ էի անում, զոռով իրեն պատմել էի տալիս: Յիմա այստեղ բոլորը մերժում են դա, բայց քանի որ իմ տատը ինքն էր ջարդերի միջով անցել, ինքը պատմում էր, պատմում էր այն, ինչ տեսել է: Տատս միշտ վախենում էր, միշտ զգուշանում էր, որովհետև իր աչքի առաջ էին ջարդերը տեղի ունեցել, ամեն անգամ կարծես վերապարեր դրանք: Ջարդը միշտ իր մտքում էր... ու պատմում էր մեզ... Իրան ասում էի. «Տատիկ, ինչի՞ մեզ հայերեն չես սովորեցնում: Ուզում եմ իմանալ հայերեն հացը, ջուրը ո՞նց կլինի, Աստված ո՞նց կլինի»: Ասում էր. «Ալլա-հը՝ Աստված, սուն՝ ջուր»: Այդպես են սովորել, զոռով էի խոսացնում: Ինքը ասում էր, որ պետք չի սովորել, ես էլ հարցնում էի՝ ինչու. «Որովհետև դրսում իրար մեջ կխոսաք, գյուղացիները միանգամից կհասկանան, որ հայ ենք. մի գիշերվա մեջ մեզ կվերացնեն այստեղից: Արդեն հարյուր հազարավոր մարդկանց սպանել են»: Տատիկիս մասին բաներ գիտեմ, որ չեմ կարողանում պատմել: Շա՛տ ցավալի դեպքեր են: Ծեծից, ջարդից, մարագներում քնելուց էլ վատ բաներ են եղել»:

Տատի մասին պատմելիս քառասունն անց այս տղամարդը հագիվ էր զսպում հուզմունքը: Տատի պատմություններն իրեն այնպես էին տանջում, կարծես իր սեփական փորձը, իր իսկ հիշողությունները լինեին:

Մուշում հայ տատերի մասին լսելուց հետո սկսեցինք Մուշում մնացած հայ աղջիկների հետքերը փնտրել մեր հայաստանյան գրուցակիցների պատմություններում: Այսպես պարզեցինք, որ իրենց ընտանիքներից առևանգված աղջիկների մասին շատ պատմություններ կան: Յայաստանում, սակայն, պատմության թելը կտրվում էր առևանգումից անմիջապես հետո, քանի որ մարդիկ սովորաբար չգիտեին, թե դրանից հետո ինչ է տեղի ունեցել:

«Չորքուր ա եղել մեզ, հեռու հորքուր, էնքան սիրուն ա եղել, որ թուրքերը բռնել, չեն տվել, բռնել տարել էին: Տարել են, թե հմի կին են տարել, թե ինչ են տարել, բայց հմի նաղդի իրանք բռնեցին չթողեցին բերեին: Նագո էր, անունը լավ չեմ հիշում, բալա ջան, բայց երևի Նագո էր»,- հիշում է արմատներով Մշո Ծղակ գյուղից Սարո Ղուկասյանը: Յայաստանի Կաթնաղբյուր գյուղում Մխիթար Քլոյանը, որի պապերը Մշո Անեթ գյուղից էին, պատմում է. «Իրանց ախպորն են սպանած էնտեղ, Խաչիկ անունով մարդ, իրա քրոջն

են փախցրած, անուն խազալ էր: Ինքն շատ սիրուն է էղել, ու իրա մազերը շատ երկար ին էղել, խազալը: խազալը թռչունի անունն ա դրեր ին, աղջիկը...»:

Քանի որ փախցնելը բավական տարածված երևույթ էր, հայ ընտանիքները փորձում էին թաքցնել գեղեցիկ կանանց և աղջիկներին. երեսներին ցեխ էին քսում, տղամարդու հագուստ էին հագցնում կամ տան որևէ ապահով անկյունում թաքցնում: Ութսունամյա Սեդա Պարզկյանը՝ Հայաստանի Ոսկեհասկ գյուղից, պատմում է.

«Հացեկաց, Հացիկ, Մեսրոպ Մաշտոցի գյուղից ենք: Իմ պապերը էնտեղ են եղած, էնտեղ են զոհված, տղա ջան: Ուրեմն կպատմեմ, թե ինչպես են զոհվել: Հիմի իմ տատը՝ հորս մերն, ստեղ գաղթեցին էն ժամանակ: Պոկվել էին երկու տղա՝ իմ հերս ու իրա ախպեր, էդոնք պոկվել էին: Մնացած սաղ էդ տաս էրեխեն զոհվել են, մի աղջկան էլ՝ տասներեք տարեկան, տարել են... Իմ պապս էղել ա տերտեր, պապիս հերն էղել ա տերտեր: Ջոհվել են երկուսն էլ: Սպանել են թուրքերը: Կտայինք պատմել ու կնստեհինք, լաց կեղնեհինք: Թե ինչ ձևի են սպանած էդ մարդուն դաժանորեն: Սաղ օր պատմել կտայինք՝ ինչխ են սպանած իրա հորն ու մորն: Իմ տատի հորն ու մորն: Կըսեր՝ լաո, տարան քյարեն... Քյարեն՝ սարն: Կըսե իրա մազերն՝ մոր մազերը, երկար են էղել, կըսե սպանել են հորն ու մորս, մորս մազեր փաթթել են վզով: Պոտովանք, պոտովանք, գնացինք սարը որ գտանք, որ հերս ու մերս էսպես ընկած սպանված, մորս մազերն էլ էսպես իրա բզին փաթթած... Իմ հորքուրին՝ 14 տարեկան, շատ գեղեցիկ աղջիկ է էղել, իմ տատն, որ իմացել է՝ պիտի հավաքեն, քսել է մուր էրեսը, կոխել է թնդիր: Սալ է էղել էն ժամանակ, տղա ջան, սալն էլ դրել է դրա վրեն: Գիտեին, որ էդ տունը էրեխա կա, եկել են, ման են եկել, չեն գտելի, թնդրա սալիկը հանել են, որ էրեխեն մեջը նստած է: Կբաշին մի հատ էլ իմ նանեի դին կքրֆի, «քու դինը» թուրքերեն ու էրեխին կտանեն: Կենդանի էրեխա: Մինչև մեռավ, գիշեր ու ցերեկ էդ աղջկա անուն տալով մեռավ: Պապիս սպանել են, վեղացրել են, էլ տղամարդ չի էղել տան մեջ: Էդ խեղճ կնիկը իրա էրեխեքով, 12 էրեխից երկու հատ է անցել էս կողմ: 12 հատ հորողեր-հորքուր, 12 էրեխա ա ունեցել: Հերս էլ Հիտլեր կերավ: Էն էլ էն ժամանակ զոհվավ, էլ մեզի ոչ մի բան չմնաց»:

Հնարավոր առևանգման վախն այնքան մեծ էր, որ շատ կանայք և աղջիկներ ինքնասպանության էին դիմում: Նույն Ոսկեհասկ գյուղում արմատներով Մշո Դեռիկ գյուղից Հռիփսիմեն պատմում էր իր Շուշան տատի և դերիկցի երիտասարդ աղջիկների մասին.

«Ինքը շատ գեղեցիկ կին ա էղեր Շուշան տատս, իրա էրեսին ցեխ ա քսեր, որ հանկարծ իրեն չփախցնեին տանեին: Կըսե մենք աղջիկներ վախենալով, ցեխ քսած մեր երեսներին, կտանեին... ու կըսե էդ մոլեն էնքան ուշադիր կմայեր, որ տեսնե իրոք սիրուն էինք, թե գեշ .. Կըսե ու մենք վռազ մեր գլուխն կախ... Անպայման

կըսե աղջիկներին, ինք կըսե սաղին, լրիվ ժողովրդին, աղջիկներին, մանավանդ կանանց, պիտի բերեն հարկերն, տղամարդկանց իրանք համաձայն չէ եղեր ին, իրանք մենակ համաձայն եղեր ին կանանց, որ կանայք բերին իրենց հարկ ու տուրքն փակին...Սիրուն կանայք, աղջիկներ ին եղե, որ տանեն... Կըսե շատ աղջիկներ մանավանդ գաղթի ճամփին, կբռնին թուրքերը շատերին, դրա համար կքցին իրանց Մուրադ գետն, որ կրոնափոխ չլինեին: Հա, կըսե մազերից կկապեին ու կքցեին իրանց Մուրադ գետը: Իրանք կկապեին մազեր իրարու ու կքցեին Մուրադ գետ, որ խեղդվին ու թուրքի դնին, իրանց լեզվով կըսին, որ թուրքի դնին չդառնան: Որ մնանք հայի դնին, կրոնափոխ չեղնինք, չտաճկ-

նանք: Ու ինքն էլ՝ Շուշան տատը, իրա էրեսին միշտ ցեխ ա քսեր, շալը սենց կապած էղեր ա, որ սիրուն կին ա էղեր, աղջիկ ա էղեր, կըսե զոնե հանկարծ թուրքն ընծի մատով չկպներ, ես բան չէղնեի, իմ հայ ժողովրդի հետ ամուսնանայի, իմ կյանքն կապեի հայի հետ, կարգվեինք, իրա բառով ըսի, իրա լեզվով ըսի, ու հայի հետ կարգվավ, իմ մամայի հոր հետն»:

Գեղեցիկ կանանց առևանգման պատմությունները կրկնվում են Մուշի ներկայիս բնակիչներից ոմանց պատմածներում: Այսպես, Մուշում մեր զրուցակիցներից մեկը պատմում էր, թե ինչպես էին ջարդերի ժամանակ գեղեցիկ կանանց ընտրում և խմբավորում.

«Մի դեպք պատմեն, երբ հարյուրավոր կանանց առանձնացրին և տարան Ֆրաթ [Արևելյան Եփրատ/Արածանի կամ Մուրադ] գետի ափը: Տարան, հետո սկսեցին ամենագեղեցիկներին իրենց համար ընտրել: Ուն ձեռքին փոքր երեխա կար, խլեցին, զցեցին ջուրը: Յետո բոլոր տգեղ կանանց սպանեցին ու մարմինները գետը զցեցին: Գեղեցիկներին տարան և քանի-քանի ամիս որպես ստրուկ էին պահում, հետո, երբ ամեն ինչ հանգստացավ, խաղաղվեց, այդ կանանց տարան Էլազըզի բերդ ու զնդակահարեցին: Եզներով լծված սայլեր բերեցին, էդ մարմինները դրեցին սայլերի վրա ու տարան գետը լցրին, ամբողջ գետը կարմիր էր դարձել այդ արյունից»:

Մուշուն մեզ նաև պատմում էին կրոնափոխության և խառնամուսնության պատմություններ.

«Քրիստոնյաների և մահմեդականների միջև ամուսնություններ չկային, բայց երբ հայերը Արաքոնակ-Գիվասից, Սալոհանի մոտից փախան, շատ աղջիկներ այստեղ մնացին: Տեղացիներն ամուսնացան նրանց հետ: Հիմա նրանք բազմաթիվ ժառանգներ ունեն, բայց բոլորը մահմեդական են», - ասում է Մուշի Չենգիլի գյուղում մեր զրուցակիցներից մեկը: Մշո Գոմս գյուղից մի կին պատմում է. «Այստեղի բոլոր հայերը փախան Իսրոյի հետ: Նրանցից շատերը սպանվեցին Անդոկի փեշերին, բայց մի կին, թաքնվելով դիակների տակ, կարողացել էր փրկվել: Մենք չենք տեսել այդ կնոջը, բայց նա պատմել էր իր պատմությունը իմ սկեսուրին... անունը Նվարդ էր, մահմեդական անունը՝ Ռեհան. մեր գյուղի հարսն էր»:

Եթե Մուշուն պատմություններ էինք լսում հայրենիքում փրկված և իսլամացած կանանց թաքուն և վախեցած կյանքի մասին, ապա Հայաստանի պատմությունները հիմնականում գողացված հայ կանանց ու աղջիկների մասին էին: Սակայն Հայաստանի Մուսեր գյուղում մի պատմություն լսեցինք, որը թեև հայկական համատեքստի համար եզակի էր, բայց ինչ-որ առումով Մուշուն մեր լսածների «զուգահեռն» էր: Մուշուն հայերի ջարդերի ժամանակ մի հայ տղամարդ փախցրել էր Իֆո անունով մի երիտասարդ քրդուհու և իր հետ բերել Արևելյան Հայաստան՝ Մուսեր: Մեր խմբի անդամներից երեքը Իֆոյի թոռան՝ Իգիթի հետ այցելեցին գյուղի գերեզմանոցը՝ քրդուհու տապանաքա-

րը տեսնելու և նրա կյանքի պատմությունը լսելու համար: Տապանաքարի վրա գրված էր. «Իֆո Մուլեյմանի Չաքարյան», իսկ պատմությունը հետևյալն էր.

«1976 թվին մեռել է. ես եղել եմ տասը տարեկան... Գրկեր ու ինձի սիրեր գը... Բոյով ինքը, մազերը մինչև գետին... Կուկլա, գյոզալ... էդի մեր տատիկն էր Ա՛խ կեներ, որ մի օր երթար Թուրքիան տենար, էդ իրա ծննդավայրը... Ինքը ախպերներ է ունեցել, տասը հատ ախպեր ինքը էնդեղ է ունեցել: Միշտ կերգեր քրդերեն ու կլացեր, միշտ կլացեր, քրդերեն երգեր ու լացեր գը Իգիթ պապիս իրեն գողացել է, 15 թվին բերել է Էջմիածին, կնքել է, դարձրել է քրիստոնյա, նոր ամուսնացել է հետը»:

Հայ-թուրքական հարաբերություններին պատանդ մնացած քրդուհի Իֆոն երբեք չհաշտվեց իր նոր՝ քրիստոնեական Մարիամ անվան հետ:

«Ինքը մինչև մեռնելը մեզի կըսեր, անուններ կտար, իրա ախպերների մասին, քանի ախպեր են եղել, որ հանկարծ կըրնա, հայերն ու թուրքերը միանան, դուք կարաք ձեր բարեկամներին գտնիք: Կըրնա կըսե, խաղաղվեր, էս հայ-թուրքական հարցերը կարգավորվեր, էս հայերի, թուրքերի հարցերը լուծվեր, դուք զնացեք, էս ինչ խոսքներով գտեք իրար... Դե էն վախտ ո՞վ կարար խոսար, այսինքն՝ Թուրքիայի մասին Կոմունիստական կուսակցության ժամանակ մենք չէինք կարա ասել Անդրանիկ, կամ թուրքերը մեզի թշնամի են մեզի կարային աքսորեին, դրկեին Սիբիր, իրավունք չկար խոսալու, էս կռվի մասին մարդ չէր խոսա»:

Իգիթին հարցրինք, թե ինչպես էին հայերը վերաբերվում Իֆոյին, որը, փաստորեն, հավատափոխ մուսուլման էր.

«Շատ լավ, ու ընդունված էր, որ միշտ ջահելները մեծերին են ենթարկվե, ասենք իրա պապուն, մեր մեծերը, բան, սաղ զնացել են խորհուրդների էս մարդկանց մոտ: Կար սիրել, հարգել... Ինքը շուտ չէր կարա քներ, մինչև իրա տղեն գործից չգար, կոմբայնավար էր, կնստեր, կսպասեր մինչև ժամը մեկը, երկուսը, մինչև իրա տղեն գար, որ ինքը հեղներ, հաց կերցներ, նոր երթար քներ

Ինքն շատ բարի կնիկ է եղել: Ես հիշում եմ շատ լավ, որ մեկի տունը հաց չէր լինում, ճաշ պատրաստում, տանում էր: Բայց տենաս սերը ինչքան մեծ բան է, որ հայր գողցել բերել է քրոջին: Էդոր պատերազմ չի ճանչնար, սահման չկա սիրո մեջ, խաղ չկա»:

Իգիթը պատմում էր, որ իր տատը հարազատների և հայրենիքի կարոտը սրտում մահացավ: Նա միշտ երագում էր, որ սահմանը բացվի, այցի գնա եղբայրներին, բայց սերունդներ անցան, կապերը խզվեցին, և հանդիպումը անկարելի դարձավ:

Կանանց հանդեպ բռնության թեմաները որպես կանոն խնամքով շրջանցվում են վերապրածների ընտանեկան պատմություններում: Մարդիկ, նույնիսկ երկրորդ-երրորդ սերնդում չեն ուզում պատմել, չեն հիշում իրենց ընտանիքի մահմեղակամացած և/կամ բռնաբարված կանանց մասին: Այդ թեմային անդրադառնալիս հուզվում են, ամաչում են, բարկանում: Արփի գյուղից փախած իր պապի ընտանիքի մասին հիշելիս Կաթնաղբյուր գյուղից Արշակ Թորոսյանը պատմեց, որ պապը վեց երեխա է ունեցել՝ հինգ աղջիկ, մի տղա.

«Յինգը, հինգ աղջիկ են եղել, հերս մենակ տղամարդ ա եղել: Ճանապարհին սպանել են... Տարել են (մի քիչ բարկացած): Երեք հատը մեծ են եղել, չափահաս, չափահաս [իսկանայա մրմնջում է «չափահաս» բառը]: Տարել են [մի քիչ բարկացած]: Կարող ա տարել պահել են. գեղեցիկ աղջիկներին տարել են: Երկուսին էլ սպանել են ճամփին, մենակ հորս պահելով, ուսի վրա, տենց պահելով բերել հասցրել են [նորից իջեցնում է ձայնը]...»:

Ցավագին հիշողությունները և խոր արմատավորված վախը հավանաբար կտրուկ փոխել են ջարդերից փրկված որոշ կանանց հոգեբանությունը՝ հանգեցնելով իրենց կին լինելու հանգամանքի ուրացմանը: Ոսկեհասկ գյուղում ապրող Ամալյան, որի նախնիները Մշո Դերիկ գյուղից էին, պատմում է, որ իրենց ընտանիքից փրկված միակ աղջիկը փախուստի ժամանակ տղամարդու շոր է հագել՝ հնարավոր գողացողներից թաքնվելու համար: Փախուստից և փրկվելուց հետո նա այլևս երբեք կին չի դարձել և ամբողջ կյանքն ապրել է որպես տղամարդ.

«Սաղին կտրել են, սպանել են, մնացել է էդ աղջիկ մենակ ու տղամարդու շոր է հագել... Էդ իմ հորոգորս աղջիկն էր՝ Յովհաննես էր անունը: Էնտեղ սաղին սպանել են, մենակ ինքը եկավ, տղու շոր հագավ ու մինչև վերջ... Էդպես էլ մեռավ: 70 տարեկան մեռավ... Սաղ գիտեին, թե տղա է: Գիտես՝ ինչ կրսեին, Դզիկ Յովհաննես: Էդ վախտ ո՞վ տղի շոր կհագներ»:

Քանի որ կառավարության հրահանգով տղամարդկանց հավաքել էին, գաղթի կամ փախուստի ճանապարհներին մեծ մասամբ կանայք, տարեցներ և երեխաներ էին մնացել: Ուժասպառ մայրերը հաճախ են ստիպված եղել երեխային կամ երեխաներին թողնել ճանապարհին կամ նույնիսկ... սպանել: Այս դեպքերը փրկված կանանց կյանքը հետագայում դժոխքի վերածող ամենածանր հիշողություններն էին: Հայաստանի Թալինի շրջանի Ցամաքասար գյուղում ապրող Ջիվան Եղիազարյանը հիշում է.

«Յորս հորոխպոր կինը մի երեխին՝ ծծկեր երեխուն, թողում ա ընդեղ, հողի մեջ իրա ձեռով ա թաղում, որ երեխի լացի վրա չգան, էն մյուս հագար հոգում էլ ջարդեն, ստիպված [չեշտադրելով է արտաբերում]՝ էտ ծծկեր երեխուն թողում ա ընդե, մյուսին հետը բերում ա: Իր երեխային թաղում ա չագիլի, հողի մեջ: Չագիլը գիդե՞ս որն ի: Արտերից հավաքած քարերը, որ կույտ են անում: Քարերով ծածկում ա»:

Յոր գերդաստանի շարունակականության մտահոգությունը կանանց և աղջիկներին ստիպել է անհնարին թվացող զոհողությունների գնալ.

«Դե գաղթի ճամփին միշտ ասել են, էլի, որ գերադասել են աղջիկ էրեխեքին, դե ասենք երեք երեխա ունին, երեքին գրկած պտի բերեին չէ, գերադասել են աղջիկ էրեխեքին քցեն, տղա էրեխեքին բերեն, որ սերունդը շարունակվի, շառավիղը չկորի», - պատմում է մեր զրուցակից Փիլոս Հայտյանի բարեկամը:

Ծնողների տառապանքների մասին պատմությունները լսելիս ես շարունակ այնպիսի զգացողություն ունեի, որ դրանք մի տեսակ միֆականացված են, որ հետագայում դրանք լրացվել են սերունդների ապրումներով և վեր են ածվել հեքիաթի մի տեսակի: Բայց երբ Ջարթոնք գյուղում

ապրող Պարույր Զաքարյանը պատմում էր Մուշի Ծղակ գյուղի իր պապի մասին, ով մինչև իր մահը ամեն առավոտ աղոթում ու լաց էր լինում իր աչքի առաջ այրված մոր մասին հիշողությունից, և երբ նա պատմեց իր պապի մոր այրվելու պատմությունը, ես հանկարծ շատ սթափ ու հստակ գիտակցեցի, նույնիսկ չզգացի, այլ գիտակցեցի, որ այդ պատմությունները շատ որոշակի են, շատ կոնկրետ մարդկանց մասին են, ուն կյանքը լիովին փոխվել է միանգամայն կոնկրետ դեպքերից: Պարույր Զաքարյանը իր Վարդան անունով պապի մասին պատմեց հետևյալը.

«Ուրեմն իմ պապս էղել ամարագի մեջ: Կըսե հարյուրավոր ժողովուրդ լցված էր մեջը: Ընդե ձեն են տվե՝ ծղակա Վարդան, ծղակա Վարդան (պապիկիս անուն Վարդան է էղե): Էնքան ժողովուրդ էր մեջ, որ մի կերպ ես հելա դուրս, հելա դուրս ասում աս, հենց դուռը բացի, տեսա մայրս կանգնած աս դռան դեմը, համբուրեց ինձ, և ասում աս՝ խփին քցին մարագի մեջը: Ասում աս՝ ես չեմ հասցրել պռոշներս գոնե մորս կայցնեմ: Ու ասում աս քուրդ մարդու ձեռը, քուրդ աս էղե, թուրք չի էղե, քրդի ձեռը էղել ամոր գոտին՝ մեջքի գոտին: Երևի տվել աս էղ քրդին, որ պապիկիս ինքը հանել աս էլի: Ինքը դուրս աս էկել, պապիկիս տեղը իրա մայրն աս մտե, այ էղ ձևի: Հիմա ասում աս մի հինգ րոպե հետո, էղ քուրդն տարավ ինձ մի կողմի վրա: Ու ասում աս սալոմները, խոտերը լցրած, սայարկեն լցրին, ասում աս՝ նավթ աս ինչ աս, լցրին ու ամբողջ մարագը վառեցին: Հարյուրավոր ժողովուրդ ասում աս: Էղ հոտը, էղ ծուխը: Ասում աս՝ կիլոմետրերով հեռանում էինք, քամին որ կողմը որ գալիս էր, էղ ճենճահոտը ասում աս մինչև հիմի, ոնց որ իմ քթիս մեջը լինեք էլի էղ հոտը»:

Այս պատմությունը ավելի դաժան չէ, քան մեր լսած ուրիշ պատմություններ, բայց այն այնքան իրական է. ուրիշ ի՞նչ կարող էր անել մայրը, ուն որդին ակնհայտորեն պիտի այրվի, բայց կարող է փրկվել, եթե ինքը զոհվի: Ես հանկարծ տարօրինակ պարզությամբ զգացի, որ հենց այդպես էլ պիտի վարվեք: Բայց հենց դրանով էլ դժոխքի վերածվեց նրա Վարդան որդու փրկված կյանքը: Այս պատմությունից հետո հաճախ եմ մտածել, թե որն էր Վարդանի փրկությունը: Ո՞րն էր ավելի ճիշտը՝ դժոխային կյանքը, թե՞ մահը: Արդյոք մայրը, մահը նախընտրելով, չփրկե՞ց դժոխքից իր կյանքը: Բայց որդու համար կյանքը նախընտրելով՝ չվերածե՞ց այն դժոխքի: Սա անհնարին ընտրություն է: Զգի-

տեմ, ես պատասխան չունեմ: Գիտեմ միայն, որ այդ պատմությունը խիստ իրական դարձրեց պատմությունների մի ֆականացվածության մասին իմ զգացողությունը: Մարդը երբեք, երբեք չպիտի նման ընտրության առջև կանգնի:

Փրկվածները Հայաստանում հետագայում ապրեցին դաժան հիշողությունների բեռով, ողբերգությամբ և ճանապարհներից թողած երեխաների մասին ամենօրյա հիշողություններով: Ջարդերից փրկված, թուրքիայում մնացած և իսլամացած կանայք ու երեխաները, հավանաբար նաև տղամարդիկ, ապրեցին մահվան մշտական տագնապներով, վախի ստրկության մեջ, ընդ որում՝ հարկադրված լինելով թաքցնել իրենց վախերը: Նրանք կարծում էին, որ իրենց ինքնությունը թաքցնելով՝ պաշտպանում էին իրենց ընտանիքը և իրենց հետագա սերունդներին: Մուշում քառասունամյա մեր զրուցակցին հարցրինք՝ արդյոք մահուկ հասակում իմացե՞լ է իր հայկական ծագման մասին.

«Այո՛, տատիկս պատմում էր: Տատս պատմում էր՝ ոնց էր կյանքը, ինչով էին զբաղվում պապերս, հետո ինչ տեղի ունեցավ... Բայց չուզելով էր պատմում: Ինքն իր ամբողջ կյանքն այդ հոգեբանությամբ ապրեց, որովհետև երբ մարդու աչքի առջև այդպիսի դեպք է տեղի ունենում, նա տարիներով չի կարողանում դա մոռանալ: Ինքնեղո մտածեք... Երբ հեռուստացուցով ֆիլմեր էին ցույց տալիս՝ պատերազմի մասին ֆիլմեր, տատս երեխայի պես լաց էր լինում: Նայում էր այդ հունա-թուրքական, թուրք-կիպրական ֆիլմերը, այդ կրակոցները ու ասում. «Սա իմ կյանքն է, իմ աչքի առաջ է սա կատարվել. չեմ կարող մոռանալ»: Տատիկս տանջվում էր այդ հիշողություններից, մինչև կյանքի վերջ այդպես էլ չազատվեց դրանցից: Միշտ վախենալով Միշտ Նրանք կսպանեն մեզ Նորից մորթվելու ենք Նորից են մեզ ջարդելու»:

1915 թվականն անդամալիորեն շրջեց հազարավոր կանանց ճակատագրեր: Չենք ուզում համեմատել թուրքիայի տարածքում մնացած և մեկուսի կյանքով ապրողներին Հայաստան հասած փախստականների հետ: Նրանք, ովքեր «մնացին», պետք է սովորեին ապրել թաքնված, վախերով՝ սովորելով միշտ հնազանդ լինել և իրականում՝ միայնակ: «Գաղթածները» նույնպես պետք է վերակառուցեին իրենց կյանքը վախի պայմաններում՝ ապրած սարսափների հիշողության բեռն ուսերին:

Թասից և խաղողի այգիներից մինչև Արարատ. անցյալի և ապագայի խորհրդանիշերը

Հազալ Աթայ (Թուրքիա)

Տաթև Հայրապետյան (Հայաստան)

«Էս թասը Երզրից ա: Էդ թե պապին ա բերել, թե հոպարը, չեն հիշում դրա պատմությունը, թե ոնց ա ստեղ հասել, չեն հիշում: Սա սուրբ մասունք է, հազվադեպ մասունք է, տարել են թանգարանը Երևանի [Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ], ցուցադրում էին, եկան, տարան էնտեղ, մի ամիս հետո բերեցին նորից ստեղ: Եթե հիվանդանում էր մարդ, դրանով ջուր էին տալիս, խմում էր, լավանում էր: Մինչև հիմա էլ կա, եթե հանկարծ մի տեղներս ցավուն ա, դրանով ջուր ենք խմում, անցնում ա»:

Այսպես է Դավիթ Հովսեփյանը՝ Հայաստանի Դաշտադեն գյուղից, բնութագրում այն թասը, որն իր նախնիները բերել են Մուշից: Ի տարբերություն Թուրքիայի այլ շրջանների, որտեղից Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայերին աքսորեցին և ստիպեցին բռնել սիրիական Դեր-Չոր անապատի մահաբեր ճամփան, Մուշից սակավաթիվ փրկվածները պատմում էին, որ Մուշում ամբողջական գյուղեր հրի ճարակ են դարձրել: Դժվար է պատկերացնել՝ ինչպես են ջարդերից մազապուրծ մարդիկ կարողացել իրենց գյուղերից մասունքներ փախցնել: Երբ մեր գրուցակիցներին հարցնում էինք՝ արդյոք իրենց նախնիները կարողացել են Մուշից որևէ բան բերել, նրանք հաճախ հուզվում էին՝ հիշելով իրենց ընտանիքի փրկության պատմությունները: Ինչպե՞ս կարող էր առհասարակ մարդ որևէ բան բերել նման դժվարագույն իրավիճակում, երբ ի վիճակի չէին անգամ իրենց ընտանիքի անմիջական անդամներին ու սիրելիներին փրկել:

Դավիթ Հովսեփյանի հայրական ընտանիքը Մշո Երիշտեր գյուղից է, և նա հիշում է իր պապի փրկության պատմությունը.

«Մինչև գաղթը մեր ժողովուրդը ի՞նչ կոտորումներ է տեսել. թուրքերը մեր տան տնտեսությունը վառել են,

գոմի մեջ, լցրել են գոմի մեջ Երշտերում ու վառել են: Ոչ մեկ չի փախել, լրիվ վառվել գնացել են: Պապիկի պատմելով ասում է՝ իրա փոքր եղբայրը ուզեցել է դուրս էթա չիչիկ ընելու, Հակոբը, լաց է եղել, բան, գրկել են, տարել են դռան մոտ, թուրքերին ասել են, թող երեխեն երթա: Հա, երկու ախպեր են՝ իմ հոպարը ու իմ հերը, փախել են սարը, փախել են սարը, ասում է, հասանք ընդեղ, վառվավ տունը, Հետո իրանք երկու ախպեր որբ թափառել են էստեղ-էնտեղ, սրանրա տները, մինչև ռուսները եկել են, ռուսների հետ իրանք եկել են էստեղ, տարել են Աշտարակի որբանոց: Իրանց հոպար Միքայել Միքայելյանը գնացել ա որբանոցից բերել ա»:

Դավիթ Հովսեփյանն անգիր գիտի իր պապի փրկության պատմությունը, սակայն չգիտի՝ ինչպես է Հայաստան բերվել և կամ ինչ գործառույթ է ունեցել Երիշտերում թասը, որն իր և իր ընտանիքի համար խորհրդանշում է Մուշը: Մեր գրուցակիցներից շատերի նման պարոն Հովսեփյանը ևս այն հարցին, թե արդյո՞ք իր պապերը որևէ բան կարողացել են բերել Մուշից, պատասխանում է. «Չէ՛, չէ՛, չէ՛, չէ՛ ոչ մի բան չեն բերել»: Միայն ավելի ուշ նա հիշեց, որ Երզրից ինչ-որ թաս են բերել: Իր պապերի և ծնողների մասին խոսելիս Դավիթը հուզվում և երբեմն հազիվ էր զսպում արցունքները: Թասի «արտասովոր և բուժիչ» հատկությունները նկարագրելիս նա նշում էր, որ այն շատ հազվագյուտ է, և իր ընտանիքն այն սուրբ մասունքի պես է պահպանում: Եվ դա իրոք այդպես էր: Ինչպես տեսանք մշեցիներով բնակեցված գյուղերում, ցեղասպանությունը վերապրած մարդկանց ժառանգների համար Երզրից բերված յուրաքանչյուր փոքրիկ առարկա դարձել է շատ կարևոր և եզակի: Նրանց համար այս իրերը խորհրդանշում են ոչ միայն կորուսյալ հայրենիքը և իրենց նախնիների կյանքը Մուշում, այլև սերնդի շարունակականությունը և կապն այն վայրերի հետ, որոնք անձամբ երբեք չեն տեսել:

Ութսունինամյա Խաթուն տատին հանդիպեցինք Հայաստանի Կաթնաղբյուր գյուղում: Փրկվածների ժառանգներից շատերի նման նա ևս խոսքն սկսեց իր ծնողների փրկության պատմությամբ.

«Իմ մամ էղած ա մշեցի, իմ հեր Մշու Աներ գյուղից, իմ մերն՝ Սուլուխ գյուղից: Կոտորում որ էղեր ա, քոչած

ա էկած ա: Ընդէ, որ կոտորած են, ուրանց հավաքած ա լցած ա եկեղեցու մեջ, վառած ա ուրանց, բայց մի հատ լավ թուրք էղեր ա, իմ մոր հոր ծանոթն ի էղէ: Իմ մորն ու մի հատ հայ կնոջ իրա հետ՝ իմ մոր հետ, ազատած դուրս ա հանած: Էլած ա գիշերով փախած ա էկած ա, իմ կարծիքով էկած ա մինչև Ղարաբաղ: Ոտքով, սեւերով Ղարաբաղ չգինյամ մոռացեր իմ, թէ ինչքան ա մնացած տեղ: Լավ չըմ հիշի, որովհետև ես իմ մորից լավ մանր-մանր չքննի, չգիտցա էլի: Քացած ա ընդեղից եկած ա հասած ա մինչև Ուջան: Էկած է Ուջան գյուղն, ընդէ իմ պապին չթողեր ա մնա, ըսեր ա՝ չէ ըստեղ չմնաք, էրթանք սարի գյուղեր, քոչած ա ընդեղից էկած ա ըստեղ»:

Ահա այսպես են նրանք հասել Կաթնաղբյուր: Սարդ չի կարող չգարմանալ՝ ինչպես է Սուշից գաղթած մարդը հասել Ղարաբաղ, հետո անցել Ուջան և Կաթնաղբյուր՝ ամբողջ ճանապարհին չբաժանվելով Էրզրից վերցված մասունքից: Խաթունի մայրը միշտ կրում էր Էրզրից բերված վզնոցը, որն իր մահից հետո անցավ Խաթունին: Ըստ ընտանեկան պատմության՝ Խաթունի հայրը վզնոցը գտել է Էրզրում և իր հետ բերել ներկայիս Յայաստանի տարածք:

Խաթուն տատի հարսը երկար երկմտում էր, սակայն ի վերջո մեզ ցույց տվեց Էրզրից բերված իրերով սնդուկը: Պարզվեց, որ Խաթունը սնդուկը աչքից հեռու է պահում և խուսափում է այն ցույց տալ նույնիսկ ընտանիքի անդամներին, որովհետև սնդուկը իր մորից մնացած

թանկագին մասունք է: Խաթունը պահել էր նույնիսկ 1949 թվին Խորհրդային Հայաստանում ստացած մոր անձնագիրը, որտեղ նշված էր, որ Խազալ Գրիգորյանը ծնվել էր Թուրքիայում 1887 թվականին:

Մեր դաշտային աշխատանքի և հարցազրույցների ժամանակ իմացանք, որ շատ մարդիկ առ այսօր պահում են իրենց պապերին պատկանող փաստաթղթերը՝ որպես կորուսյալ հայրենիքի հետ իրենց կապի առարկայական ապացույց: Աշխարհում, որտեղ սահմանի մի կողմը դեռ ժխտում է իր պատմությունը, մյուս կողմում այդ պատմության զոհերը մինչ օրս ձգտում են իրենց հետ տեղի ունեցածի ճանաչմանը հասնել: Չնայած պահպանված փաստաթղթերը սովորաբար Մուշից չեն, դրանք այնուամենայնիվ ցույց են տալիս, որ իրենց տերերը սերել են այն տարածքից, որը մեր զրուցակիցներն Արևմտյան Հայաստան կամ Էրզրոն են կոչում:

Բայց փաստաթղթերը պատկանելության և արմատներից հանկարծակի կտրվելու միակ խորհրդանիշը չեն: Գյուղական գերեզմանատների տապանաքարերն այս կապի թերևս ամենաակնառու ապացույցն են: Գերեզմանոցով մի պտույտն իսկ բավական է գյուղացիների անցած ճանապարհի մասին պատկերացում կազմելու համար: Տապանաքարերի արձանագրությունները լուռ պատմում են իրենց տերերի պատմությունը:

«Մերոպ Մխիթարի Գասպարյան, ծնվել է 1903 թվականին Սշո Ցրոնք գյուղում, մահացել է 1937 թվականին»:

Եիշտ այնպես, ինչպես փաստաթղթերը, այս տապանաքարերը պատմում են իրենց տերերի չպատմված պատմությունները: Այս երկուսը միասին խորհրդանշում են մի վայրից մյուսը տեղափոխվելու հանգամանքն ու ներկայացնում նախորդ վայրի հետ կապը պահելու, անգամ հրապարակավ այդ կապը բարձրաձայնելու ուժեղ պահանջը: Թվացյալ անտրամաբանական, բայց չափազանց հուզիչ պատմություններ գրի առանք մարդկանց մասին, որոնք գնացել էին Արևմտյան Հայաստան և այնտեղից հող բերել իրենց ծնողների և պապերի գերեզմաններին լցնելու համար: Այս հողը հանգուցյալների և նրանց սիրած, երազած ու կարոտած հայրենիքի հետ խորհրդանշական կապի վերահաստատումն էր: Մեր զրուցակիցների խոսքերով իրենց պապերը «մահացան հայրենիքի կարոտը սրտում»: Որոշ մարդիկ հավատում էին, որ Էրզրոն բերված հողը կարող է բուժել կամ գոնե սփոփել իրենց նախնիների տառապյալ հոգիները: Ավելին, ինչպես պարզեցինք, հայկական ավանդույթում շատ կարևոր է, որ հանգուցյալի դին թաղվի հայրենի հողում: Քանի որ տվյալ պարագայում հայրենիքն անհասանելի է, Էրզրոն բերված հողին հենց այս խորհուրդն է վերագրվում:

Յոթանասունութամյա Արամայիս Իսրայելյանը՝ Հայաստանի Կաթնաղբյուր գյուղից, պահում է մի գոտի, որն

իր մայրը բերել էր Էրզրից: Նա համոզված է, որ գոտին հայ վարպետների ձեռքի աշխատանք է:

«Էս իմ մորս մերն ա տվել իմ մորը, ամուսնության ժամանակ, իմ մերն էլ Էրզրից բերել ա: Սա իմ մերս կապում էր: Էն ժամանակ փոքր էի, որ հարսանիք էր լինում, բոլորին կանչում էին: Իսկ որ սեղանատնից վերջացնում էին, իրիկուն գնում էին կոլխոզի գոմեր ու ընդհանուր պարում էին: Էն ժամանակ բոլորն էլ գնում էին պարելու: Էսի իմ մոր մերն կապում էր իմ մոր մեջքին, տանում էր հարսանքատուն: Իմ մեր ասում էր, լավ ա ըսի պահի իմ հարսի համար: Փչացավ, տեր չկայնանք, մե անգամ տվի ռեմոնտի: Ոսկեջրած էր, ընենց լավն էր, տեր չկայնանք: Արծաթից փուսկուլներ էին կախած»:

Բացի գոտուց, նա Էրզրից բերված գորգ ուներ, որը Փեթարա Իսրոյի նվերն էր: Իսրոն հայտնի ֆիդայի էր, որն Արևմտյան Հայաստանում փնտրում և հավաքում էր առևանգված կամ մահմեդականների ընտանիքներում թաքնվող հայ որբերին՝ ամեն երեխայի համար մեկ ոսկի վճարելով: Սովետական կարգերի հաստատումից հետո Իսրոյին սկսում են հետապնդել, և Արամայիսի պապը օգնում է նրան:

«Իմ պապին ջրաղացպան էր: Ջրաղացը մոտ երկու-իրեք կիլոմետր հեռու ձորին մեջն ա: Գիշերներ իր գոյությունն պահելու համար, իր ընտանիքի գոյությունն պահելու համար գիշերներ միշտ հանդիպել է իմ պապին: Օգնություն է պապին ցույց տվել իրան: Ինքը էդ խալին թուրքիայից է բերե: Էդ խալին նվեր կիտա իմ պապին»:

Սահակյանների ընտանիքը գորզը պահում էր որպես մասունք Արևմտյան Հայաստանից, չնայած հետագայում այն բազմաթիվ անախորժությունների պատճառ դարձավ. Իսրոյից նվեր ընդունելով՝ ընտանիքը բուլղարիկյան իշխանությունների կողմից ինքնաբերաբար ընկալվեց իբրև վերջինիս մեղսակից: Նրանք չէին կարող գորզը դեն նետել, որովհետև այն Էրզրից և Իսրոյից ժառանգություն մնացած մասունք էր, բայց միևնույն ժամանակ վախենում էին այն տանը պահել: Միայն որոշ ժամանակ անց գորզը դարձավ «օրինական»:

Բուլղարիկյան վարչակարգի հանդեպ վախը շատերին է դրդել ոչնչացնել Էրզրից բերված մասունքները: Ոմանք անգամ անցյալի հետ իրենց բոլոր կապերն են խզել: Ցամաքասարցի Միեր Վարդանյանը, որի նախնիները կոտորվել են Մշո Ցրոնք գյուղում, հիշում էր ցեղասպանության ժամանակ որբացած հոր պատմությունը: Հայրը տարիներ անց իմացել է, որ իր փրկված հարազատներից ոմանք հաստատվել են Ստամբուլում:

«Գիտեմ, որ խոսում էին միշտ պապայիս հետ, նամակ գրում, պապաս վախեցավ, նամակներ վառեց: Որ նեղում էին [կոմունիստները]՝ սաղ վառեց: Մուշից նկարներ կային, վախից բոլորը վառեց»:

Նման նյութական, շոշափելի խորհրդանիշերից և առարկաներից բացի, որոշ ավանդույթներ նույնպես խորհրդանշական բնույթ են ստացել Հայաստանում բնակվող մշեցիների ժառանգների համար: Լավագույն օրինակներից մեկը Իրինդ գյուղից Տարոն Մուրադյանի պատմությունն է: Նա պատմում է, որ իրենց ընտանիքում թոնիրը ամեն օր վառելու սովորույթը Մուշից է փոխանցվել: Սա սովորական երևույթ չէ, քանի որ սովորաբար թոնրում հաց թխում են շաբաթը մեկ. «Պապս ստիպում էր տատուս, որ ամեն օր վառի թոնիրը՝ նույնիսկ ձմռան

ամիսներին: Երգրում կարգը տենց էր: Պապս ամեն օր կուզեր թարմ թխած լավաշի հոտը առներ»: Ըստ պարոն Մուրադյանի՝ այս սովորույթի շնորհիվ իր պապը կապված էր մնում Երգրին ու այնտեղի կարոտն առնում:

Բազմաթիվ ընտանիքների համար Մշո ճաշատեսակներ պատրաստելը նույնպես շատ կարևոր սովորույթ է: Դավիթ Յովսեփյանի խոսքերով Մուշում հարիսա եփելը գլխավորապես տղամարդկանց գործն էր.

«Իմ հայրը, որ նախագահ էր աշխատում, պատվիրակություններ էին գալիս Երևանից, իմ հերը հարիսա էր դնում, թոնդրի մեջ եփում էին հարիսան, հարիսան կապում էին թոնիր, մեծ ամանով եփում էին, մինչև արդեն հասնում էր էն աստիճանի որ ամբողջ գիշեր եփում էր, եփում էր, մերս զնում նայում էր, հանկարծ չչորնա, ջուր էր ավելացնում: Տղամարդիկ էին անում: Յետո առավոտ լինում էր, բերում էին կանգարը, խառնելու համար, թրկոց էին ասում հա, դրանով էնքան էին խփում, մինչև դառնում էր այ սենց, ծորալով իջնում էր»:

Նման սովորույթներն ինչ-որ առումով խորհրդանշորեն մարդկանց կապում են Մուշին և միմյանց: Շարունակելով իրենց նախնիների ավանդույթները՝ նրանք զգացմունքայնության և փոխադարձ կարեկցանքի մի դաշտ են ստեղծում, որն արտացոլում և պահպանում էր իրենց կապը Մուշի հետ:

Բացի ընտանեկան և անհատական ավանդույթներից և խորհրդանիշերից, գոյություն ունեն մի շարք համընդհանուր խորհրդանիշեր, որոնք համախմբում են Մուշից և Սասունից Յայաստան եկած մարդկանց: Այս խորհրդանիշերը ձևավորվել են Յայաստանում և գաղթածների ժառանգների ինքնության կարևոր մասն են կազմում: Յետաքրքրական է, որ դրանք միտված են անցյալի հետ կապի պահպանմանը և հիմնականում կապված են Ցեղասպանության հետ: Խորհրդանիշերը տարբեր են՝ տների կենտրոնական պատերից կախված Արևմտյան Յայաստանի քարտեզներից մինչև գյուղամիջում կանգնեցված հայ հերոսների ու ֆիդայիների (Անդրանիկ, Գևորգ Զառու) արձանները: Գյուղերի միջև անգամ մրցակցություն կա, թե որ արձանն է առաջինը տեղադրվել: Օրինակ՝ Ոսկեհասկ գյուղի բնակիչները պնդում էին, որ իրենց տեղադրած արձանը Անդրանիկի առաջին ամբողջական արձանն

է, մինչդեռ Ուլջան գյուղինը, որը համարվում է Անդրամիկի առաջին արձանը Հայաստանում, ընդամենը կիսանդրի է: Եթե անձնական և ընտանեկան խորհրդանիշերն օգնում են մարդկանց պահպանել կապն իրենց հայրենիքի և արմատների հետ, ապա համայնքային և հանրային խորհրդանիշերը, ինչպիսիք են այս արձանները, պահում են ցեղասպանության հիշողությունը:

Ամենակարևոր հանրային խորհրդանիշը հավանաբար ապրիլի 24-ն է: Սա այն օրն է, երբ համայն հայությունը հարգանքի տուրք է մատուցում Եղեռնի զոհերին: Սակայն օրը տարբեր վայրերում տարբեր կերպ է նշվում: Մեր հարցին, թե որ սովորույթներն են լավ պահպանված իրենց գյուղում, ցամաքասարցի Ջիվան Եղիազարյանը պատասխանեց.

«Մշո դաշտից եկած սովորությունները: Հիմնականում, դե էսի Հայաստանով ա, բայց ապրիլի 24-ը մեր մոտ ահավոր ա ստացվում, ասենք էդ կրակները, որ Թուրքիային միշտ ցույց ենք տալիս, որ չգիտեն, շատ տեղեր՝ մեր էս Աբարանի էն կողմերը չկա, գիդես, էդ կրակների պահը: Օրինակ՝ Լենինականի էն կողմը Արթիկի գյուղերը դե կան, շփվում ենք էդ մարդկանց հետ, ասում են՝ չէ, ասում են էդ ի՞նչ հիմար բան ա: Ուրեմն, ապրիլի 24-ին ինչից որ կարանք լավ կրակ ստանանք, երևի մաշված ակներն ա ավտոների, դե գյուղով, օրինակ էս հետաքրքրվիմ, հանկարծ որ տեսա, հեչ որ չէ, փողով ըլնի, դե տրաքած, պետք չի չէ, ասենք մի 500 դրամ տամ, տվեք ընծի, կտան, կբերեն, կուղակեն, ամեն մարդ իրա հերթին էդ օրը լցում ենք մեծ ավտոների վրա, հանում ենք սարի գագաթը ու վառում ենք, վառում ենք էդ կրակը, որ 24-ին էս օրը ըսենք բան ա եղե, որ էս բանը մենք չենք մոռացել [հոգոցով է ասում] անկախ նրանից ինչ տարիքում ուզում ա ըլնենք, տեսած ըլնենք, թե տեսած չըլնենք: Նայում ե՞ս, էս մեր տերիտորիան այ է՛ս, այ էս սարը կա՞, դրա գագաթին են վառում, դե էնի ամենաբարձրն ա, որ էրևում ա, ու սենց, էս կոմի վրա լրիվ կրագները էրևում ա, էն կողմն ա մի քիչ չկա էլի, պակասում ա ոնց որ, քանի գնում ա մեր էն Արագածի կողմերը մի քիչ պակասում ա»:

Սարերի գլխին վառվող նման խարույկները Թուրքիային սահմանակից շատ գյուղերի բնակիչների հա-

մար հիշատակման համատարած ձև են: Քանի որ մենք չենք եղել սահմանից այն կողմ ընկած գյուղերում, չգիտենք՝ ինչպես են խարույկները մեկնաբանվում այնտեղ:

Ընտանեկան սովորույթները և առանձին առարկաները, ինչպես նաև հասարակական-համայնքային խորհրդանիշերը հայերի համար մի տեսակ սրբազան բնույթ են կրում: Այս առարկաներն ու սովորույթներն օգնել են մշեցի հայերին պահպանել իրենց հիշողությունը Եղեռնի և կորցրած հայրենիքի մասին, և այս զգացումները փոխանցվել են սերնդեսերունդ: Հավանաբար այս պատճառով է, որ իրենց պապերի և ծնողների պատմությունը պատմելիս մարդիկ ներկայացնում էին այն այնպես, ասես հենց իրենք են անցել այդ ամենի միջով և ակամատես եղել 1915 թ. հայերի կործանմանը: Այս նյութական մշակույթի և բազմաթիվ սովորույթների շնորհիվ մշեցի հայերը փայփայում են իրենց հայրենիք վերադառնալու և այնտեղ կյանքը շարունակելու հույսը:

Մուշում հայերի թողած ժառանգությունը՝ տները, խաղողի այգիները, եկեղեցիները, ոչ միայն պատմություն պատմող նյութական մշակույթի տարրեր են, այլև դարձել են այս վայրերում հայերի գոյության խորհրդանիշ: Մուշի մեր զրուցակիցները հաճախ էին կրկնում, թե «այս վայրը հայերին է պատկանել» կամ «այս երկիրը ձերն է» [նկատի ունենալով հայերին]: Մուշում հայերի մասին հիշողությունները կապված են հայերի թողած ունեցվածքի և ժառանգության հետ, իսկ Մուշից բերված առարկաները Հայաստանում ապրող մշեցիների վերջին նյութական հիշողություններն են իրենց հայրենիքի մասին:

Մուշում և Հայաստանում մարդիկ հայելու, սպասքի, պահարանների նման հասարակ բաների մասին խոսում էին այնպես, ասես դրանք սրբություն են: Մենք, իհարկե, չենք տեսնում այդ ամենը, բայց հասկանում ենք նրանց զգացածը, և թե ինչ մեծ նշանակություն ունեն այդ առարկաներն իրենց տերերի համար: Հայաստանում ապրող մշեցիների համար այս առարկաները Մուշից մնացած միակ բաներն են, որոնք հիշեցնում են կորցրած մարդկանց, վայրերի մասին և հետևաբար զգացմունքային մեծ արժեք ունեն: Մինչդեռ Մուշում հայերի թողած ժառանգությունը հիշեցնում է տեղացիներին, որ այնտեղ ժամանակին հայեր են ապրել:

Մուշում նկատեցինք, որ անցյալի իրերը նոր և ավելի խոր իմաստ են ստանում: Այսօր Մուշի բնակիչները՝ հատկապես հին սերունդների ժառանգները, մի տեսակ

կապվածություն ունեն ծագումով Մշո դաշտից հայերի հանդեպ: Նրանք հայերին կապում են և՛ նյութական մշակույթի, և՛ որոշակի մասնագիտությունների հետ: Այսպես, եկեղեցիների ավերակները, խաղողի այգիները և հայերի թողած տարբեր առարկաներ Մուշում կենդանի են պահում հայերի մասին հիշողությունները:

Մուշում մենք այցելեցինք Տարոնի լեռներում գտնվող խաղողի այգիներ: Ներշնչված էինք գեղեցիկ բնապատկերով: Այգում մեզ դիմավորեց այգու տերը՝ Թեֆիկ Ռանչպար անունով մի քուրդ: Երբ ներկայացանք, և Թեֆիկն իմացավ, որ մեր խմբում նաև հայեր կան, նա հուզվեց և ասաց.

«Ուզում եք իմանալ, թե այս վայրն ում է պատկանում: Այս գյուղը հայերին է պատկանում: Դուք գիտե՞ք՝ ինչ է նշանակում «հակ» [արդարություն]: «Հակ» Ալլահի անունն է: Այս վայրը հայերինն էր, բայց այսօր այլևս նրանցը չի»:

Ահա թե ինչպես Թեֆիկը սկսեց ժամանակին հայերին պատկանող խաղողի այգիների մասին իր պատմությունը: Մեր զրուցակիցը հիշում էր իր հոր պատմած պատմությունների մանրամասները և նույնիսկ այգիների հայ տերերի անուններ էր տալիս: Նա ոգևորված էր և ուզում էր, որ խումբը՝ հատկապես հայ անդամները, խաղող ուտեն. «Փորձե՛ք այս խաղողը, այն ձեր պապերինն է»: Ինչպես նա նշեց՝ ո՛չ թուրքերը, ո՛չ էլ քրդերը գինեգործությամբ առանձնապես չեն զբաղվել:

«Խաղող աճեցնում էին հայերը՝ գինի քաշելու համար: Հայրս գինեգործությամբ զբաղվող քիչ մասնագետներից էր: Այս հողը հորս սեփականությունն է. նա գնել է այն գանձարանից¹: Հողը գանձարանին էր պատկանում, քանի որ հայկական էր: Գանձարանը վաճառեց այն իմ հորը: Այն ժամանակ նրանք, ովքեր միջոցներ ունեին, կարող էին գանձարանից գնել բռնագրավված հողը: Հորս հողը պատկանել է Սիփանին»:

Մինչդեռ Թեֆիկը թվարկում էր նախորդ հողատերերի անունները, մենք հասկացանք, որ նա հայերին կապում էր գինեգործության հետ: Բարեբեր հողն օգնում էր Թեֆիկին կենդանի պահել հայերի մասին իր պատկերացումները և հոր պատմած պատմությունները: «Այս հողերը շատ բերրի են: Նույնիսկ ոչինչ էլ չտնկես, միևնույն է, բերք է տալու: Արմատներն օձի նման են: Երբ զարունը գալիս է, թարմանում են, հին կաշին նորով են փոխում, բացատրեց Թեֆիկը՝ ավելացնելով, - այս հողը մշակվել է երկու հազար տարի շարունակ, տարածքն առնվազն հազար տարեկան է»: Խաղողի մասին պատմելիս թուրքերեն «ուզում»-ի փոխարեն Թեֆիկը հայերեն «խաղող» բառն էր օգտագործում: Այսօր Մուշում ընդամենը մի քանի խաղողի այգի կա, բայց հայ խաղողագործների

1. Հայերից վերցված ունեցվածքը սկզբում գրանցվել է որպես «լքված ունեցվածք», այնուհետև անցել պետական գանձարանին: Ունեցվածքի մեծ մասը տրվել է Բալկաններից ու Կովկասից եկած փախստականներին, իսկ մնացածը վաճառվել է տարբեր ծրագրերի (հիմնականում «Տնտեսության ազգայնականացում») շրջանակներում:

Ժառանգությունը չի անհետացել: Ժամանակին Մուշում վեց գինու գործարան է եղել: «Նրանք գինին ուղարկում էին Եվրոպա՝ Ֆրանսիա»: Բացի խաղողից, Թեֆիկը մեզ թեյ և սուրճ էր ուզում հյուրասիրել, բայց այնքան շատ էինք, որ բաժակները չհերիքեցին: Թուրքական ասացվածքն ասում է՝ մեկ բաժակ սուրճը հավասար է քառասուն տարվա ընկերությանը: Փաստորեն մենք ո՛չ սուրճ խմեցինք, ո՛չ էլ թեյ, բայց հասկացանք, որ մեկ ողկույզ խաղողն ավելին արժե, քան մեկ բաժակ թուրքական սուրճը և հավասար է ամենաքիչը հազար տարվա ընկերության: Այնպես որ մենք բախտավոր էինք, որ կարողացանք խաղող համտեսել: Հրաժեշտի ժամանակ Թեֆիկն իր ողջույններն ուղարկեց Հայաստան. «Եթե նրանք վերադառնան, այն, ինչ ես ունեմ, իրենցն է: Ես ցույց կտամ նրանց այս բոլոր այգիները»:

Հաջորդ կանգառը Մուշի հին թաղամասն էր, որտեղ մի տուն գրավեց մեր ուշադրությունն իր գեղեցկությամբ: Տան շուրջը պատվելիս հանդիպեցինք Սալիմին և իր ընտանիքին: Սալիմը ապրում էր Պետրոս Էֆենդի անունով հայի տանը և նախկին տանտերերից մնացած մի քանի իր ունեք:

«Այս տունն ավելի ուշ է կառուցվել: Ես մյուս տանն եմ ծնվել, այ այնտեղ [ցույց է տալիս պարտեզի ուղղությամբ], բայց այդ շենքը փլատակ է հիմա: Իմ նախնիներն այս վայրը Պետրոս Էֆենդուց են ժառանգել: Զգիտեմ՝ ինչ եղավ իր հետ: Մի տուրիստական խումբ կար, Երևանից էին եկել, Սարիամ Աստվածածնի եկեղեցին տեսնելու: Նրանցից մեկը Սան Ֆրանցիսկոյում էր ապրում և ինձ ասաց, որ ճանաչում էր Պետրոսին: Ասաց նրա թոռներից մեկը Վրաստանի կողմերում է ապրում»:

Հայերից մնացած իրերից Սալիմը կարևորում էր հատկապես մեծ հայելին: Նա ասաց, որ պահելու է հայելին այնքան ժամանակ, մինչև հայ տիրոջ թոռները գան, այն տանեն.

«Հորս հորից է մնացել: Ես գիտեմ, որ հայելին այն տնից է, որտեղ ես եմ ծնվել: Պապիցս անցել է հորս, հորիցս՝ ինձ: Միգուցե ինձնից էլ իմ թոռներին անցնի»:

Սալիմի կինն իր հերթին պատմեց, որ «հայերից մնացած ուրիշ բաներ էլ կային՝ զգեստապահարան, սկուտեղ, թաս, պղնձե մեծ կաթսա և թավա... Միայն երկու կաթսա է մնացել և մի թաս, ուրիշ ոչինչ»:

Սալիմը չմանրամասնեց, թե ինչ է եղել մյուս իրերի հետ, բայց հնարավոր է, որ դրանք գողացվել են: Արդյունքում մնացած իրերն ընտանիքը թաքցնում է տան ձեղնահարկում: Սալիմը պատմեց նաև իրենց թաղի մասին իր հոր պատմածները.

«Մուսուլմաններն ապրում էին վերին թաղերում և ամրոցի հետևում: Հայկական թաղը ներքևում էր՝ ցորենի դաշտերից մինչև առուն: Ճանապարհի մյուս կողմում ֆրանսիական դպրոցն էր ու գերմանական հիվանդանոցը»:

Երբ մոտեցանք պատուհանին՝ դպրոցի և հիվանդանոցի փլատակները տեսնելու, Սալիմը կնոջը խնդրեց ինչ-որ բան բերել: Կինը մի այցեքարտ բերեց՝ վրան անուն և կոնտակտային տվյալներ:

«Մի գերմանացի [նորվեգացի Բողիլ Բյորնին նկատի ունի] բուժքույր էր այստեղ ապրում, անունը՝ Բողիլ Բյորն: Նրա թոռը եկել էր Մուշ և միառժամանակ մեր տանն էր ապրում: Նա մեզ նույնիսկ Նորվեգիա հրավիրեց, բայց ինքներդ եք տեսնում մեր պայմանները, ինչպես՝ այդքան ճանապարհ կտրենք-անցնենք: Հայրս ասում էր, որ Բողիլ Բյորնը գեղեցիկ կին է եղել և տաղանդավոր հեծյալ: Հայրս ընտանիքի միակ արու զավակն էր, և պապս նրա համար Բողիլ Բյորնից իր ձին է խնդրել: Բայց վերջինս մերժել է, որովհետև ձին մի քահանայի նվեր էր: Նա պապիկիս ասել է, որ նվերը վաճառել չի կարող»:

Սալիմի համար Պետրոս էֆենդու տանն ապրելը, հայելին և մյուս իրերը երկակի նշանակություն ունեին անձնական և մշակութային պատմության համատեքստում: Նա խնամքով պահպանում է դրանք՝ հույսով, որ մի օր վերադարձնելու է լիիրավ տերերին:

Մուշ քաղաքից բացի, մենք հարցազրույցներ ունեցանք նաև մոտակա գյուղերում: Մի չերքեզաբնակ գյուղում խոսեցինք Մունթազ անունով մարդու հետ, որն արաբական ծագում ուներ: Մունթազն իր հորից և պապից հայերի մասին շատ պատմություններ էր լսել: «Չենգիլիում մի եկեղեցի կա, որ նախկինում հեթանոսական հավատատեղի է եղել: Հայերը, որպես առաջին քրիստոնյաներ, հին շենքը եկեղեցի են դարձրել: Հայերն այստեղ ապրել են Քրիստոսից առաջ», - պատմում էր Մունթազը:

Նա իր պապերից հայերի առօրյա կյանքին և մասնագիտություններին առնչվող պատմություններ էր լսել:

«Մարդիկ գինեգործությամբ էին զբաղվում, և Մուշի գինիները մեծ պահանջարկ ունեին Ֆրանսիայում: Մեր դիմացի այգիները Ինչեբելի այգիներն են, այն կոչվում Փամուկի և Մոնգուկի այգիներն են: Հայերը զբաղվում էին նաև արհեստագործությամբ և դարբնությամբ»:

Մինչ մենք քննարկում էինք հայկական կյանքը Մուշում, Մունթազի որդին դուրդուկ էր նվագում: «Մենք այն անվանում ենք հայկական գործիք, մենք գիտենք, որ այն հայկական է, բայց այս ընթացքում անունը փոխվել է: Հիմա մենք դուրդուկին «մեյ» ենք ասում, բայց գիտենք, որ հայկական է»:

Չենգիլի գյուղում, որը, ըստ տեղի տարրական դպրոցի ուսուցչի, իր անունը ստացել է եկեղեցու զանգ կամ «չան» բառից, մենք շրջեցինք Սուրբ Կարապետ վանքի ավերակներում: Քայլելիս նկատեցինք, որ գյուղի տների շարվածքում օգտագործված որոշ քարեր տարբերվում են մյուսներից: Դրանց վրա հայատառ գրություններ, արձանագրություններ, քրիստոնեական նշաններ, քանդակներ և պատկերներ կային: Գյուղացիներն օգտագործել էին վանքի քարերն իրենց տները կառուցելիս: Տների պատերին այլ նշաններ և արձանագրություններ էլ կային, որոնք փաստորեն ամրագրում էին տան կառուցման տարեթիվը, օրինակ՝ 1962: Նման արձանագրություններ Մուշի մյուս գյուղերում չէինք նկատել: Տեսանք նաև այլ կրոնական և մշակութային խորհրդանիշեր, որոնք 1915-ից հետո փոփոխվել և փոխակերպվել էին՝ համապատասխանեցվելով գյուղի նոր կյանքին և նոր բնակիչներին: Թվում էր, որ տների վրա նմանատիպ գրառում-

ներ կատարելով՝ մարդիկ փորձում են խորհրդանշորեն ընդգծել իրենց կապը Մուշի հետ, այսինքն՝ նման գրառումները գրեթե նույն գործառույթն ունեն, ինչ Չայաստանում տապանագրերն ու անձնական փաստաթղթերը: Պատերին փորագրված տարեթվերն ասես ներկայացնում են բնակիչների՝ պատմությունն այդ կետից վերսկսելու ցանկությունը, ճիշտ է, ավերակների վրա և անցյալի ճնշող ներկայությամբ:

Մշո Գոմս գյուղում հանդիպեցինք Մեհմեթ Քոչին, որը մեզ պատմեց հերթական հայկական խորհրդանիշի «փրկության» պատմությունը.

«Այստեղ մի քար կա, գյուղացիներն էին բերել: Գյուղամիջում են տեսել ու այստեղ բերել: Բերեցի ու փրկեցի: Պատմական հուշարժան է, վրան հայերեն գրություն էլ կա, խաչ, ներքևի մասում էլի ինչ-որ բան»:

Մեհմեթը հիշում էր՝ ինչպես էր իր հայրը բնութագրում հայերին:

«Չայրս ասում էր՝ հայերը խիղճ, կարեկցանք գիտեին: Նրանք լավ մարդիկ էին, աշխատասեր»:

Մուշում հայերի կյանքի մասին գեղեցիկ պատմություններով Մեհմեթ Քոչը պահպանում էր Գոմսում հայերի ժառանգությունը:

Բոլոր բերված պատմությունները հուշում են, որ Մուշի ներկայիս բնակիչներից շատերը տարբեր ձևերով կապված են հայերի և նրանց պատմության հետ: Ավերակ դարձած բազմաթիվ հայկական եկեղեցիները, լքված տներն ու ունեցվածքը, կալվածքները Մուշի այսօրվա բնակիչների համար ցավագին անցյալի և իրենց հայ հարևանների՝ հայրենիքից բռնի վերացման հիշեցումն են:

Միևնույն ժամանակ Չայաստանում հաստատված ընտանիքները պահպանում են իրենց նախնիների հիշողությունները էրզրից բերված և փայփայված մասունքների միջոցով: Եվ, իսկապես, մեր տեսած բոլոր իրերը եզակի էին և լի զգացմունքային բովանդակությամբ՝ խորհրդանշելով սերնդեսերունդ փոխանցված հայրենիքի գեղեցկությունն ու հարստությունը:

Մուշում և Չայաստանում անցկացրած ժամանակը

ցույց տվեց, որ պատմությունը վերացական չէ: Մենք հասկացանք, որ որոշ գործիքների միջոցով հնարավոր է թվացյալ վերացականը դարձնել շոշափելի: Չարցագրույցների ժամանակ տեսանք այն իրերն ու խորհրդանիշերը, որոնք մեր գրուցակիցներին կապում են իրենց անցյալի հետ և վերակենդանացնում այդ անցյալը մեր բոլորի համար: Միևնույն ժամանակ շատ բան սովորեցինք բռնության և մարդկային ոգու տոկոսության մասին պատմություններից, հանդիպեցինք մարդկանց, որոնք չէին կարողանում զսպել իրենց զգացմունքները 1915-ը վերապրած հարազատների մասին պատմելիս: Չնայած մի ամբողջ դար է անցել, պատմությունը չի մոռացվել, և շատերի համար կորստի խոր ցավը դեռ շատ թարմ է:

Ամենահին հեշտ չէ հասկանալ, թե ինչու էին Չայաստանի մեր գրուցակիցներն այդչափ խորը կապված թուրքիայում մնացած հողերին, որոնք նրանցից շատերն անգամ չեն էլ տեսել: Ծնողների ու պապերի ողբերգական ճակատագրերը ժառանգներին երբեք թույլ չեն տա պատմությունը մոռանալ: Հիշողությունները կենդանի են, և Մուշից բերված իրերը հիշելու խթաններից մեկն են: Այդ է պատճառը, որ Չայաստանում բազմաթիվ մարդիկ նույնացնում են իրենց անցյալն ու անցավորներին հայրենիքից բերված հազվադեպ առարկաների հետ: Մինչդեռ նման իրերը շատ քիչ են, դրանք հույս են ներշնչում՝ հեռվում թողած մյուս բաների հետ կապված:

Այնուամենայնիվ կա մի բան, որ հայերը, ոչ միայն մշեցի հայերը, բերել են էրզրից: Դա Արարատ լեռն է: Չնայած Արարատը որպես կանոն դիտարկվում է բիբլիական համատեքստում, հայերի մոտ այն սրբացվում է: Սա է պատճառը, որ Չայաստանում մարդիկ փորձում են այնպիսի բնակարաններ ընտրել, որոնց պատուհանները կամ պատշգամբները նայեն Արարատին: Չայաստանը Չարավային Կովկասի լեռնոտ երկրներից է, և այստեղ բազմաթիվ այլ սարեր կան, բայց հայերի կարոտը Արարատն է: Չայաստանում մեր գրուցակիցներից Չակոբը, խոսելով Մուշի մասին, շրջվեց դեպի պատուհանը, որից Արարատի գեղեցիկ տեսարան էր բացվում, և ասաց.

«Եթե ես երբևէ այնտեղ գնամ, ուզում եմ Արարատի մյուս կողմը տեսնել»:

Չայերի համար Արարատը կորուսյալ հայրենիքի հետ կապող կենդանի պատմություն է: Մեր հայաստանցի

զրուցակիցների տներում էրգրի տարբեր խորհրդանիշեր տեսանք: Դավիթ Յովսեփյանի համար դա թասն էր, Արամայիս Իսրայելյանի համար՝ գոտին: Բայց էրգիրը խորհրդանշող այս անձնական իրերից բացի, Արարատի խորհրդանիշը ամենատարածվածը և համախմբողն է, որը բոլոր հայերի համար մարմնավորում է ազգի անցյալը, ներկան և ապագան:

Մենք Արարատի երկու կողմերում ապրող մարդկանց հետ հանդիպելու հնարավորություն ունեցանք: Լսեցինք և գրի առանք եզակի պատմություններ և ունեցանք իրարամերժ զգացումներ: Մենք՝ Հայաստանից և Թուրքիայից եկած ուսանողներս, այս բոլոր պատմությունների միջով միասին անցանք՝ հասկանալով, որ հնարավոր չէ խաղաղ ապագա կառուցել՝ առանց ընդունելու մեր ընդհանուր պատմության ցավն ու ողբերգությունը:

Մեր փորձը ցույց տվեց, որ պատմությունը ստատիկ և անցյալում մնացած երևույթ չէ: Այն կենդանի է, քանի դեռ կան մարդիկ, ովքեր հիշում են իրենց նախնիների պատմությունները: Արարատի երկու կողմերում տեսած նյութական մշակույթի տարրերը՝ լինի դա թաս, թե եկե-

ղեցի, պահպանում են պատմությունը: Մարդկանց խորը անձնական կապվածությունն այս հիշողություններին և առարկաներին մեզ հույս է ներշնչում, որ բոլորն են ուզում ավելի լավ ապագա, որտեղ անցյալը չի մոռացվի, այլ կհիշվի: Նման պարզ բաները պատմությունը ներկայացնելու, անցյալը մարմնավորելու և ապագան խորհրդանշելու մեծ կարողություն ունեն:

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն

Տեղական պատմության այս ծրագիրը պետք է պատկերեր և վավերացներ հիշողությունն առօրյա կյանքում՝ Մշո դաշտում և Հայաստանի՝ մշտցիներով բնակեցված շրջաններում: Սա մեր գլխավոր խնդիրն էր, որպես առանձին լուսանկարչության խումբ՝ Թուրքիայից և Հայաստանից եկած մասնակիցներով: Խմբերից յուրաքանչյուրն ուներ տվյալներ հավաքելու, դաշտային աշխատանքի և ստացված արդյունքները ներկայացնելու իր ձևը:

Ծրագրից քաղված կարևոր դասերից մեկն այն էր, որ մեր կենսափորձը, ինչպես օրինակ՝ մեր պատմած ու լսած պատմությունները, պատկերներ են թողնում իրենց հետևից: Հասկացանք, որ հիշելը երբեմն շատ անձնական է: Բացահայտեցինք, որ սահմաններ հատելով՝ պատմություններով կիսվելը շատ բարդ գործընթաց է՝ լինեն դրանք իրական, մշակութային, զգայական թե մետաֆիզիկական սահմաններ: Մեր աշխատանքի միջոցով բացահայտեցինք լուսանկարչության՝ ինքնուրույն պատմելու ուժը, որը տարբերվում է խոսքից, տեքստից կամ բեմադրությունից:

Լուսանկարչությունը նմանություն է հաղորդում այնպիսի առարկաների, որոնք կարող են միայն թեթև ընդհանրություններ ունենալ: Տարբեր և չկապակցված առարկաները, վերարտադրվելով միևնույն էջի վրա, կարող են նույնական և կապակցված թվալ: Յուրաքանչյուր իր կորցնում է իրեն հատուկ գույնը, խտությունը, հարաբերական չափերն ու ծավալը, սակայն մի ընդհանուր ոճ է ստանում: Այսպես, լուսանկարի շրջանակում ոչինչ չի կարող գոյություն ունենալ նույն շրջանակում տեղ գտած մյուս դրվագներից անկախ: Լուսանկարչի քաղաքական օրակարգը, անձնական պաշարն ու ոճը նույնպես անհնար են դարձնում լուսանկարում որևէ դրվագի պատահական լինելը:

Այս տեսանկյունից Մշո դաշտում և Հայաստանի տարբեր վայրերում մեր արած լուսանկարներն ավելին են, քան պարզապես տեսարանների կամ դիմանկարների հավաքածու, որը գեղագիտորեն արժեքավոր էր ժապավենի վրա ամրագրվելու համար: Միևնույն տեղում գետեղված տարբեր ժամանակային գոտիները, հին պատմությունների մեկնաբանությունները բացվեցին մեր առջև, և լուսանկարչությունը, որպես գործիք, մեզ հնարավորություն տվեց ձևավորելու այլընտրանքային տեսողական մոտեցում այս բոլոր իրավիճակները հասկանալու, զգալու և կիսելու համար: Ավելին, լուսանկարչությունը, որպես գործիք, միավո-

րեց ութ տարբեր մարդկանց, սիրողական մակարդակի լուսանկարիչների, որոնք բոլորն էլ խանդավառված էին իրենց վերագրված նոր, լուսանկարիչ - վավերագրողի դերը կատարելու մտքով: Այստեղ կարևոր է նշել, որ մասնակիցները մտահոգ ու անհանգիստ էին լուսանկարչությունը՝ որպես շրջակայքի, հատկապես տեղացի մարդկանց հետ հաղորդակցվելու գործիք օգտագործելու հարցում: Մեր լուսանկարիչների ունեցած հիմնական զգացողությունն առնչվում էր լուսանկարելու գործընթացի էթիկային: Ինչպես մի անգամ արտահայտվեց մասնակիցներից մեկը, նրանց թվում էր, թե իրենք գողանում են լուսանկարված մարդկանց կյանքի պահերը: Սա այն դժվարություններից է, որոնց հանդիպում է լուսանկարիչը նմանատիպ աշխատանք կատարելիս: Ինչպես նշում է հայտնի ամերիկացի գրող ու գրական կերպար Սյուզան Ջոնթազը, լուսանկարել մարդկանց, նշանակում է բռնանալ նրանց վրա՝ տեսնելով նրանց այնպիսին, ինչպիսին իրենք իրենց երբեք չեն տեսել, նրանց մասին իմանալով մի բան, որը նրանց հասու չէ. դա մարդկանց վերածում է իրերի, որոնց հնարավոր է սիմվոլիկ կերպով տիրանալ: Այս զգացողությունը հավանաբար վկայում է մասնակիցների՝ իրենց դերի մեջ իրական ներգրավման մասին:

Մեր ապրած արկածներն ու պատմությունները տարաբնույթ էին և զուսպագեղ: Լուսանկարչական ակնարկները հիմնականում անդրադառնում են նյութական մշակույթին, որը յուրացվել կամ անտեսվել է հաջորդ սերունդների կողմից, մարդկանց, որոնք հիշողությունների ու պատմությունների կրողներն են, մեր ապրումներին, թե ինչպես ենք մենք պատկերացնում այդ մարդկանց միջև շփումը, ինչպես ենք մենք զգում վախը, անվստահությունը, մտավոր սահմանները, բայց միևնույն ժամանակ փոփոխության ցանկությունը: Լուսանկարչության խմբի ակնարկների ձևաչափը վիզուալ ներկայացումից զատ իր մեջ ունի նաև մարդաբանական մոտեցում մեր պատմություններին: Այս բոլոր փորձառությունները, պատմությունները, հիշողությունները, զուգորդումները, իրադարձությունները, որոնք ազդել են մեր գիտակցության վրա, մեր բոլոր խմբերի կողմից դասակարգվել են այլընտրանքային, մտավոր քարտեզի վրա:

Ծրագրի հիմնական նպատակներից մեկն էր ցույց տալ, որ քաղաքը լոկ հողի կտոր չէ: Յուրաքանչյուր քաղաք որոշակի տարածք է զբաղեցնում երկրի վրա, սակայն քաղաքն ավելին է: Քաղաքը մեր մտածողության և հիշողության մեջ էլ է տեղ զբաղեցնում, եթե անգամ մենք ֆիզիկապես հեռու ենք նրանից: Այս գիրքը, հատկապես լուսանկարչության

բաժինը, փորձում է ցույց տալ, թե ինչպես է ժամանակակից Մուշն իր շրջակա գյուղերով ընդարձակվում ու ներխուժում առօրյա, ձև ստանում, իսկ հետո ապրվում մեկ այլ համատեքստում՝ Հայաստանի Հանրապետության՝ մշեցիներով բնակեցված գյուղերում: Նման «ընդարձակումը» հնարավոր է դառնում պատմությունների սերնդեսերունդ փոխանցմամբ (հիշողության միջոցով), այնտեղից բերված իրերի գործածմամբ (նյութական մշակույթ) և անցյալում մնացած վայրերի հետ կապ պահպանող մարդկանց հանդիպելով:

Մենք ոչ միայն ձեռնարկեցինք այս հանդիպումները Հայաստանում և Մուշում, այլև փորձեցինք մեր լուսանկարներով տեսանելի դարձնել, թե ինչպես է Մուշը տարածվում ու Հայաստանի առօրյա ներխուժում հիշողության և նյութական մշակույթի միջոցով: Նախքան ծրագրի երկշաբաթյա դաշտային աշխատանքները Մուշում և Հայաստանում լուսանկարչության խմբի ոչ մի մասնակից պրոֆեսիոնալ լուսանկարչության փորձ չի ունեցել: Նրանք կրթական տարբեր ուղղություններից էին, սակայն հասկացան մեր ծրագրի գլխավոր խնդիրները՝ վավերագրել և մեկնաբանել մարդկանց և հողի միջև դեռևս գոյություն ունեցող, բայց հետզհետե մարող կապը: Ավելին, նրանց հաջողվեց հասկանալ Մշո դաշտում և Հայաստանում մեր այցելած գյուղերի բնակչության ներկայիս կյանքն ու կենսակերպը: Այսպիսով, մենք համատեղ ստեղծեցինք երկու ճամբարների ընթացքում մեր ձեռք բերած փորձի լիարժեք պատկերը:

Մեր խմբի աշխատանքի ընթացքում ի հայտ եկած խնդիրն այն էր, որ մասնակիցներն իրար հետ քննարկելու, կիսելու կամ անգամ բանավիճելու շատ բան չունեին. սա կամ դժվարամարս պատմությունների նկատմամբ ունեցած անհատական մոտեցումների հարց էր, կամ լուսանկարչության ազդեցությունն էր՝ մեզանից յուրաքանչյուրի տեսածն ու նկարածը: Պատկերներն այնքան հարազատ էին մասնակիցների սրտին ու երևակայությանը, որ նրանք չկարողացան դրանք ավելի լայն քննարկման առարկա դարձնել: Այդ է պատճառը, որ այս գլխի լուսանկարչական ակնարկները համեմատաբար վերացական և նկարագրողական են. առաջին հայացքից դրանք կարող են անգամ փափուկ ու միամիտ թվալ: Դրանք ընթերցողի մոտ սուր զգացողություններ չեն առաջացնում, այլ առավելապես տալիս են սուր թեմաները հանգիստ զննելու հնարավորություն: Այս ակնարկներում գլխավոր դերակատարը լուսանկարներն են. նրանք ինքնուրույն են իրենց ասելիքի մեջ և բաց են դիտողի զանազան մեկնաբանությունների համար:

Սահմանազրկելով անցյալը, վերականգնելով ներկայի պատկերը՝ քարտեզագրությունն ու պատմասացությունը ազգային- պետական սահմանների դարում Բեթուլ Կայա (Թուրքիա)

Այս ծրագիրն ինձ բազմակողմանի ուղևորության տարավ դեպի քաղաքի անցյալը: Ժամանակային ճամփորդությունն ինքնին բավական բարդ էր: Հաճախ զգում էի ժամանակակից դիսկուրսների մեջ թաքնված անցյալը և այն բացահայտելու համար բանալիներ որոնելու անհրաժեշտությունը: Նախքան այս ծրագիրը Մուշ այցելելու հեռանկարն ինձ առանձնապես չէր հետաքրքրում: Ծրագրի միջոցով այս քաղաք այցելելն ու տեղի մարդկանց հետ զրուցելն ինձ ստիպեց խորհել քաղաք հասկացության, ինչպես նաև լեզվի, տարածության ու ժամանակի՝ գաղափարի վրա ունեցած հարկադրանքների մասին: Ես մտածեցի, թե ինչպիսին կլինեի Մուշը, եթե կարողանայինք հաղթահարել այդ սահմանափակումները և ներառել պակասող մասերը՝ բացակա մարդկանց, լեզուները, մշակույթներն ու պատմությունները: Տեսնելով մարդկանց կյանքի պատմությունները լսելու համոզեալ մեր հետաքրքրությունը՝ ընտանիքի և կյանքի մասին խոսելու խանդավառությունն անմիջապես աճեց և դարձավ մեծ քայլ՝ այս սահմանափակումներից այն կողմ արահետ ստեղծելու համար:

Մեր զրույցների ընթացքում ինձ անձնական և ընտանեկան իրեր՝ գոտիներ, կարպետներ, օրագրեր, ինչպես նաև եկեղեցու ավերակներ էին ցույց տալիս: Սա ինձ օգնեց մտովի ստեղծել Մուշի մի քարտեզ, որը պայմանավորված չէր տարածությամբ, ժամանակով կամ լեզվով: Ծրագիրը ֆիզիկական և մետաֆիզիկական ուղևորություն էր, որի միջոցով ես հաղորդակից դարձա Մուշի շատ սիրված ու հիշվող «փառահեղ օրերին», ծանոթացա իր գինով հայտնի Մշո դաշտին, կարողացա պատկերացնել այն ժամանակները, երբ դաշտն ամբողջովին պատված էր խաղողի այգիներով, ծանոթացա սերունդներ առաջ եղած երգերին, որոնք մինչ օրս հիշվում և երգվում են, անգամ Մշո ավանդական պարերը սովորեցի: Նման փորձ ես ունեցա թե՛ Մշո դաշտում և թե՛ Հայաստանի այն գյուղերում, որտեղ ապրում են մշեցիների ներկայիս սերունդները: Այս երկվությունն ինձ օգնեց ստեղծել միացյալ քարտեզ՝ այս երկու վայրերում մեր զրույցների, երգերի, պարերի և միասնական քննարկումների նշումներով:

Մուշի այս նոր պատկերը բաղկացած է ոչ միայն մեր անձնական պատմություններից, այլև Թուրքիայում և Հայաստանում մեզ հետ կիսած հիշողություններից: Հայաստանում մենք հանդիպեցինք մարդկանց, որոնց համար Մուշն իրենց հայրենիքն էր. վայր, որտեղ իրենց նախնիներն ապրել են սերունդներով, բայց և վայր, որն իրենց պապերը հարկադրաբար լքել են:

Հայաստանի և Թուրքիայի միջև քաղաքական սահմաններն այսօր փակ են, սակայն Հայաստանում ապրող շատ մշեցիների, ինչպես նաև Մուշի ներկայիս բնակիչների համար այդ սահմանները բաց են հիշողության շնորհիվ: Այս մարդկանց համար «հայրենիք» հասկացությունը ձևավորվել է շատ վաղուց, նախքան ներկայիս քաղաքական քարտեզների հաստատումն ու գծագրումը: Չնայած առկա ֆիզիկական սահմաններին՝ մարդիկ, որոնց հանդիպել ենք Հայաստանում, հավանաբար կնախընտրեին իրենց ներկայիս բնակավայրը տեղադրել Մուշում, իրենց նախնիների գյուղերին հնարավորինս մոտ: Պատահական չէ, որ ներկայիս Հայաստանում նրանք, ովքեր ծագումով Մուշից են, մինչ օրս շարունակում են մշեցի կոչվել: Այսպիսով, նրանք հեշտությամբ կտորում են իրենց պարտադրված «իրական» սահմանները:

Մշո դաշտում հայրենիքի տեղակայումն արտահայտում է ինչպես տան, այնպես էլ տեղահանման զգացողություն: Սահմանները ներխուժում են Հայաստանում ապրող մշեցիների գյուղերը, նրանց մտքերը, նրանց տանը և տանից հեռու լինելու զգացողությունների մեջ՝ այսպիսով վերարտադրվելով առօրյա կյանքում: Սակայն սա պարզ փորձառություն չէ: Մինչդեռ սահմանների գաղափարն այնպես հեշտությամբ քանդման ենթակա է թվում մեր անձնական քարտեզներում՝ իրական բաժանումն անհնար է ամուսնել:

«Նրանք որոշել էին վերադառնալ, երբ ճանապարհները բացվեն», - ասաց 80-ամյա մի ծերունի Հայաստանի Կաթնաղբյուր գյուղում: Եվ նրանք համապատասխանաբար կառուցել էին իրենց կյանքը: Գյուղերից մեկը, օրինակ, երկար տարիներ չունեի գերեզմանոց, քանի որ մտադիր էին վերադառնալ: Գյուղացիներն իրենց մահացածներին թաղում էին մեկ այլ սահմանամերձ գյուղում, որպեսզի, երբ սահմանը բացվեր, ստիպված չլինեին նախնիներին լքել: Նման փորձն ուժեղացնում է կապվածությունը ֆիզիկապես հեռու, բայց հոգեբանորեն մոտ վայրերի հետ: Սա լինում է պապերի հուշագրությունները կարդալով, նրանց պատմությունները հիշելով, նրանց գորգերը, սկահակները, կճուճները, սովորույթները, ավանդույթները և այլն, պահպանելու միջոցով: Սրանք ամենօրյա գործողություններ են, որոնք մեղմում են տեղահանման և բաժանման զգացումը:

Հայկական Սուրբ Կարապետ վանքի քարերից շարված տան պատը Թուրքիայի Չենգիլի գյուղում: Սբ.Կարապետ վանքի ավերակներից հավաքած քարերը վերանշակվել և օգտագործվել են Չենգիլիի նոր տների պատի շարվածքում: Ջավեշտական է, որ անցյալը կազմաքանդվել և վերակառուցվել է ներկայի մեջ: Սակայն հայերի համար, որոնք գիտեն վանքի պատմությունը, տան շինությունների (հատկապես՝ ախոռների ու գոմերի) մեջ օգտագործված այս քարերը ստեղծում են նոր

ծանր սահմաններ: Նրանք կարծում են, որ իրենց մշակույթը, պատմությունն ու հիշողությունն անարգված են: Հնարավոր է արդյոք, որ այս քարերը, որոնք ներկայացնում են անցյալն ու ներկան միաժամանակ, իրենց իսկ գոյությանը կոտորում են սահմանը տեղի բնակիչների և հայ այցելուների միջև: Արդյո՞ք կհասկանանք, որ անցյալն այժմ բոլորինս է, միայն թե տարբեր ձևերով:

Հայաստանում մեր այցելած շատ տներում ցույց էին տալիս իրենց ընտանեկան ալբոմները: Այս ալբոմները հիշեցումներ են ընտանիքի ծեր կամ մահացած անդամների մասին: Լուսանկարները, փաստորեն, այս մարդկանց քարտեզների բազում մանրամասների ցուցիչներ են:

Մշո դաշտը աստվածաբան և լեզվաբան, հայոց գրերի հեղինակ Մեսրոպ Մաշտոցի ծննդավայրն է: Հետևելով լեզվական զարգացմանը՝ Մշո դաշտի շատ եկեղեցիներ վերափոխվեցին կրթական կենտրոնների՝ ընդարձակ գրադարաններով: Դպրոցների այս ցանցը տեղացիներին գրավոր մշակույթ տվեց: Այսօր գրավոր մշակույթի նման օրինակներ, ինչպես՝ հուշագրությունները, շատ հին աստվածաշունչ մատյանները, ձեռակերտ քարտեզները, գրքերում կատարված անձնական գրառումները, երբեմն անգամ թուրքերեն, առանց սահմանների վկայություններ են: Դրանք կյանք են տալիս սերունդներից եկած պատմություններին: Քանի որ սրանք շոշափելի առարկաներ են և տներում իրենց հատուկ տեղն ունեն, վերջիններս հիշողության ամենօրյա ծանուցում են:

«Թու՛յլ տվեք ձեզ մի պատմություն պատմել», - ասաց 80-ամյա մի ծերունի Կաթնաղբյուրից: Այդ պահին ես գիտակցեցի, որ յուրաքանչյուր քարտեզագիր առաջին հերթին պատմություն ասող է: Իրենց հիշողությունների ու պատմությունների միջոցով մարդիկ իրենք պատումների և քարտեզների օբյեկտներն ու սուբյեկտներն են: Օրորոցայինները, երգերը, անհայտ լեզվով (հավանա-

բար քրդերեն կամ թուրքերեն) փոքրիկ բառերը, որոնք անցել են սերնդեսերունդ և մինչ օրս հստակ հիշվում են, երբեք չեն կորցրել իրենց իմաստը: Չնայած մարդիկ լեզուն չեն հասկանում, նրանք կարող են հասկանալ բառերի միջոցով փոխանցվող զգացմունքներն ու հոգեվիճակները:

Երբ հիշողությունն այնքան լավ է պահպանված սահմանի հայկական կողմում, ցավալի է իմանալ, որ սահմանի մյուս կողմում ապրողները դեռևս տառապում են ճանաչման և հիշողության փոխանցման պակասից, հիշողություն, որը երկար ժամանակ վնասվել ու ճնշվել է:

Գերեզմանոցները նույնպես հայրենիքի մաս են դարձել, քանի որ դրանք վկայում են անցյալի մասին: Մուշում մեր այցելած հայկական գերեզմանոցներն ավերվել են՝ թողնելով գերեզմաններն առանց տերերի: Սա մեզ հիշեցրեց Ոսկեհասկ գյուղի 77-ամյա Ռաֆիկ Ավագյանի նման մարդկանց՝ մի մարդ, որը հիշատակում է 1915 թվականի սպանվածներին որպես «հայեր առանց գերեզմանների»:

Սփռված բեկորներ Օգոստեբեկ (Թուրքիա) Ռուզաննա Բաղդասարյան (Յայաստան)

Սուրբ Կարապետի վանքը Մշո դաշտի ամենահին հայկական վանքերից է: Այն թվագրվում է մեր թվարկության 4-րդ դարով, երբ ավանդույթի համաձայն՝ Յայ Առաքելական եկեղեցու հիմնադիր Գրիգոր Լուսավորիչն այստեղ թաղեց Սուրբ Յովհաննես Մկրտչի (Կարապետի) մասունքները: Տեղանքը, որը հայտնի էր իր ինը բնական աղբյուրներով, ժամանակին եղել է հեթանոսական սրբատեղի և դարեր շարունակ սրբազան է համարվել հետագա կրոնական ավանդույթների համար:

Վանքը պարուրված է ժողովրդական բանահյուսությամբ: Յայկական ավանդազրույցներից մեկը պատմում է, որ երբ Գրիգոր Լուսավորիչը սկսեց կառուցել Սբ. Կարապետի վանքը, հաջորդ օրն այն ավերված գտավ այնտեղ ապրող չար ոգիների կողմից: Չարքերին թաղելու համար նա մի փոս փորեց, բայց դրանցից մեկը Լուսավորչի ողորմածությունը խնդրեց: Գրիգոր Լուսավորիչը գթաց նրան՝ պայմանով, որ չարքն իր ողջ կյանքում կմնա վանքում: Դարեր շարունակ մարդիկ հավատում էին, որ չարքը վանքում է: Կա նաև մեկ այլ առասպել մի աղջկա մասին, որը մտնում է Սբ. Կարապետ եկեղեցին այն ժամանակ, երբ կանանց մուտքն արգելված էր: Յայտնի էր, որ Սբ. Կարապետը կանանց նկատմամբ դաժան սուրբ էր, և մարդիկ հավատում էին, որ եթե կինն աղոթարան մտնի, նա կանիծվի խելագարությամբ: Աղջիկը Սբ. Կարապետից ամուսին է խնդրում, սակայն սուրբն այնքան է գայրանում նրա վրա եկեղեցի մտնելու համար, որ վերածում է երկսեռ էակի: Մինչ օրս էլ Սբ. Կարապետի վերաբերյալ շատ ավանդազրույցներ կան՝ երևակայության, խորհրդավորության և պատմության տարրերով:

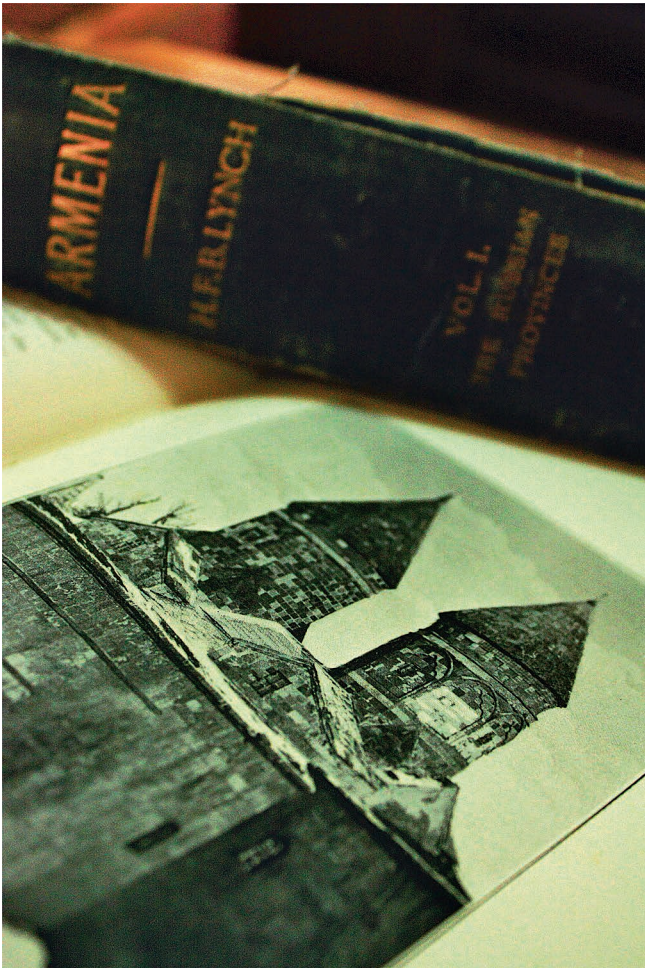
Դարեր շարունակ վանքը տարածաշրջանի կարևորագույն հոգևոր և կրթական օջախներից է եղել՝ հայտնի իր գրադարանով ու տպարանով, ինչպես նաև բազմաթիվ խաչքարերով ու յուրօրինակ ճարտարապետությամբ: Կառույցը մի քանի անգամ երկրաշարժից վնասվել է 18 և 19-րդ դարերում, բայց և ամեն անգամ վերակառուցվել: Մուշի հայկական բնակչության բնաջնջումից հետո վանքը հողին է հավասարեցվել օսմանյան բանակի կողմից:

Չետագայում տարածքում նոր բնակիչներ հաստատվեցին և վանքի ավերակների վրա հիմնեցին Չենգիլի

գյուղը: Տների կառուցման տարեթվերը, օրինակ՝ 1962, 1981 կամ 1991, աչքի էին զարնում մեր՝ Չենգիլի կատարած այցելության ժամանակ: Թվում էր, թե Սբ. Կարապետի վանքից ոչ մի հետք չի մնացել: Սակայն շուտով հասկացանք, որ սխալվում էինք: Պարզվեց, որ անգամ գյուղի անունը՝ Չենգիլի, ծագում է թուրքերեն «chanli kilise» արտահայտությունից, որը նշանակում է «եկեղեցու զանգ», մի զանգ, որի ձայնն արձագանքում էր Մշո դաշտով մեկ: Ավելին, բազմաթիվ տներ կրում էին անցյալի դրոշմը՝ թե՛ հիշողության և թե՛ իրական քարերի տեսքով: Վանքի խաչքարերն ու քարաբեկորները ցիրուցան են արվել և օգտագործվել որպես շինանյութ նոր գյուղի համար: Այս քարերը երևում էին Չենգիլիի տների հիմքերի ու պատերի շարվածքում՝ նոր քարերի հետ միասին:

Առաջին հայացքից Չենգիլիի բնակիչները պահպանողական էին թվում: Նրանք ապրում են մի փոքրիկ ու մեկուսի համայնքում, բայց և այնպես հաղորդակցվում են օտար մարդկանց հետ՝ զբոսաշրջության ակտիվ գործունեության միջոցով: Այցելության ընթացքում նկատեցինք, որ որոշ գյուղացիներ իրենց հեռու են պահում այցելուներից: Գյուղի տղամարդկանցից մեկն իր անհանգրստությունն արտահայտեց, երբ տեսավ տեսախցիկներով ու ձայնագրիչներով շրջող մեր խումբը: Նա սկսեց տարբեր բառեր բացականչել մեր հասցեին՝ մեր՝ «Ermeni», այսինքն՝ հայ հյուրեր լինելու վերաբերյալ: Այս արձագանքին հակառակ՝ նրա հարևանուհի մեծահասակ տիկինը մեզ իր տուն հրավիրեց: Նա մածուն էր պատրաստում, որը բոլորիս հյուրասիրեց մի մեծ փայտե շերեփով:

Ի տարբերություն ավագ սերնդի շատ երեխաներ, բացի քրդերենից, նաև թուրքերեն էին խոսում: Մենք՝ օտարականներս, հետաքրքրում էինք երեխաներին, և նրանք պատրաստակամորեն օգնում էին մեզ բացահայտել, թե ինչով է իրենց գյուղը տարբերվում մյուսներից: Յայկական խաչքարերն ու զարդաքանդակները ցրված էին ամբողջ գյուղով: Որոշ ժամանակ անց երեխաներն ու մյուս գյուղացիները մեզ տարան մատուռ, որը գոմի էր վերածվել: Նրանք կարծես հպարտանում էին, որ իրենց կենցաղային շինությունը մի խումբ օտարականների համար այդքան կարևորություն ունի: Նրանք բացատրեցին, որ որոշ մարդիկ խնամում են հին վանքի մնացորդները և հասկանում վերջինիս կարևորությունը ոչ միայն որպես իրենց սեփականության մաս, այլև իր պատմական արժեքի համար: Գյուղացիներն ասում են, որ եթե խաչքարերն իրենց տների հիմքում չդնեին, հայկական հիշողության այս վերջին փոքրիկ բեկորները ևս կկորչեին:

Յ.Լինչ, Յայաստան. ճանապարհորդություններ ու հետազոտություններ. թուրքական նահանգները, Գլուխ երկրորդ, 1901: Այս գրքի լուսանկարները ժամանակին փառահեղ ու ծաղկուն վանքի վկայություններն են: Ներկայիս բնակիչները փորձում են պահպանել ավերակներն իրենց պատմական նշանակության համար:

Այստեղ պատկերված շինությունները որոշ գյուղացիներ ախռո՞ի են վերածել:

Գյուղացիներն իրենց առաջին տները Սբ.Կարապետ վանքի քարերով են կառուցել: Գյուղի մյուս մասերը հայտնի են հայկական խաչքարերով և այլ զարդաքանդակներով:

Վերջիններս սփռված են ողջ գյուղով մեկ: Ամենագեղեցիկ գլուխգործոցները թաքնված էին ամենաանսպասելի վայրերում:

Ընդհանուր լեզվի բացակայության պատճառով զբոսաշրջիկները, որոնք հաճախ անգլիախոս են, տեղացի երեխաների հետ հաղորդակցվում են շարժումների և իրենց իմացած մի քանի անգլերեն բառերի միջոցով: Մեր հանդիպած տեղացի երեխաները շփվել էին անգլիախոս շատ զբոսաշրջիկների հետ և արդյունքում կարծում էին, թե այս հողերը ժամանակին անգլիական տիրապետության տակ են եղել:

Չենգիլիում միայն տարրական դպրոց կա: Միջնակարգ կրթության համար երեխաները Մուշ քաղաք են գնում: Աղջիկներին հիմնականում չեն թույլատրում դպրոցի համար գյուղից դուրս գալ, ուստի նրանք ամուսնանում և երեխաներ են ունենում շատ երիտասարդ տարիքում:

Չենգիլի կանանցից շատերի համար օրն անցնում է տան գործերով՝ լավաշ թխելով, ձեռագործության վրա կամ ձմռան նախապատրաստությունների մեջ: Այստեղ նրանք այնքան անհրաժեշտ հանգիստն են վայելում:

Որոշ կանայք բավականին հանգիստ էին զգում մեր ներկայությամբ և շարունակում էին առօրյա աշխատանքն առանց դադարի: Անոթխածները լուսանկարվել չէին ցանկանում, մինչդեռ մյուսները հաճույքով լուսանկարվում և անգամ խնդրում էին նկարներն իրենց ուղարկել:

Անիրական, բայց ողջ. իրական, բայց մահացող Արմենուհի Նիկողոսյան (Յայաստան) Բեթուլ Կայա (Թուրքիա)

Յայաստանում Սբ.Առաքելոց վանքն ընկալվում է որպես ապաստարան: 1915 թվին Արևելյան Անատոլիան սասանվեց ավերածությամբ: Գյուղերը ոչնչացվեցին, իսկ ընտանիքները տեղահանվեցին ու տարբեր կողմեր սփռվեցին: Երազանքներն ու հիշողությունները մնացին հետևում, երբ հայերին ստիպեցին հեռանալ: Առանց մտածելու հնարավոր վերադարձի մասին, առանց նախապես ծրագրելու՝ հայերն իրենց հետ վերցրին առաջին պատահած իրերը՝ զավաթներ, գլխաշորեր, գրքեր: Այսօր Առաքելոցից փրկված իրերը կազմում են դրանց սեփականատերերի հավաքածուի ամենաարժեքավոր մասը:

Առաքելոցի պատմությունը մեզ ստիպեց Մուշի ներկայիս բնակիչների և Յայաստանի գյուղերում ապրող մշտնջենիների կյանքում առկա երկու անորոշություն տեսնել:

Առաջին անորոշությունն առնչվում է դեպի Առաքելոց վանք մեր ճամփորդությանը: Առաջնորդվելով տեղացի ուղեկցողների կողմից՝ մենք չգիտեինք վանքի գտնվելու ստույգ վայրը, բայց մեր լուսանկարչության խմբով կատարած «ուխտագնացությունից» հետո հասանք մի հին ու կիսավեր եկեղեցու: Երբ Մուշ քաղաք վերադարձանք, մեր միջև անվերջ քննարկումներ սկսվեցին: Եկեղեցու ճշգրիտ վայրի հետ կապված անորոշություն կար: Մեզ պարզապես ասացին, որ մեր գնացած վայրն Առաքելոցն էր: Մեր կատարած բազմաթիվ լուսանկարները, հովիվների հետ զրույցները և արշավի ժամանակ ունեցած ապրումներն ամրապնդեցին այն համոզումները, որ մեր այցելած վայրն իսկապես Առաքելոց վանքն էր: Գոնե մեզ համար դա Առաքելոցն էր: Այնուամենայնիվ, դեռևս կասկածներ ունեինք, քանի որ կազմակերպիչներից ոմանք իրենց նախնական այցի ժամանակ այցելել էին ինչ-որ ավերված եկեղեցի, և իրենց ասել էին, թե դա Առաքելոց վանքն է: Սակայն այժմ վստահ ենք, որ մեր «հայտնաբերածը» հենց Առաքելոցն էր, քանի որ հետո կարողացանք համեմատել մեր լուսանկարները վանքի հին, պատմական լուսանկարների հետ:

Գրեթե բոլորս համոզված էինք, որ Առաքելոցի պատմությունը՝ որպես լուսանկարչության նյութ, կավարտվի Մուշում, սակայն իրականում այդպես չեղավ: Յայաս-

տանի գյուղերի շատ տներում մենք շարունակում էինք լուսանկարել Առաքելոցից բերված սրբապատկերները: Յետո պարզեցինք, որ դրանցից շատերը հավանաբար Առաքելոցից չեն բերվել: Սա երկրորդ անորոշությունն էր, որը մեզ համար բեկումնային կետ դարձավ: Մենք հասկացանք, որ Առաքելոցին վերագրվող սրբապատկերների բազմազանությունն ու անորոշությունը վկայում և մարմնավորում են այդ վայրի հետ մարդկանց կապվածության աստիճանը:

Առաքելոց վանքը հայերի համար զուտ կրոնական կառույց չէր, այլ խոշոր կրթական կենտրոն, որտեղ հնարավոր էր բարձրագույն կրթություն ստանալ: Այն ուներ նաև իր գրատունը, որտեղ շատ մասնագետներ աշխատում էին ձեռագրերի վրա: Այդ ձեռագրերից մեկը՝ Մշո ճառընտիրը, այսօր պահվում է Երևանի Մատենադարանում: Առաքելոցից մեկ այլ նմուշ՝ վանքի փայտյա փորագիր դուռը, այժմ պահվում է Յայաստանի պատմության թանգարանում: Շատ մարդիկ, որոնց հայրերն ու մայրերը, պապերն ու տատերը գաղթել են Մուշից և հարակից շրջաններից, Առաքելոցից բերված իրերը մեծ փրով ու հոգատարությամբ են պահպանում: Նրանք ոչ միայն կարող են նկարագրել եկեղեցին, այլև այնտեղ տանող ճանապարհը: Նրանք համոզված են, որ գիտեն եկեղեցու յուրաքանչյուր անկյունը և ունեն միևնույն հավատքը, որը մարդկանց ուղղորդում է դեպի Առաքելոց: Ինչու՞ է այն ուղղորդում: Որովհետև բեկորներն ու սրբապատկերները դեպի սրբավայր տանող մտավոր տոմսեր են. այս մարդիկ Առաքելոց են այցելում իրենց մտքերում, հիշողությունները նրանց տանում են դեպի մի վանք, որն իրականում կենդանի է միայն գրքերում՝ պատկերների մեջ:

Այնտեղ, որտեղ ժամանակին կանգնած էր Առաքելոցը՝ իր ժամանակի հզոր վանքերից մեկը, այժմ միայն ավերակներ է հնարավոր գտնել: Մինչդեռ Յայաստանում մարդիկ Առաքելոցը պահպանում են իրենց հիշողությունների միջոցով, Առաքելոց վանքի ավերակները Մուշում իրական պահպանության կարիք ունեն: Այս ավերակներն անցյալի ծայրն են, և եթե դրանք համապատասխան հոգատարություն չստանան, այլևս չեն կարող զրուցել նրանց հետ, ովքեր հաճախ այցելում են իրենց հիշողությունների Առաքելոցը, և ովքեր մի օր կարող են վերադառնալ՝ իրական վանքը տեսնելու:

Ամիրական, բայց կենդանի Առաքելոցի պատկերը մի գրքում, որը հոգատարությամբ պահվում են Հայաստանի Յանաքասար գյուղի բնակիչները:

Սուրբ Առաքելոց վանքի դուռը, Հայաստանի պատմության թանգարան:

Իրական, բայց մահացող Առաքելոցը, որը պահպանման կարիք ունի:

Մուշ, Առաք գյուղ: Իրական Առաքելոցի ճանապարհին: Մտովի Առաքելոց այցելող մարդիկ շատ լավ գիտեն վանքի ճամփան, մինչդեռ Մուշի ներկայիս բնակիչները դժվարությամբ են այն տեղակայում. «Սարի մյուս կողմում: Այնտեղ: Այն ծառից հետո», - ասում էր մեր ուղեկցողը՝ մատնացույց անելով հեռու մի կետ: Նրանք իրենք էլ համոզված չէին, թե որտեղ էր Առաքելոցի ստույգ տեղը: Մենք գիտեինք միայն ուղղությունը և շարունակում էինք քայլել:

Սուսերի, Հայաստան: Սրբապատկերներ և լուսանկարներ, որոնք ենթադրաբար բերվել են Առաքելոցից 1915-ից հետո:

Ոսկեհասկ, Հայաստան: Հայաստանի մշեցիների գյուղերում շատերը տանը «սրբի անկյուն» ունեն:

Վախը Արմենուհի Նիկողոսյան (Յայաստան)

Կյանքը շռայլ է գտնվել մեր նկատմամբ՝ աշխարհում մեր ուրիշ գտնելու համար տարբեր զգացումներ շնորհելով: Մարդն ունի զգացումների հետ խաղալու ուժ, սակայն երբեմն զգացումները կարող են ավելի ուժեղ գտնվել և խաղալ իրենց կրող զոհերի հետ: Նման զգացումները կարելի է մակաբույծների հետ համեմատել, որոնք ապրում են իրենց հյուրընկալողի հաշվին: Վախը նման մակաբույծ զգացողություններից է: Վախն ապրում է իրեն հյուրընկալողի մեջ և սնվում է նրա զգացումներով ու մտքերով: Ավելին, եթե վախ կրողը չի կարողանում պայքարել այդ մակաբույծի դեմ, այն տարածվում է ուրիշների վրա՝ խաթարելով նրանց մտածելակերպն ու պահվածքը: Նման մակաբույծ վախի փոխանցում անհերքելիորեն առկա է երկու հարևան ազգերի՝ հայերի ու թուրքերի միջև:

Կյանքումս առաջին անգամ թուրքի հանդիպել եմ մի ծրագրի շրջանակներում, որտեղ ներգրավված էի կազմակերպչական աշխատանքներում: Ես շատ զբաղված էի և մասնակիցների հետ շփվելու ո՛չ ժամանակ ունեի, ո՛չ էլ, պետք է խոստովանեմ, առանձնապես ցանկություն: Մի օր մասնակիցներից մեկը խնդրեց իրեն օգնել նիստերի դահլիճում կորցրած շարժը գտնելու գործում: Երբ նա դիմեց ինձ, ես շրջվեցի ու շփոթված աչքերով նայեցի նրան: Ինքս ինձ մտածեցի. «Էս թուրքն ինձ խնդրում է իր համար մի բան անել. թուրքն ինձ ինչ-որ բան է խնդրում»:

Շարժը գտնվեց, բայց ոչ իմ աղեկվատ մարդկային վարքագիծը Եվ երբ արդեն պատրաստվում էի Մուշի ճամբարին, շատ հաճախ ինձ բռնացնում էի զգացածիս՝ վախի դեմ պայքարելիս: Վախ՝ առերեսվելու այն իրողության հետ, որը ներսումս թուրքերի հանդեպ ատելություն և անվստահություն էր սերմանել: Բայց...ես չէի պատրաստվում այլևս այդ մակաբույծն իմ մեջ տանել. դրա դեմ դեղամիջոց գտնելու ժամանակն էր, քանի որ ես միակը չէի, ով տառապում էր դրանից:

«Թուրքերն ու քրդերն օգտագործում են Ermeni Ođlu Ermeni [հայի զավակ] արտահայտությունը՝ որպես վիրավորանք: Նրանք մեր [հայկական ծագում ունեցող մարդկանց] դեմքին են դա ասում: Տարիներ առաջ մենք չէինք կարող ասել, որ հայ ենք. այդ մասին խոսում էինք միմիայն մեր ընկերների հետ: Եթե ասում ես, որ հայ ես, մարդիկ քեզ սկսում են որպես թշնամի ընկալել: Մենք դեռ վախենում ենք: Վախենում ենք, որովհետև տգետ մարդիկ շատ կան»: Սրանք

Թուրքիայում բնակվող հայազգի Յիքմեթի սրտաբուխ խոսքերն են: Նա տեսել է, թե ինչպես են թուրքերի ու քրդերի միջավայրում ապրող մարդիկ, որոնք հայկական ծագում ունեն, վախենում բացահայտել իրենց ինքնության այդ կողմը: «Մուշում մեր նման մարդիկ շատ են, բայց քանի որ նրանք [թուրքերն ու քրդերը] հայ լինելը շարունակում են ընկալել որպես ինչ-որ վատ բան, մենք վախենում ենք»:

Մուշում և շրջակա գյուղերում այն մարդիկ, որոնք հայկական արմատներ ունեն, ապրում են «օտար» ընկալվելու վախը սրտներում: Նրանք չեն ուզում անագինիվ համարվել, ուստի պարզապես զսպում են իրենց:

Իմ սեփական վախի էությունը հասկանալու երկար ճանապարհին ես իմացա, որ Մուշում եղել են քրդեր ու թուրքեր, որոնք ցեղասպանության ժամանակ ցանկացել են օգնել իրենց հարևան հայերին, բայց...վախեցել են: «Ինչու՞ եք օգնում հայերին. ինչու՞ եք այստեղ օգնում թշնամուն», Մուշում պատմեց մի մարդ, որը խաղողի այգիներ ուներ, այգիներ, որոնք ժամանակին հայերին են պատկանել: Մարդկանց սպանում էին, եթե նրանց բռնացնում էին հայերին օգնելիս:

Փոխանցվելով սերնդեսերունդ, կտրելով ժամանակն ու տարածությունը՝ վախը եկել, հասել է Յայաստանի Դաշտադեն գյուղը, որտեղ հաստատվել են ցեղասպանության մահաբեր ճիրաններից փրկվածները: Խորեն պապն իր ստեղծած մի յուրօրինակ անկյուն ունի՝ թանգարանի նման մի սենյակ. հին ընտանեկան լուսանկարներ, հայտնի ու ազդեցիկ մարդկանց պատկերներ, բազում գրքեր և շատ ուրիշ իրեր, որոնք խոսում են հին օրերի ու կյանքի մասին: 88-ամյա պապը մեծ ուշադրությամբ ու հոգատարությամբ պաշտպանում է իր սեփականությունը: Նա ուշադիր հայացքով հետևում է իր սենյակ մտնող յուրաքանչյուր շնչավոր էակի, որպեսզի ոչ ոք ոչինչ չվերցնի: Բայց հանկարծ գաղտնիքը բացահայտվեց (միգուցե դա միակը չէր). սենյակում կար նկուղ, որն ինքն իրեն բացահայտեց՝ հակառակ Խորեն պապի ցանկության: Մեր խմբի անդամներից մեկը պատահաբար ոտքը դրեց նկուղի ծածկին և քիչ էր մնում մեջն ընկներ: Պապի աչքերն անմիջապես լայնացան, և նրանցում դժգոհություն երևաց, քանի որ «գաղտնիքը» բացահայտվել էր: «Ով իրեն վատ է պահում, ես նրան այնտեղ եմ նետում», - այս բառերը կարծես ինձ ուղղված արդարացում լինեին՝ նկուղի առկայությունը բացատրելու համար: Բառերն արտաբերվեցին ծիծաղկոտ հայացքով ու խորամանկ ժպիտով: Երբ պապը դուրս եկավ սենյակից, նրա թոռը բացատրեց, որ նկուղը կառուցվել է թուրքերից պատսպարվելու նպատակով, եթե վերջիններս

երբևէ հարձակվեն: Նրանք դեռ վախենում են, որ անցյալը կարող է կրկնվել: Նրանք վախենում են, որ կվերապրեն այն, ինչ տեսել են իրենց հայրերն ու պապերը: Նրանք պետք է պատրաստ լինեն...Քանի որ վախենում են:

Գիտակցաբար թե ոչ, բայց Մուշում և Թալինում մարդիկ այս կամ այն չափով մշտապես վախի զգացում ունեն: Վախի գործոնը եղել է ու կա, և այս վախը հանգեցրել է վստահության պակասի: Մարդիկ վախենում են շփվել, որ չկորցնեն մտքի խաղաղությունը: Այս համատեքստում հայերն ու թուրքերը կանգնում են միմյանց մասին ունեցած պատկերացումները հարցադրելու մարտահրավերի առաջ: Հայ միտքը փորձում է հասկանալ՝ ինչպես ընկալել այն թուրքին, որը չի տեղավորվում ցեղասպանությունը հերքողի կաղապարի մեջ: Նա կարող է մտածել՝ արդյոք այն փաստը, որ այս կոնկրետ թուրքն ընդունում է Հայոց Ցեղասպանությունը, կարող է ազդել թուրքերի մասին իր ունեցած ընդհանուր կարծիքի վրա: Այնուհետև նա կարող է խորհել՝ արդյոք սա իրեն դավաճան է դարձնում իր իսկ ազգի նկատմամբ: Իսկ եթե պարզվի, որ իր նախապապերն էլ թուրքերի կամ քրդերի են սպանել: Եթե անգամ դա արվել է ընտանիքն ու սեփականությունը պաշտպանելու համար, արդյո՞ք ներելի է:

Նույն կերպ թուրքը կարող է մտածել ցեղասպանությունը ճանաչելու հետևանքների մասին: Արդյո՞ք կլինեն հողերը հայերին վերադարձնելու պահանջներ: Ի՞նչ կանի Թուրքիան այդ պարագայում: Եվ ի՞նչ կլինի այդ հողերի վրա այսօր ապրող մարդկանց հետ. ի՞նչ են նրանք անելու և ու՞ր են գնալու: Նա կսկսի խորհել՝ արդյո՞ք իր նախապապերի տները կառուցվել են հայերի տների վրա: Ի՞նչ ազդեցություն կունենա իր տեսակետի փոփոխությունը. եթե նա բացեփառ ճանաչի Հայոց Ցեղասպանությունը, արդյո՞ք իր ազգի աչքին դավաճան կդառնա:

Սրանք բոլոր հարցերը չեն, որոնք մենք կարող ենք հարցնել ինքներս մեզ, բայց մի հարց պարզ է, և դա վերաբերում է սահմաններին. եթե տասնամյակներ անց Հայաստանի ու Թուրքիայի միջև բացվեն սահմանները, արդյոք մենք՝ երկու հարևաններս, ի վիճակի կլինե՞նք հաղորդակցվել ու վստահություն հաստատել՝ առանց ենթարկվելու ամբողջ կյանքում մեզ վրա ներազդած կարծրատիպերին:

Հայաստանում և Թուրքիայում մարդկանց սրտերում վախ կա: Այդ վախն արյան միջոցով փոխանցվում է նրանց յուրաքանչյուր բջջին՝ թույլ տալով առանձնացնել վախի երկու տեսակ՝ հայկական ու թուրքական: Մենք՝ հայերս, վախենում ենք կորցնել մեր անցյալը, քանի որ այն

չի գտել իր դեմքը: Մենք թույլ չենք տալիս, որ անցյալը մնա իր ժամանակային գոտում. մենք այն քարշ ենք տալիս ներկայի միջով՝ չթողնելով վերջինիս ունենալ իր սեփական կենսագրությունը: Թալինում ապրող մի տարեց կնոջ աչքերը լցվեցին, երբ նա ասաց. «Ինչպե՞ս են նրանք թուրք մասնակիցները» համարձակվել գալ այստեղ»: Այս նախադասությունն ասես ցավով պոռթկաց նրա սրտից: «Ես չեմ կարող մոռանալ կատարվածը, դա այնքան ցավալի է»: Նա արտաբերեց այս խոսքերն ու ծանր հառաչեց իր ընտանեկան հիշողությունների բեռի տակ՝ միաժամանակ նայելով թուրք մասնակիցներին՝ ասես փորձելով հասկանալ, թե ինչպես կարող էր նման դաժանություն տեղի ունենալ 1915-ին:

Թուրքիայում մարդիկ վախենում են կորցնել իրենց ներկան անցյալի պատճառով: Նրանք չեն ուզում ընդունել, որ իրենց պատմության մեջ կարող են լինել չարձանագրված սխալներ. նրանք ուզում են հավատալ իրենց երկրի հզոր պատմությանը և այն առաջնորդներին, որոնք կերտել են երկրի բարեկեցիկ ներկան. նրանք վախենում են կորցնել իրենց ներկայի դեմքը: «Անցյալն ունի չգրված տարբերակ. այն արձանագրված չէ պատմության մեջ: Որոշ բաներ պատմվում են, բայց ոչ ոք չգիտի ճշմարտությունը. ոչ ոք ինձ չի պատմել ճշմարտությունը», - Դերիկ գյուղում մի ծեր մարդ խոստովանեց ճշմարտությունն իմանալու իր անկեղծ ցանկությունը, բայց այդ պահին մեկ ուրիշ մարդ եկավ՝ փրկելու իրենց ընդհանուր ճշմարտությունը: Թեկուզ միայն իր համար ներկան դիմակագրեծով ցանկացող մարդն ամիջապես հեռացվեց և լռեցվեց: Մարդիկ վախենում են փոխել իրենց իմացածը, անգամ եթե գուցե են, որ դա հավանաբար իրական ճշմարտությունը չէ:

Այս երկու տեսակի վախերը բախվում են իրար և մեր միջև կարծրատիպերի պատ ստեղծում: Երբ ճամբարի առաջին օրն իմ սենյակակիցը բարձրաձայնեց իր դրույթը՝ «ձեր, այսպես կոչված, ցեղասպանությունը» ասելով, ես զգացի, որ իմ մեջ վերացան թուրք մասնակիցների հանդեպ վստահություն կառուցելու բոլոր հույսերը: Բայց, չնայած իմ սենյակակցի տեսանկյունին, մենք կարողացանք ունենալ հաճելի զրույցներ և անգամ կիսել ընդհանուր մտքեր ու ցանկություններ: Մենք իրար ընկալեցինք ոչ թե «հայի» ու «թուրքի» պիտակներով, այլ զուտ մարդկային տեսանկյունից: Եվ վստահությունը ինքնըստինքյան մեր սենյակ եկավ: Կարծում եմ՝ մեզանից շատերը վստահություն գտան իրար մեջ, քանի որ մենք դեղամիջոց էինք փնտրում, սպեղանի, որի կարիքը մեր երկու երկրները շատ ունեն. դա «վստահություն» կոչվող դեղամիջոցն է:

1. Մշո Առաքելոց վանքը հայերի կարևորագույն ուխտավայրերից էր, որտեղ մարդիկ գնում էին ընտանիքներով:

2. Չենգիլի, Մուշ: Ի տարբերություն Մուշ քաղաքի երեխաների՝ գյուղերի երեխաները սկզբում քաշվում էին, ապա աստիճանաբար հաղթահարելով վախն ու անհանգստությունը՝ ամենուրեք հետևում էին մեզ:

3. Չենգիլի, Մուշ: Նրա համար «հաղորդակցվելը» հեշտ էր՝ ցանկապատի միջով հեռավորությունը պահելով:

Չենգիլի, Մուշ: Մուշում և շրջակա գյուղերում ոչ միայն կանայք, այլև դեռահասները ներգրավված են ամենօրյա աշխատանքներում:

Չենգիլի, Մուշ: Տուն, որտեղ Սուրբ Կարապետ վանքի քարերն օգտագործվել են որպես սովորական շինանյութ:

Դերիկ, Մուշ: Քուրդ դպրոցականը և հայկական եկեղեցին, որը կորցրել է ամեն ինչ, բացի իր քարերից: Այն այժմ վերածվել է գարու և ցորենի ամբարի:

Դաշտադեն, Հայաստան: Խորեն Ջաքարյանի տունը: Սենյակ, որը շատ հետաքրքիր առարկաներ ու պատմություններ ունի:

Առարկաներն ու կառույցները՝ որպես պատմության և հիշողության փոխադրողներ. հարցազրույց երկուսիս միջև Աթաք Այազ (Թուրքիա) Սոֆյա Մանուկյան (Հայաստան)

Ընտանեկան ժառանգությունները, անձնական իրերը, շենքերը և այլ կառույցների ավերակները մեկ ընդհանրություն ունեն. դրանք մեզ հիշեցնում են պատմությունը, կարևոր իրադարձություններ կամ մանկական հուշեր: Դրանց առաջացրած զգացողությունները կարող են լինել դրական կամ բացասական, բայց դրանք հաստատ հույզեր են արթնացնում: Հենց այս պատճառով էլ որոշեցինք մեր լուսանկարներում կենտրոնանալ առարկաների ու շինությունների վրա, որոնք հիշողության հզոր փոխադրողներ են: Մեր երկխոսության միջոցով մենք կճանփորոշենք Մուշից (Թուրքիա) դեպի Գյումրի (Հայաստան) և հետո՝ բացահայտելով պատմության այս մեծ կրողների ներաշխարհը: Այսպիսով, մեր լուսանկարների միջոցով այս հարցազրույցը կփոխանցի ծրագրի ընթացքում մեր ապրած միջավայրը:

Սոֆյա - Աթաք, քո լուսանկարներում դու երկու թեմայի ես անդրադառնում՝ 1988-ի Գյումրիի երկրաշարժին և 1915-ի հայոց ցեղասպանությանը: Ի՞նչ կապ ես տեսնում այս երկու իրադարձությունների միջև:

Աթաք - Երբ որոշեցի, որ լուսանկարչական ակնարկս ավերակների մասին է լինելու, ես սկսեցի մտածել բնական և, այսպես կոչված, «մարդկային աղետների» միջև եղած նմանությունների մասին: Այս մտածմունքներիս պատճառը ծրագրի սկզբում տեղի ունեցած մի իրադարձություն էր: 2011թ. հոկտեմբերի 23-ին, երբ մենք Մուշում դաշտային աշխատանքներ էինք իրականացնում, մեզանից 220 կիլոմետր արևելք գտնվող Վան քաղաքում տեղի ունեցավ 7.1 բալ ուժգնությամբ երկրաշարժ: Ձոհվեց 604 և անտուն մնաց շուրջ 60.000 մարդ: Երկրաշարժը, որը մեր խումբը զգաց մեծ հեռավորության վրա, մեծ ազդեցություն ունեցավ մեր թիմի որոշ անդամների վրա, հատկապես, որ Վանը Թուրքիայում առաջին վայրերից էր, որտեղ հայկական խումբը եղել էր Մուշ գալու ճանապարհին:

Այս առումով, Վանի երկրաշարժն իմ պատմության ելակետերից է: Խումբը գտնվում էր Մուշում, երբ Վանում եղավ երկրաշարժը: Մենք տեսանք ավերածությունները և դրանից տուժած մարդկանց: Ձոհերի մեծ մասը քրդական ծագում ուներ և էլ ավելի էր տառապում իր ազգային ու քաղաքական պատկանելության պատճառով: Մենք նկատեցինք, որ օգնությունը վատ էր բաշխվում, որ անօթևան մարդիկ շատ կային, և նրանց մեծամասնությունն այնուհետև ձմեռն անցկացրեց վրաններում: Շատ առումներով նրանց թողել էին բախտի քմահաճությին:

Ուղեղումս սցենարն այնքան ծանոթ էր թվում: Այս նույն տարածաշրջանում՝ հարավ-արևելյան Անատոլիայում, նման մի բան տեղի է ունեցել հայերի հետ 1915 թվականին: Մարդիկ կոտորվել ու տեղահանվել են իրենց ազգային պատկանելության պատճառով: Այս երկու իրադարձությունների միջև տարբերությունն այն է, որ Վանի երկրաշարժը բնության ուժերի արդյունք էր, չնայած հաջորդող գործընթացները, ինչպես օրինակ՝ օժանդակության կազմակերպումը, նենգորեն օգտագործվում էր քաղաքական նպատակների համար՝ սահմանափակելու քրդերին հասնող օգնությունը: Սա նման էր Հայոց ցեղասպանության ժամանակ մարդկանց օգնություն ցուցաբերելու նոտեցմանը:

Երկրաշարժի՝ որպես բնական աղետի և ցեղասպանության՝ որպես մարդկային աղետի արդյունքները մեկ այլ ընդհանրություն ունեն՝ ավերակները: Իմ լուսանկարչության մեջ ես ավերակները դիտարկում եմ որպես անցյալի վկաներ: Ցավոք, այս ակնարկում տեղ չեն գտել Վանի երկրաշարժից լուսանկարներ, քանի որ ես աղետից հետո չկարողացա Վան գնալ: Հետո որոշեցի անդրադառնալ 1988 թվականի Գյումրիի երկրաշարժին, որը մեծապես ձևավորում է ներկայիս Հայաստանը: Կենտրոնանալով հայոց պատմության երկու կարևոր տարեթվերի՝ 1915 և 1988 թվականների վրա՝ ցանկանում եմ վեր հանել տեղի ունեցածը:

Հայկական տները, եկեղեցիները, դպրոցները, կամ, ավելի ճիշտ, այն, ինչ դրանցից մնացել է, դեռևս Մուշի և Կարսի նման Արևելյան Թուրքիայի քաղաքներում են, չնայած հայերի մեծ մասն այլևս այս քաղաքներում չէ: Իր հերթին, 1988 թվականին Հայաստանի Հանրապետության հյուսիսային հատվածներում, այդ թվում՝ Գյումրիում, տեղի ունեցած երկրաշարժի արդյունքում բազմաթիվ տներ ու գործարաններ փլուզվեցին, և ավերակներից շատերը դեռևս կանգուն են:

Այսօր տեղի բնակիչները նորովի են գործածում հին շինությունները: Ավերակները, որոնք դեռ չեն վերացել, պահպանում են անցյալի ու անցավոր մարդկանց հուշը: Ես սա ազդեցիկ համարեցի և որոշեցի պատկերել իմ լուսանկարներում: Մի օր ավերակները կփոխարինվեն նոր կառույցներով, և այս լուսանկարները մեզ կօգնեն վերհիշել պատմությունը:

Այս տեսարանը նկարվել է, երբ Մուշի մի բնակիչ մեզ ուղղություն էր ցույց տալիս

Սոֆյա - Հասկանում եմ: Ինչպե՞ս կարողացար բացահայտել ավերակների հետևում թաքնված պատմությունները: Դու խոսե՞լ ես տեղացիների հետ: Ես շատ բան չգիտեի Մուշի ու Գյումրիի ավերակների մասին, ուստի ինձ հետաքրքիր է քո մոտեցումը:

Աթաք - Մինչև այս ծրագիրը ես չէի եղել ո՛չ Գյումրիում, ո՛չ էլ Մուշում: Ծանոթ չէի այս վայրերի պատմությանը: Այնուամենայնիվ որոշակի նմանություններ գտա Մուշի և Գյումրիի ավերակների միջև: Չնայած ճարտարապետության ոլորտում սահմանափակ գիտելիքներ ունեն, ինձ համար ակնհայտ էր, որ Մուշի շենքերը հայերն են կառուցել: Դա հնարավոր է հասկանալ քարերի գույնից կամ զարդանախշի համար օգտագործվող ձևերի ընդհանրությունից: Ցավոք, այժմ դեռևս կանգուն մնացած շինություններն ու ավերակները լի են աղբով ու գրաֆիտիով, և ինձ համար դժվար էր ճանաչել դրանք առանց տեղացիների օգնության: Բայց տեղացիները շատ պատրաստակամ և օգտակար են. նրանք բաց արին իրենց դռները և իրենց հացն ու գիտելիքները կիսեցին ինձ հետ: Սենք ոչ միայն խոսեցինք շինություն-

ներից ու ավերակներից, այլև պատասխանեցինք միմյանց հարցերին: Քննարկեցինք հայկական մշակույթն ու Հայաստանի ներկայիս իրավիճակը: Հայաստանում մարդկանց գլխավորապես հետաքրքրում են այն վայրերը, որտեղ իրենց նախնիներն են ապրել: Մյուս կողմից, Մուշում մարդկանց, կարծես, ավելի հետաքրքրում էր, թե ինչու էինք ցանկանում իմանալ տեղի հայկական պատմությունը: Առանց տեղացիների օգնության ես երբեք չէի իմանա, որ «Շիրակ» հյուրանոցը, որի ավերակները մինչ օրս կանգուն են Գյումրիում, ժամանակին եղել է կարևոր ու շքեղ մի վայր: Նույն կերպ, Մուշի բնակիչներն ինձ պատմեցին, թե ինչպես է մի հին տուն ռեստորանի պահեստի վերածվել: Առանց տեղացիների օգնության ես երբեք չէի իմանա, որ դա ժամանակին հայ մշակավոր օպերային երգիչ Արմենակ Շահմուրադյանի տունն է եղել: Այս օրինակները ցույց են տալիս, թե որքան կարևոր էր ինձ համար տեղանքի պատմությունն անձամբ տեղի բնակիչներից լսելը:

«Շիրակ» հյուրանոցի ավերակները ամպամած օրով

Սոֆյա - Ինչքան հասկանում եմ, տեղի բնակիչները հյուրընկալ էին ու պատրաստ էին աջակցել քո գործին:

Աթաք - Այո՛, և կարծում եմ, որ սա կարևոր պահ է: Չգիտեմ՝ արդյո՞ք ծրագրի հայաստանցի մասնակիցները Թուրքիայում որևէ խնդիր ունեցել են, բայց ես Հայաստանում առհասարակ խնդիր չեմ ունեցել իմ՝ Թուրքիայից լինելու հանգամանքի հետ կապված: Հատկապես Հայաստանի գյուղերում, որտեղ հաստատվել են Մուշից փրկված մարդիկ, բնակիչներն ասացին, թե մենք Թուրքիայից եկած առաջին մարդիկ ենք, որ փորձում են իրենց հետ խոսել:

Մեր հարցազրույցներից մեկը մյուսներից շատ էր տարբերվում: Մեր զրուցակցին կարելի է «ազգայնական» բնութագիրը տալ: Դա զգացվում էր անգամ ձայնից և մեր հանդեպ ունեցած՝ սառը վերաբերմունքից: Մինչ հարցազրույցն սկսելը, նա հարցրեց՝ արդյոք քաղցած չե՞նք կամ գինի չէ՞նք կամենա: Ջարմացած և շոյված էի նրա հյուրընկալությամբ:

Ընդհանուր առմամբ, մեր զրուցակիցները շատ սիրալիր էին: Նրանց շնորհիվ Մուշի շրջակա գյուղերում ու Հայաստանում ես բազում անհայտ պատմություններ բացահայտեցի: Նրանց օգնությամբ կարողացա այցելել այնպիսի վայրեր, որոնք օգտակար եղան մեր ծրագրի համար: Նրանք պատմում էին իրենց ծնողներից և բարեկաններից լսածը: Օրինակ, նրանք մեզ պատմեցին, որ տարիներ առաջ «Հին Մուշը» լի էր հայկական տներով, դպրոցներով և եկեղեցիներով: Ներկայումս, սակայն, դրանցից ընդամենը մի քանիսն են կանգուն:

Օսերային երգիչ Արմենակ Շախնուրայանի տունը

Տեղի բնակիչները հյուրասեր էին թե՛ Մուշում և թե՛ Գյումրիում

Սոֆյա - Եվ ինչպիսի՞ն է քո տպավորությունը: Ինչու՞ են որոշ շենքեր փլուզվել կամ ոչնչացվել, իսկ մյուսները դեռ կանգուն են:

Աթաք - Իհարկե Մուշի շրջակայքի ավերակների պատճառները տարբերվում են Գյումրիի իրադրությունից: Կան որոշ ընդհանրություններ. օրինակ՝ հին շինություններից մի քանիսը կանգուն են մնացել, որովհետև մարդիկ բնակություն են հաստատել այնտեղ: Շինությունները կարող են շատ հին լինել, բայց այնտեղ բնակվողները հոգ են տանում դրանց մասին: Երբեմն նրանք անգամ վերանորոգման աշխատանքներ են կատարում՝ կառույցն ամրացնելու նպատակով:

Հայոց ցեղասպանության արդյունքում Մուշի բնակչությունը կտրուկ փոխվել է՝ գերիշխող մշակույթի տեսանկյունից: Կրոնի փոփոխությունը, օրինակ, կարևոր դեր ունի այս գործընթացում: Մշո դաշտի ներկայիս բնակիչները հիմնականում մահմեդական են: Սա հավանաբար պատճառներից մեկն է, թե ինչու է Մուշի հայկական եկեղեցին այսօր որպես մարագ ծառայում և երեխաների համար սարսափ պատմությունների աղբյուր հանդիսանում: Ծնողներն իրենց երեխաներին զգուշացնում են, որ եթե վերջիններս իրենց լավ չպահեն, եկեղեցու ուրվականները կհետապնդեն նրանց: Նույն՝ իշխող կրոնի փոփոխության պատճառով է, որ եկեղեցիներն ընդհանրապես չեն գործում, և մարդիկ գողանում

են հիմքերի քարերը՝ տների ու այլ կառույցների, օրինակ, գոմերի շինարարության մեջ օգտագործելու համար:

Դու կարող ես տեսնել այս քարը, որի վրա խաչ է քանդակված, և որն օգտագործվել է գոմի պատի շարվածքում: Ես չեմ կարծում, որ մարդիկ, օգտագործելով այդ քարերը, ցանկացել են վիրավորել հայերին կամ հայկական մշակույթը: Հավանաբար նման իրավիճակի պատճառ է հանդիսացել տնտեսական միջոցների պակասը: Իհարկե, հնարավոր է, որ որոշ մարդիկ հայկական շինությունները ոչնչացրել են ազգայնական միտումներով, բայց սա չի կարելի ընդհանրացնել բոլոր դեպքերի համար: Բայցևայնպես ես պետությանն եմ մեղադրում տարածքի հայկական շենքերի վիճակի համար: Որոշ հետաքրքրություն կամ մտահոգություն կարող էր ցու-

ցաբերվել պատմության այս վերջին մնացորդները պահպանելու գործում:

Ինչպիսին էլ լիներ շենքերի գործառույթը հայերի՝ այս շենքերում ապրելու ժամանակ, ավերակներն այսօր հետաքրքիր դեր են խաղում. դրանք ստիպում են մարդկանց մտածել ու խոսել անցյալի՝ հատկապես ցեղասպանության մասին: Այսպիսով, Մուշի հին տներում ապրող շատ մարդիկ տեղյակ են, որ իրենց տները ժամանակին պատկանել են հայերին, որոնք հանկարծակի վերացել են այդ տարածքից:

Կան շատ գործոններ, որոնց հետևանքով Գյումրիում դեռ տեսանելի են ավերակները: Իշխող համակարգի փոփոխությունը, օրինակ, նշանակալի դեր է ունեցել: Երբ տեղի ունեցավ 1988 թվականի երկրաշարժը, երկրում տիրում էին խորհրդային կարգեր: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո

Գյուևրիի երկրաշարժից տուժած գործարանները դադարեցին գործել: Հավանաբար քաղաքական ու տնտեսական գործոնները կարևոր դեր են խաղացել այս իրավիճակում:

Սոֆյա - Ի՞նչ ես կարծում, արդյո՞ք ավերակները շարունակում են տեղեկության կրողների դեր խաղալ, անկախ ժամանակի ընթացքում իրենց գործածության փոփոխությունից: Ի՞նչ են դրանք մեզ պատմում որպես տեղեկության կրողներ:

Աթաք - Կարծում եմ՝ այո, դրանք շարունակում են մեզ տեղեկություն փոխանցել: Հին կառույցներին անդրադառնալով՝ ես ուզում եմ ցույց տալ, որ ավերակները մեզ անցյալի մասին նշաններ են տալիս: Ավերակները տեսնելով և դրանց պատմությունն իմանալով՝ սկսեցի խորհել Վանի երկրաշարժի մասին: Հետո փորձեցի հասկանալ, թե ինչպես են մարդիկ իրենց զգացել 1988-ին և ինչ են զգում, երբ տեսնում են այս ավերակները: Կարծում եմ՝ ավերակները մարդկանց հիշեցնում են իրենց ունեցած կորուստների մասին:

Մյուս կողմից, ներկայիս Մուշի տարածքի ավերված շինությունները ժամանակին հայերի տներ են եղել: Չնայած հայերն այս տներում այլևս չեն ապրում, դժվար չէ նրանց երբեմնի ներկայությունը վկայող նշաններ գտնել: Այլ կերպ ասած, այս շինությունները պահպանում են հայկական մշակույթն ու ներկայությունը, և դրանք դեռ տեսանելի են Անատոլիայի արևելյան հատվածներում: Երբ խոսում էի Մուշի բնակիչների հետ, տեղեկացա, որ TOKI-ն՝ Թուրքիայի բնակարանային զարգացման վարչությունը, այդ ժամանակներից դեռևս կանգուն մնացած տները վերացնելու նպատակ ունի՝ դրանք նոր կառույցներով փոխարինելով: Մի քանի տարի հետո մենք չենք կարող տեսնել այն նշանները, որոնք դեռևս առկա են: Մեր լուսանկարները, սակայն, այս վայրերում հայերի երբեմնի գոյության ապացույց կլինեն:

Սոֆյա - Իսկապես, հին շինությունները մեզ շարունակում են պատմել իրենց անցյալի ու պատմության մասին: Դրանք վերացնել նշանակում է թերթել պատմության էջը և, միգուցե, մոռանալ անցյալի որոշ կողմեր: Մուշ և Գյուևրի կատարած մեր ճամփորդության ժամանակ ես բացահայտեցի, որ այնպես, ինչպես ավերակները, հին իրերը ևս հետաքրքիր դեր են կատարում անցյալի պահպանման գործում:

Աթաք - Եվ ի՞նչ իրեր ես դու գտել:

Սոֆյա - Հատկապես Հայաստանում էրզրից բերված շատ առարկաներ են գտել: Մուշում նույնպես կային հայերից մնացած որոշ իրեր, բայց դրանք շատ չէին: Օրինակ՝

այս լուսանկարն արվել է Մուշում՝ դերձակի արհեստանոցում: Ըստ դրա տիրոջ՝ այն Մուշի հին պատկերն է: Հայաստանի Ցամաքասար գյուղում մի մարդ, որի պապերը Մուշից էին, պատմում էր, թե ինչպես էին իր նախնիները նկարագրում Մուշը: Նրանք ասում էին, որ հին ժամանակներում Մուշը լեռան լանջերին է գտնվել: Այս լուսանկարն, ասես, հաստատում է այդ խոսքերը: Այժմ Մուշը ընդարձակվել է դեպի դաշտավայր: Մինչ օրս էլ, սակայն, լեռան լանջերին կարող ենք գտնել հին տներ, որոնք մի օր կդառնան լոկ հիշողություն՝ պատկերված մեր լուսանկարներում:

Աթաք - Այո՛, ես նույնն էի զգում, երբ լուսանկարում էի ավերակները: Իսկ ուրիշ ի՞նչ իրեր ես գտել այնտեղ:

Սոֆյա - Մենք գտանք նաև խոհանոցային պարագաների մնացորդներ: Դրանք պատկերված են լուսանկարում: Շատ բան հայտնի չէ այս իրերի տերերի մասին, բայց տեղացիները կարծում են, որ դրանք ժամանակին հայերի են պատկանել: Ինձ համար այս բեկորները էրգրում հայկական ժառանգության փոխաբերական վկայությունն են:

Ահա մի հայելի, որը Մուշում հայերի երբեմնի ներկայության ապացույց է: Դրա տերն ինձ պատմեց, որ ժամանակին ունեցել է նաև թաս, սկուտեղ, պղնձյա ու կոթավոր կաթսաներ, հանդերձապահարան, որոնք նույնպես նախկինում մշեցի հայերին են պատկանել: Նա ասաց, որ շատ առարկաներ ժամանակի ընթացքում գողացվել են, մնացել է միայն երկու կաթսա ու մի թաս: Դրանց տերը սկզբում այս իրերը դրել էր իր խամութում հարդարանքի համար, բայց այնուհետև որոշել է թաքցնել՝ այն հույսով, որ հայ տերերը մի օր կվերադառնան դրանց հետևից:

Աթաք - Իսկ Մուշից և շրջակա գյուղերից այլ իրեր գտա՞ր:

Սոֆյա - Իրականում սա այն ամենն է, ինչ գտել են: Չեն կարծում, որ հայերից շատ իրեր են մնացել էրգրում, չնայած 1915-ին հայերը ստիպված էին լքել իրենց ունեցվածքը: Ինձ համար ցավալի է, որ այդքան քիչ բան է մնացել դարերով Մուշում ապրող հայերից: Եթե չլիներ մարդկանց հիշողությունները, ոչ ոք չէր հավատա, որ հայերեն գրքեր են գրվել Մուշում, որ այնտեղ եղել են հայկական դպրոցներ ու թատրոն, որ հենց այստեղ են ստեղծվել հայոց գրերը 5-րդ դարում, իսկ 7-րդ դարում այստեղ է ծնվել հայ մեծ փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը, կասկածի ճշույլ անգամ չէր լինի, որ սա է հայ նշանավոր Մամիկոնյան տոհմի ծննդավայրը: Ցավալի էր հասկանալ, որ Մուշի ներկայիս բնակիչներից շատերի համար քաղաքը զուրկ է «երեկվա օրից»:

Հետաքրքիր է, որ մինչդեռ ներկայիս Հայաստանի Հանրապետություն էրզրից շատ քիչ բան է բերվել, բերված իրերը շատ լավ են պահպանվել: Ենթադրում են՝ պատճառն այն է, որ այս իրերը անցյալի արժեքավոր հուշեր են: Օրինակ, Սուսերում ապրող այս կինն իր ձեռքում բռնել է էրզրից բերված մի բաժակ: Ըստ նրա ամուսնու, այս բաժակն օգտագործվել է հեղուկ, այլուր և այլ բաղադրիչներ չափելու համար: Նրանք ասացին, որ այն ուղիղ մեկ լիտր է, և անցյալում կանայք հաց թխելիս այս բաժակով են չափել իրենց անհրաժեշտ այլուրի չափը:

Աթաք - Հետաքրքիր է: Իսկ ո՞վ է այն սպիտակ կատվով կինը:

Սոֆյա - Նա ապրում է Հայաստանի Ոսկեհասկ գյուղում: Նա ինձ ասաց, որ իր կատուն բերվել է Թուրքիայի Վան քաղաքից: Ես էլ որոշեցի նրան իր կատվի հետ լուսանկարել: Նա նաև ինձ ցույց տվեց մի մեծ սափոր և մի կլոր քար՝ երկուսն էլ բերված Կարսից (Թուրքիա): Սափորն օգտագործվում էր պանիր պատրաստելու ու պահելու համար, իսկ կլոր քարը՝ ցորեն աղալու և այլուր պատրաստելու համար: Քարն այլևս չի գործածվում, բայց նա մինչ օրս օգտագործում է սափորը՝ պանիր պատրաստելու ու պահելու համար:

Աթաք - Ես նկատեցի, որ քո լուսանկարներում հիմնականում կանայք են: Կարծու՞մ ես՝ նրանք հատուկ դեր ունեն մշակույթի պահպանման գործում:

Սոֆյա - Այո՛, ես այդպես են կարծում: Հայաստանի գյուղերում նկատեցի, որ կանայք հատուկ դեր են խաղում այս իրերի և դրանց հետ կապված պատմությունների պահպանման գործում: Օրինակ, այստեղ տեսնում ենք Ոսկեհասկ գյուղում ապրող մի կնոջ, որը կրծքին մոտ սրբապատկեր է պահում: Սրբապատկերն ու բոլոր աղոթքները բերվել են Կարսից՝ հյուսիս-արևելյան Թուրքիայից: Իր լսած պատմությունների համաձայն՝ այս մասունքներն ունեն հավատացյալներին ու իրենց աղոթողներին բուժելու հատկություն: Ոսկեհասկի մեկ այլ մասունք է Նարեկ գիրքը՝ կոչված իր հեղինակի՝ Նարեկացու անունով: Գիրքը պահպանվել էր, քանի որ այն պահել են 1915 թվականին Մուշից փախչող մարդիկ: Ասում են, որ ովքեր աղոթում են Նարեկին, նրանց ցանկություններն իրականանում են: Այս կնոջ տանը, որը մեզ ցույց տվեց գիրքը, մենք նկատեցինք, որ այն պահպանվում է հատուկ անկյունում՝ արկղի մեջ, որի վերևում խաչեր էին և Քրիստոսի նկարը:

Աթաք - Թուրքիայում և Հայաստանում տեղացիների հետ մեր հանդիպումներից հետո հասկացա, որ ոչ մի իր

պարզապես իր չէ: Գիրքը, բաժակը, շինությունն ավելին են, քան կան: Այս իրերը պատմության առարկայական վկաներն են, և նրանք մեզ ուղեկցում են մեր ճակատագրի ողջ ընթացքում, մեր հաջողություններում կամ դժբախտություններում: Այս պատճառով կարծում են, որ նման իրերի

պահպանումն էական ներդրում է պատմության մեջ:
Սոֆյա - Համաձայն են: Ավերակները դառնում են ավելի հետաքրքիր, երբ իմանում ես նրանց պատմությունը, և կարծում են, որ այս իրերի պատմությունը բացահայտելու մեր ջանքերն իրական արժեք են:

Լռության փլուզվող պատի դարպասները Ռուզաննա Բաղդասարյան (Չայաստան)

Թուրքիայում՝ Մշո դաշտի և Չայաստանում՝ մշեցիների ներկայիս սերունդներով բնակեցված գյուղերում ինձ պատահում են կիսաքանդ դռներ ու պատուհաններ, մուտքի և ելքի կառույցներ: Կարծում եմ, որ առօրյա կյանքում այդքան սովորական այս շինությունները կարող են նաև ծիսական կամ պատմական իմաստ ունենալ: Ի՞նչ է դուռը, եթե ոչ սահման, որը բաժանում է մի իրականությունը մյուսից, դրանք մեկուսացնում իրարից, բայց նաև երկու կողմից էլ մուտքի հնարավորություն տալիս: Միտք եմ անում՝ ո՞ր դռնից պետք է անցնել կամ ընդհանրապես անցնե՞լ, թե՞ ոչ:

Պատուհանները նույնպես դարպասներ են, որոնց միջոցով հնարավոր է դիտել և հաղորդակից դառնալ այլընտրանքային տարածությանը՝ առանց այնտեղ ոտք դնելու: Սակայն սահմանափակ դիտարկումն իր թերություններն ունի: Պատուհանի միջով մենք տեսնում ենք իրականության միայն մի մասը, ամբողջական տեսարանի ընդամենը կտրված, շրջանակված պատկերը: Մտորում եմ՝ ինչպես կարող եմ առնչվել մի բանի, որի մասին շատ քիչ գիտեմ:

Սերունդներ շարունակ և մինչ օրս Չայաստանի և Թուրքիայի միջև բաց դարպասներ չեն եղել: Միմյանց

մասին անիրազեկությունը կամ ապատեղեկատվությունը սովորական երևույթ են այս երկրների ներկայում: Երբ քայլում եմ Թուրքիայում՝ Մշո դաշտի և Չայաստանում՝ մշեցիների գյուղերով, զգում եմ, որ անհրաժեշտ է կրկին միմյանց ներկայացնել այս երկու ժողովուրդներին և նրանց իրականությունները: 1915 թվի դեպքերին հաջորդող դարում այս հասարակություններն իրար միջև ավելի ու ավելի բարձր պատեր են կառուցել: Մի կողմում մեծ եռանդ է գործադրվում մոռանալու, իսկ մյուս կողմում հավասարազոր ջանքեր են թափվում հիշելու համար: Այս կերպ երկու կողմերի «ներկան» սերտորեն կապվում է ընդհանուր անցյալին: Յուրաքանչյուր անցած րոպե ևս մեկ աղյուս է ավելացնում ժամանակակից Թուրքիայի և Չայաստանի միջև ստեղծված լռության անթափանց պատին:

Բուլոբս կրում ենք մեր անցյալի ազդեցությունը, անկախ այն բանից՝ կխոսե՞նք, թե՞ կլռենք դրա մասին: Մեր ինքնությունները ձևավորվում են բազում բաղադրիչներից՝ ներառյալ մեր պատմական, հավաքական և անձնական հիշողությունները, նույնիսկ եթե դրանք խճճված ու բարդ են:

Կցանկանայի, որ երկխոսություն սկսվեր այս երկու երկրների միջև՝ բաց դռան կամ պատուհանի միջով: Չավատացած եմ, որ միայն սա կարող է ընդարձակել մեր պատկերացումները միմյանց մասին և փոխըմբռնման հանգեցնել:

Լքված դարպասներ.
դուռ Գյունրիլուն, պատու-
հան Մուշուն

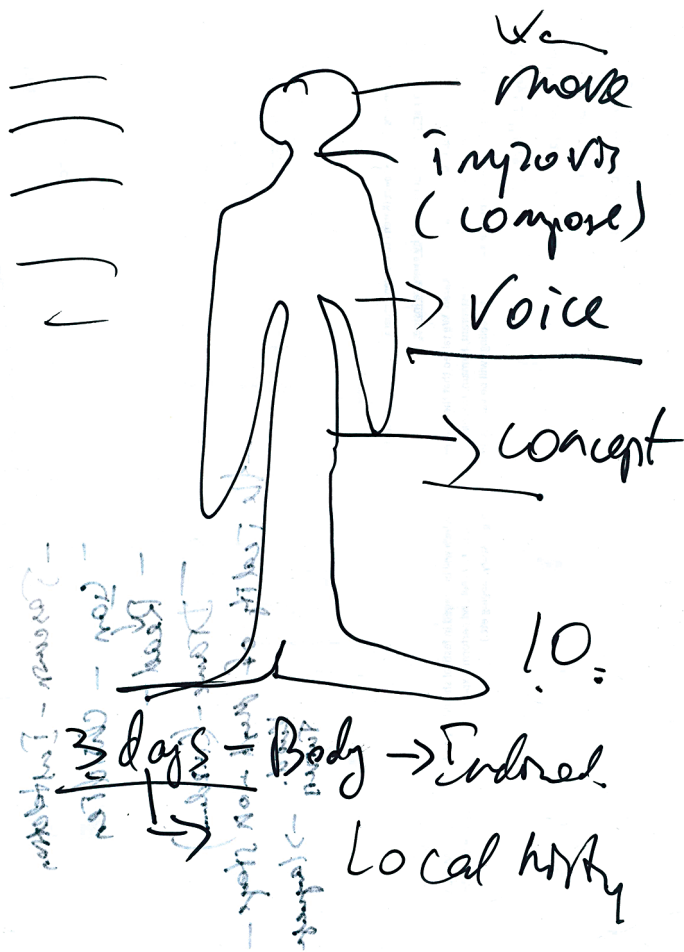
Կողպված դուռ, բաց լուսամուտ

Լռութեան փլուզվող պատը

ԲԵՄԱԿԱՆ ԱՐԿԵՍ

Ներածություն

Պատմության և մեր կոլեկտիվ տրավմատիկ հիշողության տարբեր կողմերին անդրադառնալու համապատասխան մոտեցում գտնելը մեր խմբի համար իրական մարտահրավեր էր: Մենք ուզում էինք, որ մեր ներկայացումն արտահայտի այն իրողությունը, որը մարդիկ գիտեն, որը մարդիկ մարմնավորում են, և թե ինչպես են նրանք այդ ողջ հիշողությամբ ապրում այսօր: Ուզում էինք խուսափել կտրուկ մեկնաբանություններից և հնարավորինս ճշմարտացի լինել՝ դառնալով հետազոտող, որը գնում է դաշտ և այդ դաշտն ավելի լայն լսարանին հանձնում ներկայացման միջոցով: Ներկայացումը մեզ համար լոկ աշխատանքի վերջնարդյունք չէր, այլ ամենօրյա հետազոտական գործընթաց, երբ գործ ունես իրական կյանքի հետ, և այդ իրականությունը քեզ վրա էլ է ազդում: Տպավորությունները կիսում են մարդկանց հետ,

հայտնում անհամաձայնություն կամ վերանայում մտքերդ, նորից ու նորից կապվում քեզ հանդիպած մարդկանց, և այս ամենն ի վերջո վերաճում է կայացման գործընթացի. ելակետ, որից հետո ինքդ քեզ վերագտնում ես այն իրողության մեջ, որի մասին հենց նոր ես իմացել:

Իրական կյանքի և մարդկային պատմությունների փնտրտուքի ու դրանց հետ առնչվելու գործընթացը շատ նուրբ ու անձնական է: Պետք է գտնեիր այն ձևը, որը թույլ կտար չկորցնել օրվա ընթացքում մեր արածը, լսածը, տեսածը, սովորածն ու զգացածը: Միևնույն ժամանակ մենք մարդկանց խումբ էինք, որը փորձում էր թիմ դառնալ՝ համատեղ ստեղծագործող կոլեկտիվ, և սա ոչ միայն անձնական, այլև խմբային ռեֆլեկտիվ փորձ էր: Ավելին, անհրաժեշտ էր մշակել մի գործիք, որի միջոցով կարող էինք ծրագրում ընդգրկված մյուս խմբերին ամեն օր տեղեկացնել, թե մեր խումբն օրվա ընթացքում ինչ է արել, որպեսզի նրանք էլ կարողանային տեսնել գործելու և մտածելու մեր կերպը: Որպես բեմարվեստի խումբ, որը միշտ գտնում և այլընտրանքային մտածելու և գործելու միջոցներ, սովորական գրավոր օրագիրը մեզ չէր բավարարում: Մենք մտածում էինք օրագրի մասին, սակայն այլընտրանքային օրագրի: Որոշեցինք պատկերել մեր յուրաքանչյուր օրը և այն փոխանցել մեր նկարների միջոցով: Մուշում ամեն օր մասնակիցներից որևէ մեկը պատասխանատու էր ողջ խմբի այդ օրվա օրագիրը նկարելու համար: Գյուճիկում մենք մասնակիցներին խնդրեցինք աշխատանքը զույգերով կատարել. մի հոգի Թուրքիայից և մի հոգի Յայաստանից պետք է միասին նկարեին խմբի օրը: Խմբի անդամները միանգամայն ազատ էին օրը պատկերելու իրենց ընտրության մեջ և եթե որոշում էին բառեր օգտագործել, ապա դա միայն գործընթացը բնորոշելու կամ ամբողջացնելու համար էր: Այս օրագրերը ներկայացված են հաջորդ էջերում և ցույց են տալիս ճամբարի ընթացքում մեր խմբի ամենօրյա անցուդարձը, ինչպես օրինակ՝ առավոտյան արևին ողջունելու ծեսը, օրվա ընթացքում շարժվել և խաղալ սովորելը, օպերային երգչի տան փնտրտուքը և այլն:

Մենք նաև համարում էինք, որ խումբը, ինչպես նաև մասնակիցներից յուրաքանչյուրը, աշխատանքային նյութ է, որը կարող է շարժվել (մարմին), լինել ինքնաբուխ և իմպրովիզներ անել՝ գործելով որոշակի տեղանքում (տարածություն) և որոշակի պահերի համար համատեքստ ստեղծելով (ժամանակ): Այսպիսով, մենք մարմինն օգտագործում էինք որպես ձայնագրող սարք, որը դաշտում գրանցում է պատմություններ, թեմաներ, ձայներ, գույներ, հոտեր, զգացմունքներ, տարածություն և ժամանակ: Այդ նույն ձայնագրիչը՝ մարմինը, այնուհետև ձեռք բերված փորձը խումբ և ապա բեմ է բերում՝

դաշտը ներկայացնելով շատ որոշակի ժամանակի ու տարածության մեջ: Մասնակիցներն առաջարկում են ելակետեր, արդյուրներ, գաղափարներ կամ կառուցվածքներ, որոնցից խումբն այնուևիետև կառուցում է իր հիմնական շարժումները, ձայնը և ռիթմը: Այս մեթոդն ընդարձակեց մեր ստեղծագործական կարողությունները՝ գաղափարներ առաջարկելու գործընթացում ներգրավելով ողջ խմբին: Հնարավորության սահմաններում մենք կիրառել ենք դրամատիկական բաց կառուցվածք, որն ինքն իր «պատումն» ուներ: Մեր դաշտը հիմնականում պատմողական էր, ինչը նշանակում է, որ մենք պետք է պատմություն պատմեինք կամ տրամաբանական (այդ թվում՝ վերբալ) ուղերձ փոխանցեինք: Ներկայացումը (շարժում, խոսք, ձայն և տեսագրություն) մեզ հնարավորություն տվեց դրամատուրգիան դիտարկելու «պատումի» զարգացման մեջ:

Մեր խմբի աշխատանքի մեկ այլ կարևոր սկզբունք էլ այն էր, որ ուսուցանողների և փորձագետների անձնական գեղագիտական կարծիքը խաղի մաս էր կազմում, բայց չէր գերակայում: Մենք հավատում էինք, որ կոմպոզիցիան նման է խաղի, փորձ, որի միջով պետք է անցնել ու հաճույք ստանալ: Ստիպված էինք նաև գործ ունենալ և հմտորեն բանեցնել ժամանակակից կոմպոզիցիայի երկու տարածված միտումները՝ անհատական և խմբային ստեղծագործությունը: Այսպիսով, մենք իմպրովիզներ էինք անում՝ որոնելով շարժում, ձայն, բառեր և այլն՝ պատկերացնելով, թե ներկայացում ստեղծելը նման է խճանկար հավաքելուն և այն պատկերելուն: Տարբեր տեսակի կտորներ են օգտագործվել և համադրվել՝ օրգանական միասնություն ստեղծելու նպատակով: Իմպրովիզը, նախքան ստեղծելու գործընթացին հասնելը, սովորաբար հիմնված է գաղափարների, խոսքի, ձայնի և հավանաբար երաժշտության կամ որևէ այլ միջոցի վրա, որոնք ասոցացվում են ստեղծվող հատվածի հետ: Մեր դեպքում, քանի դեռ գործընթացը շարունակվում էր, ստեղծագործելու տարբեր միջոցներ կային: Այսպիսով, «մարմին և տարածություն» խճանկարի բոլոր մասերը կարելի էր կարգավորել ժամանակի մեջ: Նույն պատմությունը և շարժումը կարող էին գոյություն ունենալ այնքան ժամանակ, որքան կամենայինք՝ գործողության կամ շարժման տարբեր որակներ ստեղծելու համար: Մենք կարող էինք փոփոխել տեմպը և այդպիսով ներկայացման ընթացքում նվազեցնել կամ ավելացնել արագությունը: Մենք խաղում էինք խճանկարի կտորների՝ մասնակիցների հետ՝ զգալով մեզ կենտրոնում, պատկերացնելով մեզ՝ իբրև շրջանակ, առաջնորդելով գործընթացը և պարզապես լքելով այն:

Հիմնական մոտեցումը միայն դաշտից բերված իրական

նյութը գրանցելն էր՝ պատմությունները, զրույցները, երաժշտությունը, տեսողական պատկերները և այն ամենը, ինչն ուղղակիորեն արտացոլում էր մասնակիցների իրական փորձը:

Մուշի ճամբարը մեր ծրագրի համար իրական փորձություն էր: Մուշ ժամանելուց ընդամենը չորս օր անց տեղի ունեցավ Վանի երկրաշարժը, որը հազարավոր մարդկանց կյանքեր խլեց, բազմաթիվ ընտանիքների թողեց անտուն և անհապաղ օգնության կարիքի մեջ: Այս ողբերգության պատճառով մասնակիցներից մեկն սկսեց քննարկել ծրագրից դուրս գալու և օգնելու նպատակով Վան գնալու հնարավորությունը: Մարդիկ տպավորված և շփոթված էին և չգիտեին ի՞նչ անել, ինչպե՞ս արձագանքել: Դա առաջին ևրջ լարվածությունն էր խմբի ներսում, որը հայ և թուրք մասնակիցներին տարբեր դիմանիկաների մեջ դրեց: Հայերն ընդամենը մի քանի օր առաջ էին Վանում եղել և ունեին նաև 1988թ. Գյումրիի երկրաշարժի հիշողությունը: Այժմ, թուրք մասնակիցների հետ միասին նրանք թուրքիայում տեղի ունեցող ողբերգության ականատեսն էին, մի երկիր, որտեղ իրենք եկել էին իրենց ոչ պակաս ողբերգական համատեղ անցյալն ուսումնասիրելու: Այսպիսով, որոշվեց աջակցել Վան գնացող առաջին օգնության փաթեթներին:

Իրավիճակն էլ ավելի լարվեց, երբ Քրդական աշխատավորական կուսակցության զինված խմբերը Մուշից ընդամենը 50կմ հեռավորության վրա ոստիկանական ավտոմեքենա պայթեցրին: Դաշտ գնալն այլևս ասպիտակ չէր: Սա հատկապես խնդրահարույց դարձավ մեր խմբի համար: Թուրք մասնակիցները սկսեցին զանգեր ստանալ իրենց ծնողներից, որոնք նրանց տուն էին կանչում: «Եթե չենք կարող քայլել քաղաքում, եթե չենք կարող քաղաքից դուրս գալ, հետո էլ չենք կարողանա հյուրանոցից հեռանալ: Բա էլ ինչու՞ ենք այս ծրագիրն անում», - հարցում էին որոշ մասնակիցներ: Փորձերի, երգելու կամ պարելու տրամադրություն այլևս չկար: Նախագծած մեթոդաբանությունից մինչև ծրագրված վարժությունները՝ ամեն ինչ դարձավ ծիծաղելի և անիթեթ:

Ծրագիրը շարունակելու համար պետք է պահպանեինք խմբի կայունությունն ու նոր աշխատանքային ձևաչափ գտնեինք: Ցավոք, ճամբարը լքելու որոշում կայացրած երեք թուրք մասնակիցներից երկուսը մեր խմբից էին:

Թուրքիայից բեմական արվեստի խմբում ընդգրկված մասնակիցներից միայն մեկը երկար երկնտելուց հետո որոշեց մնալ Մուշում մինչև ճամբարի ավարտը: Հայ մասնակիցները լիովին սպառված էին, գտնվում էին սթրեսային վիճակում, և ծրագրում մեր բաղադրիչի առկայությունը հարցականի տակ էր: Կազմակերպիչները պետք է լուծում գտնեին:

Սա այն պահն էր, երբ հնարավորություն ընձեռվեց տեղական ԴԱՄԼԱ (Մուշուն գործող ոչ կառավարական կազմակերպություն) կազմակերպության սիրողական դերասաններին ծրագիր հրավիրելու: Այսպիսով, ստիպված էինք վայրի հետ հաշվի նստել և Մուշի ներկայիս բնակիչներին ընդգրկել տեղական պատմության մեր ծրագրում: Չնայած ժամանակ գրեթե չկար, մարդիկ ո՛չ իրար էին ճանաչում, ո՛չ էլ ընդհանուր լեզու ունեին (ԴԱՄԼԱ-ի անդամներն անգլերեն չէին խոսում) և մեթոդաբանությունն էլ իրենց համար լիովին նոր էր, յուրաքանչյուրն, այնուամենայնիվ, կարողացավ համատեղ ստեղծագործելու ընդհանուր հարթակ գտնել, և եզրափակիչ ներկայացման արարման ողջ գործընթացը հաճելի էր:

Գյումրիի ճամբարը մեկ այլ մարտահրավեր էր բեմական արվեստի խմբի համակարգողների և փորձագետի համար: Դա ծրագրի երկրորդ մասն էր, և նախատեսվում էր շարունակել մեր հետազոտությունն ու կապել Մուշուն գծված քարտեզը Հայաստանում քարտեզագրված կետերի հետ: Բայց ինչպե՞ս կարող էինք դա անել Թուրքիայից մեր խմբի նորեկ անդամների առկայության պայմաններում: Մեր խմբի վերջին թուրք մասնակիցը, որը մնաց մինչև Մուշի ճամբարի ավարտը, ծրագիրը լքել էր նախքան Գյումրիի ճամբարի սկիզբը, և Թուրքիայից բոլոր երեք մասնակիցները նոր էին ընտրվել: Ավելին, Հայաստանից ևս մի նոր մասնակից ունեինք:

Այսպիսով, Գյումրիի ճամբարը ամենակարգից ուներ չորս նոր մասնակից: Պետք է աշխատեինք ունեցածով: Նրանք տարբեր սպասելիքներ ու փորձ ունեցող մարդիկ էին, և ծրագիրն էլ նրանց համար բոլորովին նոր էր: Մենք՝ համակարգողներս, ընդունեցինք մարտահրավերը և հասկացանք, որ դա իսկական փորձարկում է լինելու, և որ մեր մարմինը որպես ձայնագրիչ օգտագործելու մեթոդն այնուամենայնիվ կաշխատի: Չնայած մեր մտահոգություններին՝ Գյումրիի ճամբարը հաջողվեց: Մենք գրանցեցինք նոր պատմություններ, համատեղ մշակեցինք աշխատող սցենար, որոշ տեղացիների ներգրավեցինք մեր ներկայացման մեջ և ամենակարևորը՝ կարողացանք եզրափակիչ ներկայացում բեմադրել՝ Մուշի և Հայաստանի պատմությունների հիման վրա:

Ինչպես կարողալ հաջող էջերը

Հաջող էջերում դուք կժանոթանաք ներկայացման ստեղծման գործընթացին Մուշուն և Գյումրիում առանձին-առանձին:

Մուշի ճամբարը սկսվեց մասնակիցների ժանոթացմամբ: Առաջին օրը նրանց հանձնարարվել էր նկարել իրենց մանկության վախերը և քննարկել դրանք: Դա միմյանց ճանաչելու առաջին փորձն էր՝ ավելի խորը և անձնական տեսանկ-

յունից: Եվ հիմա՝ որպես ընթերցող, դուք մեզ մեր վախերի միջոցով ճանաչելու հնարավորություն ունեք: Գյումրիում մենք սա փոքր-ինչ այլ կերպ կազմակերպեցինք: Այս անգամ մասնակիցները պետք է նկարեին ճամբարից ունեցած իրենց ակնկալիքներն ու բեմադրեին դրանք: Արդյո՞ք սա մարդուն ճանաչելու լավագույն ձևը չէ՞. տեսնել, թե գործընթացից ինչ սպասելիքներ ունի: Այսպիսով դուք կարող եք ձեզ մեր խմբի մաս զգալ Գյումրիում՝ մեր սպասելիքների գույների միջոցով:

Նկարները Ձեզ կուղղորդեն մեր ամենօրյա փորձի ու տրամադրության միջով, սկզբում Մուշուն, ապա Հայաստանում: Գույների, բառերի, պատկերների և երբեմն կուլածների միջոցով ընթերցողը կհասկանա և միգուցե կզգա գրեթե այնքան, որքան մեր մասնակիցները: Սա նշանակում է, որ մասնակիցների նկարների բոլոր գույները և խորհրդանիշերը շատ մեծ նշանակություն ունեն առնվազն նկարողների համար: Այսպիսով, դուք կտեսնեք, թե ապագա բեմադրության պատմությունն ինչպես է կառուցվել: Պարզ, սիրողական նկարների շղթան նման է ֆիլմի ժապավենի, որն ընթերցողին մեր ճամբարների մթնոլորտ է տեղափոխում: Յուրաքանչյուր օրը կարծես մի կետ լինի մեր այլընտրանքային քարտեզի վրա, որտեղ հավաքվում էր ներկայացման սցենարը քննարկումների, փորձի փոխանակման, ինչպես նաև կանոնավոր փորձերի միջոցով: Դուք կարող եք տեսնել ներկայացման սցենարի ուրվագիծն ու սևագրերը, որոնք երբեմն կարող են անընթեռնելի լինել կամ դժվար հասկացվել, բայց այնուամենայնիվ շատ պատկերավոր են: Եվ երբ վերջապես հասնեք յուրաքանչյուր ճամբարի ներկայացման վերջնական սցենարին, խճանկարը կամբողջանա է, և հուսով ենք՝ կհստականա:

Սցենարն այնպես է բաժանված, որ յուրաքանչյուր տեսարան համապատասխանում է քարտեզում նշված որևէ վայրի, ինչպես, օրինակ՝ համամի տեսարանը կամ հյուրընկալ տունը, որոնք ներկայացման հիմնական տեսարաններ են: Յուրաքանչյուր տեսարան սկսվում է դաշտային փորձի մանրամասն նկարագրությամբ: Տեսարանները միշտ սկսվում են պատմության կամ տեղեկատվության աղբյուրի նկարագրությամբ և որոշ պատմական տվյալներով: Յուրաքանչյուր տեսարանի սկզբում նաև բացատրվում է, թե ինչու է այդ դրվագն ընտրվել բեմադրվելու համար: Այնուհետև պատմությունը, դառնալով իրական ներկայացում, նկարագրվում է բեմում տեղի ունեցող գործունեության և բեմական գործողությունների միջոցով: Չայնը, տեսագրությունը և բեմականացման բոլոր տեխնիկական կողմերը նույնպես ներկայացվում են: Եթե ընթերցողը ցանկանա բեմադրել մեր ներկայացումը, նա կարող է հետևել սցենարին և իր մասնավելացնել մեր պատմությանն ու քարտեզին:

Անճա

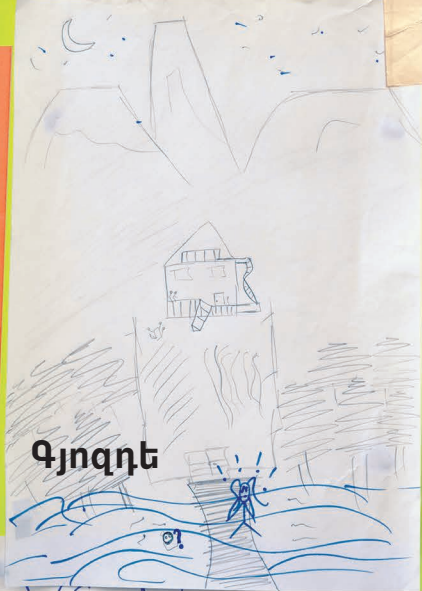

Նիհալ

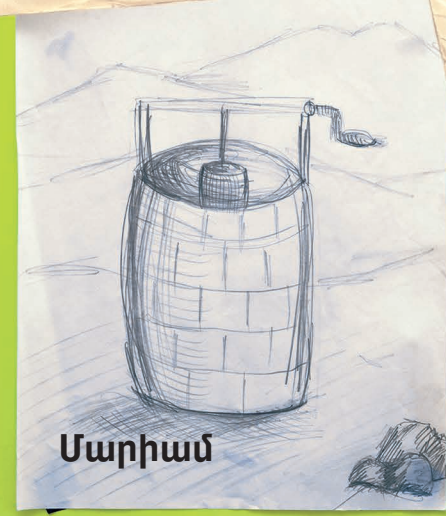
Կարտեր

Ժասմին

Գյոզդե

Մարիան

Արիադնա

Կարեն

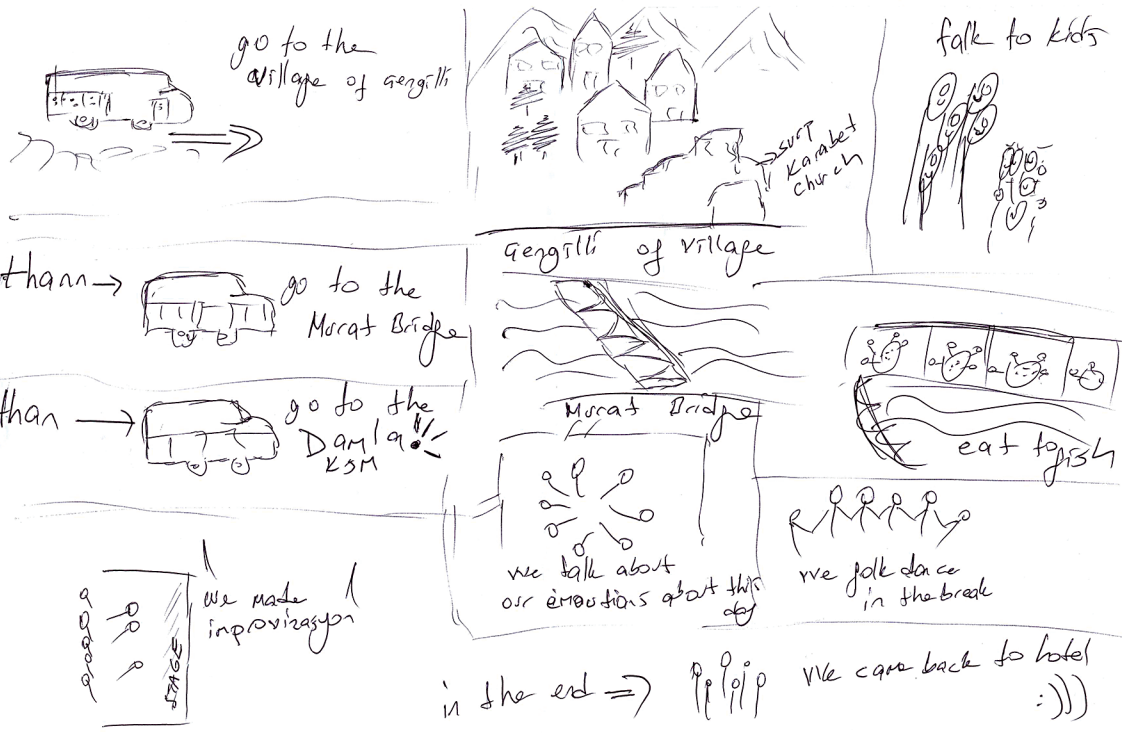
March 2011
Keren, Shuz

Unl2
op 1

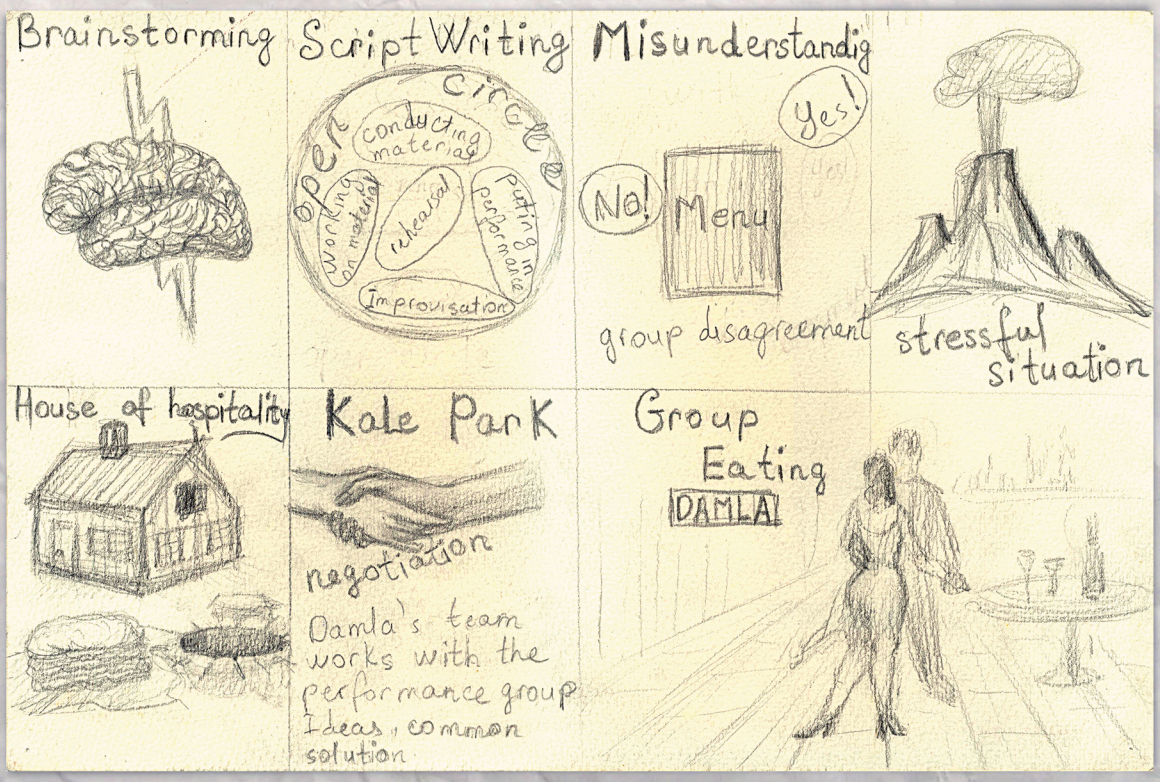

Unl2
op 2

Un12
on 3

Un12
on 4

Եզրափակիչ ներկայացման սցենար. Մուշ Արիադնա Գրիգորյան (Հայաստան) Մարիամ Գրիգորյան (Հայաստան) Աննա Պողոսյան (Հայաստան)

«Ի՞նչ եք բերել ինձ համար»

Այս հարցը տրվեց Մուշի Դերիկ գյուղի ամենատարեց քրդուհու կողմից: Քանի որ մեզ հետ լավաշ ունեինք, որը մեզ մեկ այլ տանն էին նվիրել, նրան ասացինք. «Մենք ձեզ համար լավաշ ենք բերել»: Բայց նա դրանից չուրախացավ. դա բավարար չէր: Քրդերեն դենգբեշ¹ ժանրով երգելու ընթացքում նա կրկնում էր նույն հարցը: Մի քանի երգից հետո նա խնդրեց, որ հյուրերից մեկը հայերեն որևէ բան երգի: Յուրը սկսեց Կոմիտասից: Երբ երիտասարդը երգում էր, տարեց կինը ժամանակ առ ժամանակ ընդհատում էր նրան և շարունակում իր պատմությունը քրդերեն՝ տեղում ստեղծագործելով: Կինն այնքան էր տարվել երաժշտությամբ, և այն այնքան հոգեհարազատ էր թվում նրան: Ինչքան ավելի շատ էին երգում, այնքան ավելի էր հաճույք ստանում: Սա մի հետաքրքիր երաժշտական երկխոսություն էր տարբեր սերունդներ ներկայացնող և տարբեր պատմական ուղիներ ունեցող երկու մարդկանց միջև: Մենք պատմությունների բացառիկ խաչման ականատես էինք:

Գյուղեր այցելելիս միշտ ամենատարեց մարդկանց էինք փնտրում, որովհետև նրանք թերևս ամենահարուստ հիշողություններն ունեն տեղի բնակչության, այդ թվում՝ ժամանակին այստեղ ապրած հայերի մասին: Հույս ունեինք գտնել մարդկանց, որոնք կարող էին մեզ կապել անցյալին:

Մուշում տարեց մարդկանցից շատերը թուրքերեն չեն խոսում, ուստի մենք կրկնակի թարգմանության կարիք ունեինք: Այս տանը ծեր կնոջ հարսը բացատրում էր, թե իր սկեսուրն ինչ էր ասում՝ նրա խոսքերը քրդերենից թուրքերեն թարգմանելով, որպեսզի հետո կնոջ ասածն անգլերեն թարգմանվեր: Նա սկեսուրին հարցնում էր. «Ինչու՞ չես ասում, որ հայ հարևաններ ունեիր քո հայրենի գյուղում»:

Չմայած կինը դժկամորեն էր խոսում իր գյուղում հա-

1. Դենգբեշը նա է, ով պատմում է դյուցազներգական պատմություններ և վեր է հանում կարևոր սոցիալական իրողություններ կիլամի ("kilam" պոեմ) և ստրանի ("stran" բալլադ) միջոցով: Մինչդեռ սա քրդական բանավոր գրականության կարևոր մաս է կազմում, դենգբեշները նաև առանցքային դեր ունեն պատմությունը ներկայացնելու և այն սերնդե սերունդ փոխանցելու գործում:

յերի ներկայության մասին, երաժշտական փոխանակումը նրան օգնեց հաղթահարել հոգեբանական արգելքները: Մենք ականատես էինք մի երկխոսության, երբ մարդիկ ընդհանուր լեզու չունեն և որպես հաղորդակցության միջոց՝ օգտագործում են երաժշտությունը:

Բոլոր կատարողները բեն են բարձրանում: Իրենց մայրենի լեզուներով և անգլերեն նրանք հարցնում են միմյանց ու հանդիսատեսին. «Ի՞նչ եք բերել ինձ համար»: Այս հարցը ուղղակիորեն կապված է ներկայացման վերջում հնչող պատասխանների հետ:

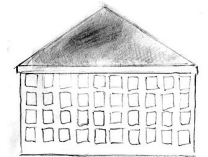
Շարժում՝ անկանոն շարժումներ

Տեսագրություն՝ չկա

Չայն՝ չկա

Խոսք՝ կրկնել հարցը մայրենի լեզվով (թուրքերեն, քրդերեն, հայերեն, անգլերեն).

«Ի՞նչ եք բերել ինձ համար»:

Դպրոցի վերածված եկեղեցին

Մուշ քաղաքի կենտրոնում գտնվող դպրոցներից մեկի կառուցման ժամանակ օգտագործվել են քաղաքից 22 կիլոմետր հեռավորության վրա գտնվող Կարմիր եկեղեցու քարերը: Եկեղեցին սկզբում վնասվել է երկրաշարժից և ասպա պայթեցվել տեղի կառավարչի կողմից: Տեղացիները պատմեցին այս կառավարչի մասին, որը 1960-ականներին Մուշի շրջանում հայկական մշակութային ժառանգությունը վերացնելու առաքելություն ուներ:

Տեսագրությունն սկսվում է պայթյունի ձայներով: Հանդիսատեսը տեսնում է, թե ինչպես է եկեղեցու պատից պոկվում քարը և տեղադրվում դպրոցի պատի շարվածքում: Մինևույն ժամանակ կատարողները միմյանց հարցեր են տալիս տարբեր լեզուներով՝ անգլերեն, թուրքերեն, քրդերեն ու հայերեն. «Սա Կարմիր եկեղեցի՞ն է», «Սա Մուրք Կարապետն է», «Առաքելոց վա՞նքը» և այլն: Ներկայացման մասնակիցները բենի վրա իրար տեղից տեղ են տանում՝ մարմինը քարի փոխարեն օգտագործելով:

Շարժում՝ մարմինն օգտագործվում է որպես քար՝ պատ ստեղծելու համար

Տեսագրություն՝ քարի տեղաշարժը՝ եկեղեցու պատից դեպի դպրոցի պատը
Չայն՝ մի քանի անգամ հնչող պայթյուն
Խոսք՝ «Սա Կարմիր եկեղեցի՞ն է», «Սա Սուրբ Կարապետն է», «Առաքելոց վա՛նքը»

Երկխոսություն դպրոցում

Չայկական մշակութային ժառանգության հետքերով նախկինում հայկական մի քանի գյուղ այցելեցինք: Դրանցից մեկը քրդերով բնակեցված Չենգիլի գյուղն էր՝ Մուշից մոտ 35 կմ հեռավորության վրա: Մեզ համար դա կարևոր վայր էր, քանի որ ժամանակին հենց այստեղ է գտնվել նշանավոր Սուրբ Կարապետ վանքը: Այսօր Սուրբ Կարապետից մնացել են մի քանի անձն ավերակ, փորագրված քարերի բեկորներ և խաչքարեր, որոնք ներկայիս մուսուլման բնակիչների՝ մեծամասամբ զազա քրդերի կողմից որպես շիկանյութ են օգտագործվում՝ հաճախ գտնվելով տների ու կառույցների պատերի շարվածքում:

Սուրբ Կարապետի վանքը մեզ համար շատ կարևոր էր, քանի որ վերջինիս հետ կապված մի շարք հայկական առասպելներ, ժողովրդական պատմություններ ու երգեր կան: Ասում են՝ Սուրբ Կարապետն ինքը կարողանում էր բուժել չբեր կանանց: Մեր խմբի բոլոր մասնակիցների համար ցավալի էր տեսնել՝ ինչքան քիչ բան է մնացել այս երբեմնի հզոր և ծաղկուն վանական համալիրից: Անսահման էր մեր հիասթափությունը, երբ տեսանք, որ ժամանակին սուրբ քարերն ու եկեղեցու կառույցները վերածվել են գոմերի և ամբարների: Երբ հարցրինք, թե ինչու է եկեղեցին ավերվել, և ինչու են նրանք եկեղեցու քարերը որպես շիկանյութ օգտագործում, ներկայիս բնակիչները մեզ բացատրեցին, որ իրենք այստեղ հաստատվել են այն ժամանակ, երբ վանքն արդեն քանդված էր, և իրենք քարերը պահպանում են՝ դրանք շինարարական նպատակներով օգտագործելով: Մեր այցը Չենգիլի գյուղ մեծ փորձ էր, որը հիմք հանդիսացավ ներկայացման տարբեր տեսարանների համար:

Որտեղ էլ գնում էինք, փորձում էինք ծանոթանալ տեղացիների հետ: Երեխաները, որոնք հետաքրքրությամբ մեզ էին նայում և հարցեր տալիս, մեր առաջին բանասացներն ու ուղեկիցներն էին դառնում: Չենգիլի երեխաների համար գյուղում այցելուներ ունենալը սովորական էր: Նրանց հետաքրքրում էր, թե մենք որտեղից ենք: Չայ մասնակիցներից մեկը շրջապատվեց շատ զրուցա-

սեր և աշխույժ երեխաներով, որոնք նրան իրենց դպրոց էին հրավիրում: Երբ նա դասի ժամանակ դպրոց մտավ, նրան հարցրին, թե արդյո՞ք ինքը զբոսաշրջիկ է Լոնդոնից, չնայած մասնակիցը թուրքերեն էր խոսում: (Նման իրավիճակներ հաճախ այլ գյուղերում էլ էին լինում): Նա անզլերեն պատասխանեց, որ Չայաստանից է, բայց երեխաները չգիտեին, թե դա որտեղ է: Ուսուցիչը միջամտեց և ասաց, որ հետո կբացատրի: Մի շատ հետաքրքրասեր երեխա ուզում էր մեզ հետ նկարվել, և ուսուցիչը հեզմանքով նրան ասաց՝ «Ասա Սարկոզի» ժպտալու փոխարեն:

Ճամբարի ընթացքում հայ մասնակիցները հաճախ էին որպես զբոսաշրջիկ ընկալվում, մինչդեռ իրենք իրենց պատմական հայրենիք էին եկել: Սա հակասական զգացումներ էր առաջացնում, որովհետև մի կողմից հայ մասնակիցներն ընկալվում էին իբրև արտասահմանցի զբոսաշրջիկներ, իսկ մյուս կողմից դա հազարամյակներ շարունակ Մուշում ապրած իրենց նախնիների հետ կապը վերահաստատելու միջոց էր: Չենց այս պահին հասկացանք, թե ինչ էր կատարվում ճամբարի առաջին օրը, երբ թվարկում էինք մեր՝ Մուշում գտնվելու պատճառները: Այդ օրը Թուրքիայից մի մասնակից ասաց, որ եկել է «ճերողություն խնդրելու համար»: Իսկ մի հայ մասնակից էլ ասաց. «Ես Մուշ եկա և մեծ ցավ ապրեցի, երբ հասկացա, որ ինձ համար կյանքը Մուշում քարացել է 1915 թվականին: Ես հասկացա, որ Մուշն ապրում է, շնչում է, բայց այն այլևս մերը չէ»: Այստեղ հարց է ծագում, թե ինչպես են հայերն ընկալվում այսօրվա Թուրքիայում: Սա ամորոշ է և աղոտ է թե՛ հայերի և թե՛ ներկայիս բնակիչների համար:

Բենը դասարան է դառնում, իսկ հանդիսատեսը՝ աշակերտ: Կատարողները տեղավորվում են հանդիսատեսի շարքերում: Կատարողներից մեկը բեն է բարձրանում որպես ուսուցիչ, և հաղորդակցությունը հանդիսատեսի հետ հաստատվում է:

Շարժում՝ նստել հանդիսատեսի շարքերում որպես աշակերտ՝ ստեղծելով հաղորդակցություն

Տեսագրություն՝ չկա

Չայն՝ չկա

Խոսք՝ երկխոսություն

Մասնակից: Çocuklar ne var ne yok?(Երեխաներ, ի՞նչ կա չկա, ինչպե՞ս եք:)

Աշակերտ 1: Turist misin sen? (Զբոսաշրջի՞կ եք:)

Մասնակից: Evet. (Այո՛, նախահայրերս այստեղ են

Meraba k... n...

ապրել:)

Աշակերտ 2: İngiliz? Londradan mı geliyorsun? (Բրիտանացի՞ ես: Լոնդոնի՞ց ես գալիս:)

Մասնակից: Hayır hayır (Ո՛չ, ո՛չ:)

Աշակերտ 3: Amerikandan mı geliyorsun? (Ամերիկայի՞ց ես գալիս:)

Մասնակից: Hayır Ermenistandan geliyorum, Yerevandan. (Ո՛չ, Հայաստանից եմ, Երևանից:)

Աշակերտ 4: Oh Ermenistan. (Օ՛, Հայաստան: Նկարվե՞նք:)

Ուսուցիչ: Իհարկե, ասացե՛ք Սարկոզի՛:

Աշակերտ 4: Ermenistan wouw! (Հայաստան, օ՛):

Աշակերտ 2: Ermenistan neresi ki? (Որտե՞ղ է գտնվում Հայաստանը:)

Մասնակից: Ermenistan, Yerevan. (Հայաստան, Երևան:)

Ուսուցիչ: (բարկացած) Ermenistan, İğdir'in yanı, komşu ülkemiz bilmiyor musun evladım? (Հայաստան, Իգդիրի մոտ, հարևան երկիր է, չգիտե՞ս, երեխա՛:)

Համամի² պատմությունը և Աստղիկի առասպելը

Հեթանոս հայերի սիրո և գեղեցկության աստվածուհի Աստղիկի մասին մի գեղեցիկ առասպել կա, որը կապված է Մուշի հետ: Երբ Աստղիկը լողանում էր Արածանի (Մուրադ) գետում, նա իրեն ծածկում էր մշուշով՝ թաքնվելով տղամարդկանցից, ովքեր իրեն սիրահարված էին և գալիս էին լողանքը դիտելու: Այդ պատճառով էր տարածքը կոչվում «Մշուշ», որն էլ հետագայում դարձավ «Մուշ»: Ինչպես պարզեցինք, Մուշի ներկայիս բնակիչներն այս առասպելին ծանոթ չեն: Փոխարենը նրանք մի հայտնի երգ ունեն «Yemen Turkusu» անունով, որը, ըստ իրենց ենթադրության, Մուշին է նվիրված: Սակայն երգի շուրջ քննարկում կա: Ոմանք կարծում են, որ «Yemen Turkusu» երգում հիշատակվող բառը Մուշը չէ, այլ «Հուշ»-ն է, որը տարածք է Եմենում:

2. Համամը թուրքական բաղնիքն է:

Մուշի տարբեր գյուղերում մենք շատ առասպելներ լսեցինք: Մեր ուշադրությանն արժանացավ հատկապես համամը (բաղնիք), քանի որ այն Մուշ քաղաքի ամենահին աշխարհիկ կառույցներից էր: Մեր խումբը միակն էր, որը համամ մտավ և այն ներսից ուսումնասիրեց: Մեր տեղացի ուղեկցորդը՝ ծագումով հայ Արմենը, մեզ մի քար ցույց տվեց, որը պատկերում էր խաղող և երկու դայլալող թռչուններ: Նա նաև մի առասպել հիշեց, որտեղ համամի հայ տերը բռնացրել էր իր տղային, երբ վերջինս նայում էր, թե ինչպես էին լողանում կանայք: Հանուն պատվի հայրը որդուն սպանել էր: Այս պատմության միջոցով տեսնում ենք համամի՝ անցյալի և ներկայի միջև կապը: Այն հարմար էր տարբեր առասպելներ միավորելու տեսանկյունից:

Լույսերն անջատվում են: Բեմի վրա երկու մոմ է դրվում: Երկու կատարող հայտնվում են և օգտագործելով իրենց ձեռքերը՝ ստվերի միջոցով թռչունների դայլալ պատկերում: Այնուհետև կատարողներից մեկն սկսում է քարդահ (փոքր թմբուկ) նվագել: Հետո թռչունները դառնում են կանայք: Մեկ այլ կատարող բեմ է գալիս՝ Աստղիկի լողանքը մարմնավորելու: Այդ ընթացքում մյուս մասնակիցները նրան սպիտակ սավանով են ծածկում, որը խորհրդանշում է մշուշը: Ստվերները ստեղծում են ծիկրակող մարդկանց տպավորություն, որոնք ծածուկ հետևում են համամում լողացող կանանց: Պատվո սպանությունը ցույց տալու համար մոմերն անսպասելի հանգցվում են, և սարսափազդու ճիչ է արձակվում: Մթության մեջ տղամարդկանց առնական ձայներն աստիճանաբար վերածվում են բարձր ծիծաղի: Տղամարդկանց՝ բեմում հայտնվելը ցույց է տալիս, որ երկար ժամանակ այս համամը (որը անցյալում բաց էր կանանց համար) միայն տղամարդիկ են այցելել, և ոչ մի կին այնտեղ այլևս ոտք չի դնում:

Հարժում՝ ձեռքերով ստվերների ստեղծում, լողանքի շարժումներով մենապար
Տեսագրություն՝ չկա
Չայն՝ քարդահի ռիթմեր, ճիչ
Խոսք՝ չկա

Օպերային երգիչ Արմենակ Շահնուրայանի տունը

Երբ Մուշում ներկայացման համար հետաքրքիր պատմություններ էինք փնտրում, հանդիպեցինք մի տեղացու, որը մեզ ցույց տվեց հայ օպերային երգիչ Արմենակ Շահնուրայանի (հայտնի է որպես Մշո սոխակ) տունը, որն այժմ ռեստորանի է վերածվել: Արմենակ Շահնուրայանը ծնվել է Մուշում 1878 թվականին, եղել է Կոմիտասի աշակերտը, ապա դասավանդել Մուրբ Կարապետ վարժարանում, իսկ ավելի ուշ ելույթներ ունեցել աշխարհի տարբեր վայրերում: Նա Միացյալ Նահանգներ է տեղափոխվել նախքան 1915թ. ցեղասպանությունը: Տուն մտանք նախամուտքից, որը պարզվեց՝ ռեստորանի հետնամուտքն էր: Սատուցողը մեզ մի պատմություն պատմեց ինչ-որ հայ կնոջ մասին, որն այնտեղ էր եկել շատ տարիներ առաջ: Երբ նրան հարցրել էին՝ ինչու է ուզում տեսնել պահեստը, նա բացատրել է, որ դա իր ծնողների տունն է, և որ ինքն այստեղ է մեծացել: Սենյակից սենյակ անցնելով՝ կինը հիշել է, թե դրանցից յուրաքանչյուրն ինչ նպատակով էր օգտագործվում, թե որտեղ էր դրված կահույքը՝ անցյալը վերակենդանացնելով մանկության հիշողությունների միջոցով: Մուշի մի ուրիշ ներկայիս բնակիչ էլ պատմում էր, որ այդ տան նախկին սեփականատերը ենթադրում էր, թե հեռանալիս հայերն իրենց ոսկին տան մի անկյունում թաքցրել են: Նա փորձել էր գտնել այն, բայց փորելիս գերեզմանի է բախվել, և քարն ընկել է: Սա նշան էր, որ փորելը պետք է դադարեցնել, այլապես նա կանիծվի: Նա տունը մեկ այլ մարդու է վաճառում, որն էլ իր հերթին հանկարծակի հարստանում է և այստեղ ռեստորան բացում: Ենթադրվում էր, որ նոր սեփականատերը վերջապես գտել էր թաղված գանձը: Այցելության վերջում ներկայիս սեփականատերը մեզ տեղեկացրեց, որ պատրաստվում է քանդել շենքը ու դրա տեղում ավելի շատ բաց սեղաններ տեղադրել՝ մեծ տարածք ունենալու համար: Նա նույնիսկ չգիտեր, որ սա օպերային երգիչի տունն է եղել:

Որոշեցինք օգտագործել մեր մանկության տան գաղափարը: Օրորոցային երգերը, որոնք մանկության ամենավաղ հիշողություններն են, կապվում են թե՛ անցյալին և թե՛ մեր լսած պատմությանը:

Լուռ տեսագրությունը մեզ Շահնուրայանի տուն է տանում Շահնուրայանի՝ հայկական երգի կատարման ներքո: Մեկ առ մեկ մասնակիցները հայտնվում և նստում են բեմի վրա՝ մեջքով դեպի հանդիսատեսը: Թվում է, թե նրանց սովերները տան ներսում են: Տեսագրությունը մեզ տանում է տան բոլոր սենյակներով: Կատարողները մեկը մյուսի հետևից մայրենի լեզուներով երգում են իրենց մանկության օրորոցայինները: Հաջորդ օրորոցայինը սկսվում է նախորդը դեռ չավարտված, միմյանց ընդմիջելով: Հանկարծ լույսերը վառվում են, և մասնակիցներից մեկը բեմ է բարձրանում ու ընդհատում է օրորոցայինների շարքը ճաշացանկի ընթերցմամբ: Սա արտացոլում է տան՝ ռեստորանի վերածվելը: Տեսարանն ավարտվում է խոհանոցի ձայներով:

Շարժում՝ հանդիսատեսին մեջքով նստած երգելը
Տեսագրություն՝ Արմենակ Շահնուրայանի տան տեսագրությունը

Ձայն՝ օրորոցային երգեր, երգ Արմենակ Շահնուրայանի կատարմամբ՝ «Հայաստան երկիր դրախտավայր»

Խոսք՝ ռեստորանի ճաշացանկ

Հյուրընկալ տունը

Մուշում հայկական եկեղեցի էինք փնտրում, երբ պատուհանից դուրս նայող մի մարդ մեզ թեյ խմելու հրավիրեց: Չնայած նրանից եկեղեցու ճամփան էինք հարցնում, նա մեզ այնքան ջերմ ողջունեց, որ հրաժարվել չկարողացանք: Զրույցի ընթացքում նա ասաց, որ իր տատը հայ էր, և ինքը տատից ժառանգել է մի սկուտեղ, ջաղացի քար և այլ իրեր: Մինչ մենք գրուցում էինք, նրա կինը, որը ծագումով Բինգյուլից գազա էր, հաց էր թխում և առաջարկեց մեզ խմորը բացել սովորեցնել: Տանտերն ասաց, որ եթե լավ հաց թխել չկարողանանք, երբեք չենք ամուսնանա: Թեյ էինք խմում, երբ տանտիրոջ մոտ 13 տարեկան աղջիկը փորձեց մեզ զարմացնել՝ ասելով, թե գիտի հայերի ով լինելը: Ապացուցելու համար աղջիկը բերեց իր տեղեկությունների աղբյուրը՝ պատմության դասագիրքը: Իսկապես զարմանալի էր տեսնել, թե ինչպես են հայերը

ներկայացվում գրքում: Հայերը պատկերված էին իբրև դավաճաններ՝ ռուսական զինվորական համազգեստով: Անհարմար զգալով՝ տանտերն անմիջապես աղջկա ձեռքից վերցրեց զիրքն ու մի կողմ դրեց: Երբ արդեն դուրս էինք գալիս, նա առաջարկեց հյուրանոցի վրա անհմաստ գունար վատնելու փոխարեն իր տանն օթևանել: Այս տանը, որտեղ մեզ ջերմորեն ընդունեցին, կարելի էր սովորել ճաշ պատրաստել և լավ տնային տնտեսուհի դառնալ: Որոշեցինք այս հատվածն ընդգրկել սցենարում, քանի որ այն ամբողջացնում է Մուշուն մեր տեսած հյուրընկալությունների փորձը: Այս տեսարանը բեմադրության մեջ ցույց է տալիս հյուրասիրության ինքնաբուխ դրսևորումը, երբ քեզ սովորեցնում են հմտություններ, հյուրասիրում են, օթևան տրամադրում և անզամ հոգում ապագայիդ մասին: Լավաշ և մրգեր մատուցելը հյուրընկալության խորհրդանիշներ են և ապահովում են հանդիսատեսի հետ շփումն ու կապը:

Տեսարանի սկզբում կատարողներից մեկը լավաշ է դնում մեջտեղում: Ամբողջ խումբը նստում է լավաշի շուրջը: Մեջտեղում գտնվող մարդը մնացածներին սովորեցնում է լավաշ պատրաստել: Բոլորը մասնակցում են գործընթացին՝ երգելով Միրբուք կոչվող երգը, որը քուրմանջի լեզվով աշխատանքի մասին երգ է և սովորաբար երգվում է, երբ դաշտում աղում են ցորենն ու լավաշ բաժանում:

Շարժում՝ հաց թխելու հետ ասոցացվող համահունչ շարժումներ **Տեսագրություն՝** չկա
Ձայն՝ Միրբուքի կենդանի կատարում **Խոսք՝** չկա

Խոչընդոտները

Չենգիլի գյուղի մզկիթի մոտ թուրք մասնակիցներից մեկը զրույցի բռնվեց մի տեղացի երեխայի հետ խմբի մեկ այլ անդամի՝ երկար մագերի վերաբերյալ: Երեխան ասաց, որ տղամարդկանց դեպքում երկար մագ ունենալը հարամ³ է: Ամսադը, որն ինքը հավատացյալ էր, երեխային բացատրեց, որ նա սխալ է հասկանում սկզբունքը: Հետաքրքիր զուգադիպությամբ այս հարցը բարձրացվել էր հենց այն գյուղում, որտեղ նախկինում Սուրբ Կարապետի վանքն էր գտնվում: Սուրբ Կարապետը Հայ Առաքելական եկեղեցու կարևորագույն սրբերից է: Հին ժողովրդական ավանդույթը Սուրբ Կարապետին պատկերում է երկար վարսերով և ընդհանրացնում հեթանոս հայերի աստված Գիսանեի հետ:⁴ Միևնույն ժամանակ այդ նույն գյուղում մեկ այլ մասնակցի հարցրին իր ծագման մասին: Թուրք մայր և քուրդ հայր

3. Հարամն (արաբերեն՝ الحرام) արաբերեն բառ է, որը նշանակում է «մեղավոր»: Իսլամում այն օգտագործվում է Ալլահին (Աստված) անհաճո ցանկացած գործողության մասին խոսելիս:

4. Հնդկական ծագման հայ հեթանոս աստված, որը Հնդկաստանից Հայաստան փախած արքայազն էր: Ենթադրվում է, որ «Գիսանե» անունը ծագել է հայերեն «գես» բառից, որը նշանակում է երկար ծամեր, ինչպիսիք ունեցել են հոգևորականները:

ուկնեցող այդ աղջիկն ասաց, որ քուրդ է և բախվեց նոր հարցի, թե ինչու քրդերեն չգիտի: Երբ գյուղացիներն իմացան, որ նրա մայրը թուրք է, միանգամից հետևություն արեցին. «Ահա թե ինչու քրդերեն չգիտես»: Այս երկխոսություններն ընդգրկվեցին սցենարում՝ ցույց տալու համար ինքնության, էթնիկ պատկանելության, կրոնի, կենսակերպի և մշակույթի վրա հիմնված սոցիալական խոչընդոտներն ու կարծրատիպերը, և այն դժվարությունները, որոնք ընկած են այս խոչընդոտները հաղթահարելու համար անհրաժեշտ երկխոսության մեջ ներգրավվելու ճանապարհին:

Բոլոր մասնակիցները բեմ են բարձրանում և անկանոն շարժվում: Այնուհետև նրանք քարանուռ են, և երեք մասնակից ներկայացնում են թուրքերեն երկխոսությունը, ինչպես գյուղում էր: Հանդիսատեսից պատահակա՛նորեն ընտրված թարգմանիչը բեմ է հրավիրվում՝ երկխոսությունն անգլերեն թարգմանելու համար:

Շարժում՝ անկանոն շարժումներ, անշարժություն
Տեսագրություն՝ չկա

Ձայն՝ չկա

Խոսք՝ երկխոսություն

Երեխա: Բարի գալուստ:

Մասնակից 1: Շնորհակալություն:

Երեխա: Ինչպե՞ս եք:

Մասնակից 1: Շնորհակալություն:

Երեխա: Որտեղի՞ց եք եկել:

Մասնակից 1: Ես Մուշից եմ:

Մասնակից 2: Ես Անկարայից եմ:

Երեխա: Թու՞րք եք:

Մասնակից 1: Այո՛, թուրք եմ:

Մասնակից 2: Ո՛չ, ես քուրդ եմ:

Երեխա: Այսինքն՝ մահմեդական՞ եք:

Մասնակից 1: Այո՛, ինչու՞ ես հարցնում:

Երեխա: Դե, ինձ թվում էր՝ մահմեդականները երկար մազեր չեն ունենում:

Մասնակից 1: Ո՞վ է քեզ նման բան ասել:

Երեխա: Մեր մեծերը:

Մասնակից 1: Իսկ ինքդ երբևէ պրպտե՞լ ես:

Երեխա: Չէ՛:

Մասնակից 1: Ինչպե՞ս կարող ես իմանալ՝ ինչն է հարամ, և ինչը՝ հալալ, առանց պրպտելու:

Երեխա: Դե, մենք լսում ենք մեր մեծերին:

Մասնակից 1: Կարծում եմ, պետք է նախ ուսումնասիրես: Օրինակ, 1400 տարի առաջ մեր մարգարեն նույնպես երկար մազեր է ունեցել: Հիմա հասկացա՞ր:

Երեխա: Հա՛:

Երկընտրանք: Կեղծավորություն, թե՞ հյուրընկալություն

(Այս հատվածը քննարկվել է շարադրվել է մասնակիցների կողմից ներկայացման նախապատրաստական փուլում: Ժամանակի սղության պատճառով հնարավոր չէր լինի այն մշակել և ներկայացնել եզրափակիչ ներկայացման ժամանակ:)

Ներկայումս քրդերով բնակեցված նախկինում հայաբնակ Դերիկ գյուղում մի հետաքրքիր դեպք պատահեց, որը մեր խմբին ստիպեց վերագնահատել ու վերաբնակեցնել մինչ այդ պահը Մուշում մեր ողջ տեսածը, լսածը, ապրածն ու սովորածը: Ծրագրի թուրք մասնակիցներից մեկը երկընտրանքի առաջ կանգնեց, երբ մի տարեց գյուղացու այցելության ժամանակ հարցրեց հայերի և գյուղում՝ նրանց պատմական ներկայության մասին: Ծեր մարդը բացեփբաց պատմեց, թե ինչպես են հայերից հետո գյուղում հաստատված քրդերը մասնակցել կոտորածներին՝ կոնկրետ օրինակներ և դեպքեր նշելով: Երբ նա իմացավ, որ թուրք մասնակցի հետ միասին իր գյուղում հայեր էլ կան, նա անմիջապես փոխեց դեմքի արտահայտությունն ու տոնայնությունը և վախեցած ասաց. «Հայերն այստեղ գտնվել չեն կարող»: Ապա ավելացրեց, որ հայի հյուրընկալել չի կամենում: Նա վախեցնում էր, թե հայ մասնակիցները եկել են իր հողը ձեռքից վերցնելու, և անգամ հայ տեսնել չէր ուզում: Սակայն երբ հայերից մեկը մոտեցավ, նա չէր կարող վերջինիս տուն չհրավիրել և իր հյուրընկալությունը չառաջարկել: Հայ մասնակցին թեյ, հաց և պանիր հյուրասիրելուց հետո, տանտերն անդրադարձավ գյուղի նախկին բնակիչներին՝ հայերին: Նա նշեց, որ իր հայրը լուրջ պատմաբան էր, որը հիացմունքով էր խոսում Ստալինի մասին և բացատրում, որ այս գյուղը նախկինում հայկական է եղել, և որ ողջ տարածքը ժամանակին հայկական էր: Նա ասաց, որ իր հայրն ուսումնասիրում էր ցեղասպանությունը և մեղադրում էր Թուրքիայի կառավարությանը 1915 թվականին պատահածի համար:

Թուրք մասնակիցն ուղղակի ապշած էր, թե ինչպես

կարող էր այդ մարդը փոխվել հանուն հյուրընկալության՝ իր հյուրին հաճոյանալու համար, և թե ինչպես էր խոսում այնպիսի բաներից, ինչպիսիք հայ մասնակիցն ակնկալում էր լսել: Նա չէր հասկանում ինչպես բացատրել այս երկընտրանքը և ինչպես շարունակել խոսակցությունը տարեց մարդու հետ: Այս դեպքը քննարկման առարկա դարձավ, որովհետև տվյալ իրավիճակում հայտնված կողմերից յուրաքանչյուրն իր խնդիրներն ուներ. տարեց մարդը ստիպված էր փոխել իր բառերը՝ քաղաքական կոռեկտությունից ելնելով, Թուրքիայից մասնակիցը բախվել էր տարեց մարդու վայրկենական փոխված դեմքին, իսկ հայ մասնակիցները պետք է գլուխ հանեին հյուրընկալության մասին իրենց ունեցած պատկերացումներից, երբ այն ուղեկցվում էր կեղծավորությամբ:

Բեմականացումը չէր որոշվել, բայց որոշ առաջարկներ կային. ներկել մասնակիցներից մեկի դեմքը՝ ցույց տալու համար մարդու երկերեսանի դիմակը, միևնույն ժամանակ ստեղծել ռիթմի, ձայնի և մեղեդու մի բարդ համադրություն, բոլորին ներկել տարբեր գույներով՝ ցույց տալով, որ բոլորս էլ կարող ենք դիմակներ կրել և կեղծավոր լինել, և բոլորս էլ կարող ենք երկընտրանք մարմնավորել:

Շարժում՝ բեմի վրա նստած՝ գույներով իմպրովիզներ անել
Տեսագրություն՝ չկա
Ձայն՝ իմպրովիզ՝ ռիթմեր, ձայն և հնչերանգներ
Խոսք՝ չկա

Շնորհակալություն, երեխաներ՝

(Այս հատվածը քննարկվել և շարադրվել է մասնակիցների կողմից ներկայացման նախապատրաստական փուլում: Ժամանակի սղության պատճառով հնարավոր չէրավ այն մշակել և ներկայացնել եզրափակիչ ներկայացման ժամանակ:)

Երեխաները մեր դաշտային ուղևորությունների կարևոր մասն էին կազմում որպես ուղեկցորդներ, հյուրընկալողներ, ընկերներ, ինչպես նաև երգերի, պարերի ու կրկեսային հնարքների լավագույն կատարողներ: Մեր այցը Մուշի նախկին հայկական թաղամաս բացօթյա փառատոնի վերածվեց, և որոշեցինք այս համատեքստը եզրափակիչ ներ-

կայացման մաս դարձնել, որպեսզի երեխաները նույնպես վայելեն բեմ բարձրանալու բերկրանքը:

Կատարողները վերստեղծում են թաղամասում իրենց տեսած իրավիճակը: Յուրաքանչյուր կատարող բեմ է հրավիրում իր ճանաչած երեխային՝ որպես իր լավագույն ընկերոջ, և խնդրում իր հմտությունները ներկայացնել: Միևնույն ժամանակ օրվա լուսանկարները բաժանվում են երեխաներին և նրանց ընտանիքներին՝ որպես երախտագիտության նշան:

Շարժում՝ պարեր և ակրոբատիկ շարժումներ երեխաների կողմից
Տեսագրություն՝ չկա
Ձայն՝ զրույց, ծիծաղ, երգ՝ կենդանի կատարում
Խոսք՝ չկա

Գերեզմանը վերածվում է բանտի և ապա շուկայի

(Այս հատվածը քննարկվել և շարադրվել է մասնակիցների կողմից ներկայացման նախապատրաստական փուլում: Ժամանակի սղության պատճառով հնարավոր չէրավ այն մշակել և ներկայացնել եզրափակիչ ներկայացման ժամանակ:)

Մուշի բնակիչներից մեկն առաջարկեց քաղաքի շուկա այցելել: Այնտեղ մեզ տանձ հյուրասիրեցին: Վաճառողները խմբի հայ անդամներին հետևյալ բառերով էին դիմում. «Էս տանձը ձեր պապերի այգիներից ա, մեղր ա, մեղր»: Նրանք մեզ նաև ասացին, որ շուկան ժամանակին գերեզմանոց է եղել, և քաղաքը վերևում՝ բլրի վրա է գտնվել (այնտեղ, որտեղ մեծամասամբ հայկական տներն են պահպանված, հայտնի է Հին Մուշ անունով): Այնուհետև գերեզմանոցը բանտի է վերածվել և ապա շուկայի: Նրանք մեզ անգամ հին քաղաքի մի լուսանկար ցույց տվեցին: Հետաքրքիր կերպով բոլոր գաղափարները խաչվեցին: Մենք այս դրվագը որոշեցինք ընդգրկել ներկայացման մեջ, որովհետև այն պատկերում է հայկական պատմության փոխակերպումը ներկայիս քրդական իրականության:

Այն պահին, երբ շուկայում էինք, մեր խմբի թուրք համակարգողին շրջապատել էին անծանոթ մարդիկ և հարցեր էին տալիս: Հետո իմացանք, որ դրանք ոստիկաններ են և հետաքրքրվում էին Մուշում մեր ծավալած գործունեությամբ:

Սա մեր այցելության երկրորդ օրն էր, և երեկոյան ամփոփիչ հանդիպման ժամանակ տեղեկացանք, որ ոստիկանները Մուշուն աշխատող մեր մյուս խմբերին էլ են հարցաքննել:

Կատարողները դուրուկի երաժշտության ներքո պառկում են բենի վրա, որն իբրև գերեզմանոց է: Հետո նրանք կանգնում են, և լուսավորությունը ցույց է տալիս բանտի ճաղերը: Այնուհետև ճաղերը բարձրանում են վեր, և նրանք ժեստերով ու աղմուկի իմիտացիայով (օգտագործելով շուկայի աղմուկի ձայնագրությունը) պատկերում են շուկան: Տեսագրությունը ցույց է տալիս ագռավներով լի երկինք:

Շարժում՝ բենի վրա պառկելը և ստվերի միջոցով բանտի ճաղերի պատկերում
Տեսագրություն՝ երկինքը՝ ագռավներով
Ձայն՝ դուրուկ և շուկայի աղմուկ
Խոսք՝ չկա

Այլընտրանքային քարտեզ

(Այս հատվածը քննարկվել և շարադրվել է մասնակիցների կողմից ներկայացման նախապատրաստական փուլում: Ժամանակի սղության պատճառով հնարավոր չեղավ այն մշակել և ներկայացնել եզրափակիչ ներկայացման ժամանակ:)

Մուշի գյուղերում մարդիկ մեզ միշտ հարցնում էին, թե որտեղ է մեր քարտեզը: Տեղացիները մեզ գանձ որոնողներ էին համարում, ինչը սկզբում այնքան էլ հասկանալի չէր: Չենգիլի գյուղում ամենատարեց կինը, որի հետ խոսում էինք, հարցրեց. «Ձեզ հետ քարտեզ բերե՞լ եք»: Ձրույցի ընթացքում նա բացատրեց, որ Մուշում ապրող հայերն ունևոր էին: Այս ծեր կինը պատմեց, որ ջարդերի ժամանակ անխուսափելի բռնությունից, առևանգման և մահվան վտանգից ազատվելու համար հայ կանայք վերցրել են իրենց երեխաներին ու ոսկեղենը և Մուրադ գետն են նետվել: Ոմանք ոսկեղենն իրենց տներում են պահել կամ էլ հողում թաղել՝ վերադառնալու հույսով: Երբ տեղացի քրդերն այստեղ հիմնվեցին, նրանցից ոմանք գտան թաքցրած ոսկիները: Այստեղ նաև Ստամբուլից եկած խմբեր են աշխատել, որոնք պեղումներ են կատարել և Ստամբուլ տարել լավագույն քարերը: Հասկացանք, որ գանձերի պատմությունը մյուս գյուղերում էլ էր շրջում: Ծեր կնոջ հետ զրույցից հետո հասկացանք, թե ինչ պետք է պատասխանենք այդ

հարցին: Այո՛, մենք գանձ էինք որոնում, սակայն իրական գանձը մեզ համար եկեղեցիներն էին, պատմական ներկայությունը և մշակութային ժառանգությունը:

Մեկ այլ խոսակցություն Գոմս գյուղում տեղի ունեցավ: Նախքան գյուղից հեռանալը, իմամը (մզկիթի աղոթքի առաջնորդը) մեզ ջերմորեն մզկիթ հրավիրեց, թեև այն արդեն փակ էր: Իմամն անգամ կանանց տղամարդկանց հետ միասին մտնել թույլատրեց: Գեղեցիկ մզկիթն առանձնանում էր շրջանի այլ մզկիթներից իր չափերով, ճոխությամբ և շքեղությամբ: Իմամը, որը հպարտորեն ցույց էր տալիս կառույցի ողջ գեղեցկությունը, խոսեց նաև իսլամի մասին՝ շեշտելով, որ բոլոր հարցերի պատասխանը կարելի է գտնել իսլամում: Երբ իմամն իմացավ, որ մեր խումբը ժամեր է ծախսել տարածքում շրջելով և հարցեր տալով հայկական՝ քրիստոնեական մշակութային ժառանգության մասին, նա ասաց. «Ի՞նչ էիք փնտրում այդ ավերակներում: Այստեղ եկեք: Այստեղ է ամենամեծ արժեքը և իրական մշակույթը»: Ի պատասխան՝ խմբի անդամներից մեկը դիվանագիտորեն ասաց. «Եթե դուք կարողանում եք հասկանալ և գնահատել մշակույթի արժեքը, ապա պետք է մույն կերպ հոգ տանեք ձեր գյուղում առկա այլ մշակութային ժառանգության մասին»:

Նախքան ներկայացումն սկսելը, կատարողները գծում են Մուշի պատմական և մշակութային վայրերի քարտեզը, մի տեսակ այլընտրանքային քարտեզ «գանձ որոնողների»՝ համար, որոնք եկել են ոսկի գտնելու, բայց արդյունքում բացահայտել են ավերված հայկական եկեղեցիների և մշակութային արժեքների իրական գանձը: Քարտեզագրման գործընթացը՝ ուղեկցված «իրական գանձի» շուրջ քննարկումներով, նկարահանվել է: Ներկայացման ընթացքում ցուցադրվում է այս տեսագրությունը, իսկ կատարողները հանդիսատեսին են ներկայացնում իրենց գծած քարտեզը:

Շարժում՝ հանդիսատեսին քարտեզներ են բաժանվում
Տեսագրություն՝ քարտեզագրման տեսանյութ
Ձայն՝ չկա
Խոսք՝ չկա

Սեւիճ

Գոհար

Մերկե

Մարիան

— Expectations
From the project —

Արիանա

Նիհալ

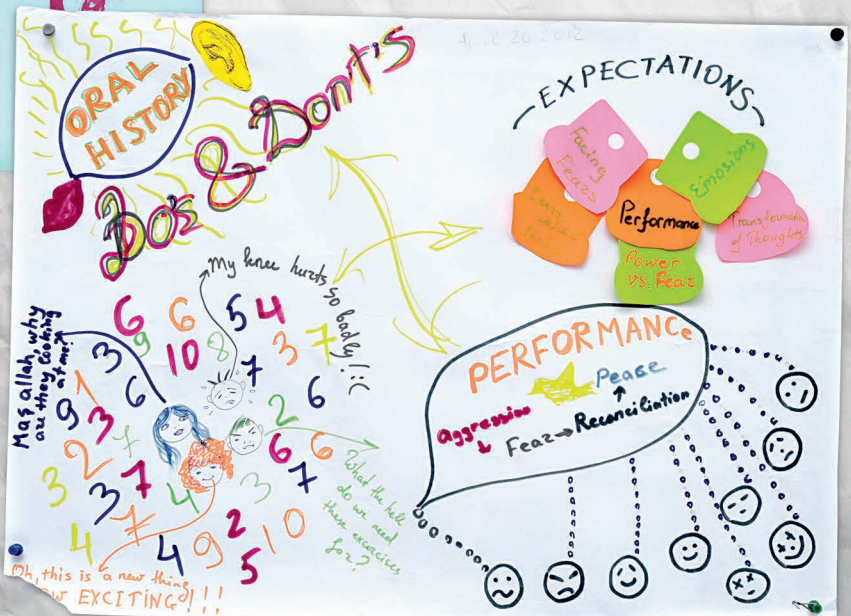

Սայաթ

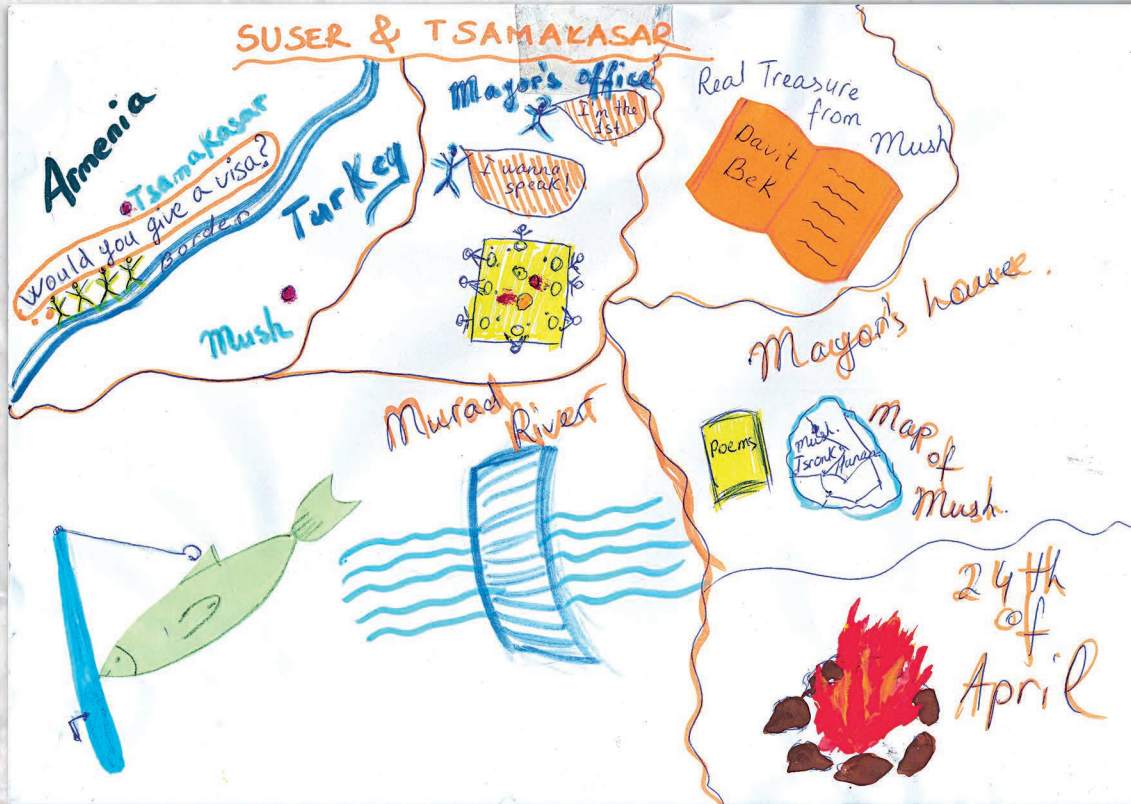
Գյուժրի
օր 2

Գյուժրի
օր 3

Գյուժրի
օր 4

Գյուլնրի
օր 6

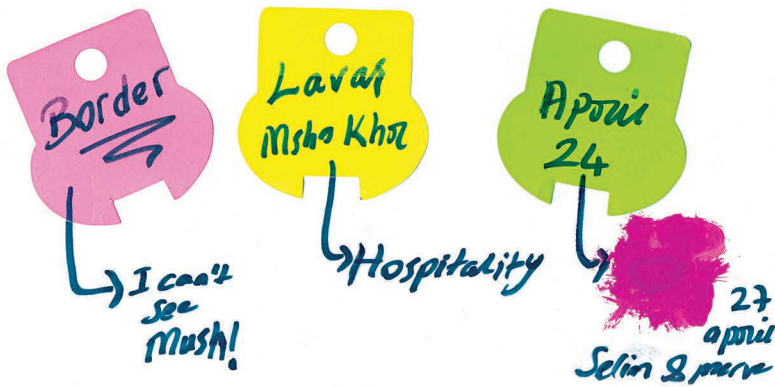

Գյուլնրի
օր 8

24.04.2012

Գյուլմրի
օր 9

Script Writing

Գյուլնրի
ըր 13

Գյուլնրի
ըր 14

Եզրափակիչ ներկայացման սցենար. Գյուլնրի

Արիադնա Գրիգորյան (Յայաստան), Գոհար Յովսեփյան (Յայաստան), Մարիամ Գրիգորյան (Յայաստան), Մերվե Խան (Թուրքիա), Սայաթ Թեքիր (Թուրքիա), Սելին Շաքար (Թուրքիա)

Սահմաններ

Յայաստանի՝ մշտեցիներով բնակեցված տարբեր գյուղերում մարդկանց հետ զրուցելիս միշտ բախվում էինք սահմանների խնդրին: Դաշտադեմում հանդիպեցինք մի ծեր կնոջ, որը աղբբեջաններն գիտեր, լեզու, որը շատ մոտ է թուրքերենին: Նա խոսում էր Թուրքիայից եկած մասնակիցների հետ: Այդ տատիկը աղբբեջանահայ էր, որն Աղբբեջանից եկել էր Յայաստան՝ կրթություն ստանալու, և ապա այստեղ ամուսնացել: Նրա սկեսրայրն ու սկեսուրը ծագումով Մուշից են: Պատմում էր, որ միշտ հարցնում էր իր ամուսնու ծնողներին՝ ինչու են նրանք հենց այստեղ բնակվել և ոչ Գերմանիայում կամ Ֆրանսիայում: Պատասխանն այն էր, որ ամուսնու ծնողները միշտ ցանկացել են սահմանին մոտ գտնվել՝ հուսալով, թե մի օր հնարավորություն կունենան վերսկսելու իրենց կյանքը հայրենիքում: Այդ նույն Դաշտադեմ գյուղում մի հետաքրքիր երաժիշտ կար: Անունը Վարուժան էր: Նա թուրք մասնակիցներին անընդհատ հարցնում էր. «Եթե ձեզանից վիզա խնդրեն հայրենիք այցելելու համար, կտա՞ք»: Վարուժանն իր պապից Մուշից բերված զուռնա էր ժառանգել, և այս գործիքը Մուշում նվագելը նրա երազանքն է:

Հարցազրույցի ժամանակ մարդկանց հարցնում էինք նաև, թե ինչու են հենց այստեղ՝ այս գյուղում բնակություն հաստատել: Մարդկանց մեծ մասը որպես բնակավայրի ընտրության հիմնական գործոն նշում էր սահմանին մոտ լինելու հանգամանքը և հետևաբար հայրենիք վերադառնալու հնարավորությունը: Վարուժանը միշտ նեղվում էր, երբ կինը վրաց էր կախում, որովհետև նա փակում էր երգի (Մուշ) տեսարանը. «Չեմ սիրում, երբ նա վրաց է փռում, որովհետև Մուշն այլևս չեմ կարող տեսնել»: Քանի որ սահմանի թեման միշտ էլ կարևոր հարց է եղել, և որովհետև ներկայումս Յայաստանի և Թուրքիայի միջև սահմանը փակ է, մասնակիցները քննարկե-

ցին բաց սահմանների հավանականությունը և դրանից բխող օգուտները երկու կողմերի համար:

Ներկայացման մասնակիցները ստեղծում են «Քաղցր Մուշի»¹ պատկերը՝ պատին պրոյեկտված Մուշի նկարի և Մուշի մասին երգի միջոցով: Երգը խորհրդանշում է կապը երգի (Մուշ) հետ և հայրենաբաղձությունը: Մեկ առ մեկ նրանք դադարում են երգել և կիսով չափ փակում են Մուշի պատկերը՝ կարծես սահման ստեղծելով հանդիսատեսի և Մուշի միջև: Ի վերջո, կատարողները էկրան են դառնում տեսագրության ցուցադրության համար: Սահմանի թեմային առնչվող տարբեր պատկերներ պրոյեկտվում են կատարողների ձեռքերով պահած շապիկների վրա՝ վրացք, խաչքար, գնացք, ցանկապատ: Տեսարանը վերջանում է Վարուժանի՝ կնոջն ուղղված նախադասությամբ:

Շարժում՝ սահմանի կառուցում մարմինների միջոցով
Տեսագրություն՝ Մուշի լուսանկարներ, կախված վրացք, խաչքար, գնացք, ցանկապատ
Ձայն՝ «Մուշ, Մուշ, քաղցր Մուշ» երգի կենդանի կատարում
Խոսք՝ «Չեմ սիրում, երբ նա վրաց է փռում, որովհետև Մուշն այլևս չեմ կարող տեսնել»:

Դպրոցի վերածված եկեղեցին

Այս հատվածը նույնն է, ինչ Մուշի ճամբարի ներկայացման սցենարում:

Համամի առասպելը

Այս հատվածը նույնն է, ինչ Մուշի ճամբարի ներկայացման սցենարում:

Ինչու՞ եք այստեղ եկել

Յայաստանի գյուղերում միշտ անիրաժեշտ էր մարդկանց վստահությունը ձեռք բերել, որովհետև մենք շատ նուրբ ընտանեկան պատմություններով էինք հետաքրքրվում: Հատկապես թուրք մասնակիցների հետ իրենց պատմություններով կիսվելու համար մարդիկ պետք է հավատային մեր ծրագրի կարևորությանը, քանի որ իրենց պատմություններում առկա թուրք կերպարները սովորաբար ոճրագործի դերում են հանդես գալիս: Դաշտադեմ գյուղի բնակիչներն անցյալի հանդեպ միշտ էլ զգայուն են եղել և հավատացել են, որ պատմական արդարությունը

1. Հարցազրույցների ընթացքում լսած պատմություններից մասնակիցները որոշեցին, որ մարդիկ իրենց մտքում պահում են «քաղցր» Մուշի երազանքը:

→ searching for a place → border

asking retou cal question in trace

Music / (Msho K

մի օր կվերականգնվի, և իրենց հողերը կվերադարձվեն: Նախքան մեզ իրենց գյուղ և տներ թողնելը՝ գյուղացիները հավաքվեցին գյուղապետարանում՝ ճշտելու համար մեր դիրքորոշումներն ու ծրագրի նպատակները: Ահա տրված հարցերի մի քանի օրինակ. «Ինչպե՞ս եք վերաբերվում ցեղասպանությանը», «ձեր երկրում ի՞նչ քայլեր եք ձեռնարկում՝ պատմական արդարությունը վերականգնելու համար» (տրանք ուղղված էին թուրք մասնակիցներին), «ձեզանից ո՞վ է թուրք», «ուզում եմք իմանալ՝ արդյո՞ք նրանք զոջում են, թե՞ ոչ», «դուք ճանաչո՞ւմ եք ցեղասպանությունը» և «ինչու՞ եք եկել այստեղ»: Իրականում, տարբեր ձևերով նմանատիպ հարցեր տրվում էին մեր այցելած բոլոր գյուղերում՝ թե՛ մարդկանց տներում և թե՛ հանդիպումների ժամանակ: Սա վստահության կառուցման գործընթացի մաս էր կազմում: Մեր մասնակիցները ներկայացումն օգտագործեցին որպես այդ դժվար հարցերն արտացոլելու և դրանց պատասխանելու հնարավորություն:

Կատարողներն անկանոն քայլում են բեմի վրա: Ժամանակ առ ժամանակ նրանք քարանուռ են, և նրանցից որևէ մեկը ներկայացնում է ինքն իրեն, ինչպես նաև իր մայրենի լեզվով ասում, թե ինչու է ինքն այստեղ: Այնուհետև մեկ այլ մասնակից թարգմանում է նրան: Այս ամենը կրկնվում է, մինչև բոլորը կներկայացնեն իրենց: Անհանգստության զգացումը զարգանում և արտացոլվում է հաջորդ՝ «Հյուրընկալ տունը» տեսարանում:

Շարժում՝ քայլեր
Տեսագրություն՝ չկա
Ձայն՝ չկա
Խոսք՝

- Բարև ձեզ, ես Ադան եմ, այստեղ եմ՝ Մուշը ձեր մտքերում արթնացնելու համար:
- Բարև ձեզ, ես Սելինն եմ, այստեղ եմ՝ միմյանց հետ խոսելու և միմյանց ցավը կիսելու համար:
- Բարև ձեզ, ես Գոհարն եմ, այստեղ եմ հայ-թուրքական հարաբերությունները խաղաղ լուծելու համար:
- Բարև ձեզ, ես Մարիամն եմ, այստեղ եմ Մշո ձայներն աշխարհին հասցնելու համար:
- Բարև ձեզ, ես Մերվեն եմ: Ես չեմ ուզում սպասել մինչ կառավարությունները կլուծեն հայ-թուրքական հարաբերությունները: Ես այստեղ եմ ինքս քայլեր ձեռնարկելու համար:
- Բարև ձեզ, ես Սայաթն եմ, ես ստամբուլահայ եմ: Ես այստեղ եմ սահմանները բացելու համար:

Հյուրընկալ տունը

Հյուրընկալությունը մեր թիմային փորձի կարևոր մասն էր: Մեզ հյուրընկալած շատ տներում բարձրացվում էր մեր մշակույթի և ավանդույթների նմանության հարցը: Միևնույն ժամանակ Հայաստանի գյուղերում ցեղասպանության մասին շատ նուրբ հարցեր էին տրվում, և վստահության ձեռքբերումը մի գործընթաց էր, որը շատ բաց ու ծանր գրույցներ էր պահանջում: Ամենահետաքրքիր դեպքերից մեկը Դաշտադենում էր՝ ծագումով մշեցի Տարոնենց տանը:

Տարոնն ինքը շատ հյուրընկալ մարդ էր: Մենք նրա տանն էինք, երբ եկավ նրա հարևանը: Հարևանը բարևեց և սեղմեց Տարոնի ու նրա որդիների ձեռքը, բայց ոչ թուրքիայից մեր մասնակցի՝ Սայաթի: Տարոնն ասաց, որ Սայաթը նույնպես հայ է: Եվ դրանից հետո միայն հարևանը սեղմեց Սայաթի ձեռքը: Ապա հարցրեց. «Ու՞ր եմ այդ թուրքերը», և գնաց այդի, որտեղ խումբը հանգստանում էր: Տարոնը խնդրեց անհարմար միջադեպ չսարքել: Հարևանն էլ, թե. «Բոլորն աղջիկներ են: Բա ու՞ր եմ տղաները» և ապա հեռացավ այգուց:

Այսպիսով, խումբը որոշեց, որ յուրաքանչյուր մասնակից պետք է նման պահեր արտահայտելու հնարավորություն ունենա՝ ձևակերպելով մեկ հարց, որն իրեն տրվել է այցելությունների ժամանակ:

Այս տեսարանը սկսվում է այնպես, ինչպես Մուշի սցենարում է: Լավաշի պատրաստման և երգելու գործընթացը ժամանակ առ ժամանակ ընդհատվում է կատարողների բարձրաձայնած հարցերով: Հանկարծ ամեն ինչ ընդհատվում է, և բոլորը քարանուռ են. կատարողներից մեկը հարց է տալիս, հետո երգն ու շարժումը շարունակվում են մինչև բոլորը տալիս են իրենց ընտրած հարցերը: Տեսարանն ավարտվում է հանդիսատեսին լավաշ բաժանելով՝ սահուն անցում կատարելով հաջորդ տեսարանին:

Շարժում՝ լավաշ պատրաստելու պար
Տեսագրություն՝ չկա
Ձայն՝ «Միրքուք» երգի կենդանի կատարում
Խոսք՝

- «Թու՞րք ես: Եթե թուրք ես, ձեռքդ չափտի սեղմեն»
- «Ցեղասպանության հարցում ի՞նչ դիրքորոշում ունես»
- «Արդյո՞ք դուք զոջում եք»
- «Ցեղասպանությունն ընդունու՞մ եք»
- «Ի՞նչ եք նախաձեռնում ձեր երկրում այս հարցը լուծելու համար»

→ Questions (Use translator)
Mirkat Drum

-Merkat on drums are becoming Red - on the screen → suddenly everyone people leave the stage!

Հարսանիքն ու Մշո խոս պարելու դասերը

Երբ Դաշտադեմուն էինք, Տարո-
նի տղան՝ Տիգրանը, մեզ «Մշո խոս»
պարել սովորեցրեց, որը խմբապար է
և կատարվում է նաև հարսանիքների
ժամանակ: Միևնույն ժամանակ մենք
զավեշտալի շատ պատմություններ
լսեցինք և հարսան-
յաց ավանդույթների մասին շատ բան
իմացանք Դաշտա-
դեմ, Ցամաքասար, Տարոնիկ և Սուսեր
գյուղերում: Մեզ
նաև պատմեցին Մուշ-Սասունի և
Հայաստանի այլ գյուղերի
հարսանյաց ծեսերի նմանությունների
ու տարբերությունների մասին:

Գրեթե բոլոր գյուղերում խոսում էինք
Հայաստանի և Թուրքիայի մշակութային
նմանությունների մասին, ինչպես օրի-
նակ՝ նույն պարերը պարելը, տարբեր
լեզուներով, բայց նույն երգը երգելը,
տարբեր անուններով, սակայն նույն
ուսեստը պատրաստելը: Այսպիսով ուզում
էինք բոլորով միասին միասն-
առ պարերն ու երգերը կատարել: Որոշեցինք
այս հատվածը բեմադրել՝ մեր ընդհանուր
մշակութային ժառանգությունը կարևորելու
համար: Սակայն պատմություններն
ավելին են, քան «միասին երգելը»: Հենց այդ
պատճառով որոշեցինք այս մասն
ընդհատել ցեղասպանության վկաների
պատմություններով: Բացի այդ, մի կարևոր
պատճառ էլ ունենք այս տեսարանը
բեմադրելու: Հայաստանի գյուղերից
մեկում մենք մի երաժիշտների
ընտանիք այցելեցինք: Ընտանիքի պապը՝
Մերուժանը, գյուղի ամենատարեց
դիուլահարն է: Նրա թոռը շատ տաղան-
դավոր կլառնետ և զուռնա նվագող է:
Երբ նրանց տանն էինք, նրանք
կատարեցին «Կարսի հարս» պարը
կլառնետով և «Մշո Գյուլենդեմ» ու
«Քոչարին» մի զուռնայով, որն իրենք
ժառանգել են իրենց մայրապապից,
և որը բերվել է Մուշից: Զուռնան տ-
վորության համաձայն փոխանցվում է
հորից որդուն և մշակութային ժառանգության
փոխանցող է համարվում: Ներգրավված
դասընթացներից հետո մենք նրանց
հրավիրեցինք Օշականում մեր
ներկայացումը դիտելու, ինչպես նաև
միասին կատարելու: Ներկայացման
այս հատվածում նրանք նվագեցին իրենց
գործիքներով, և մենք միասին պարեցինք:

Լավաչը բաժանելուց հետո հանդիսատեսներից
մի կին և տղամարդ են ընտրվում՝ հարս ու
փեսային ներկայացնելու համար:
Նրանց հանձնվում է իրենց լավաչը, ու
սկսում ենք պարել «Մշո խոս»: Դաշտադեմի
ծաղկած ծիրանեմիների լուսանկարները
և տեսագրությունը ցուցադրվում են
կրահին՝ որպես հարսի խորհրդանիշ:
Դիուլի ուղեկցությամբ զուռնան
սկսում է հնչել և շարունակվում է մինչև
այն պահը, երբ

լսվում է եկեղեցու զանգի ծայնը, որն ազդարարում է
հաջորդ տեսարանի՝ «Ցեղասպանության ականատեսների»
սկիզբը: Եկրանն ամբողջությամբ կարմրում է:

**Շարժում՝ «Մշո խոս» պար
Տեսագրություն՝ ծիրանի ծառի և կարմիր սավանի լու-
սանկարներ
Ձայն՝ «Մշո խոս» զուռնա-դիուլով
խոսք՝ չկա**

Ապրիլի 24. Ցեղասպանության ականատեսները

Յուրաքանչյուր գարուն՝ ապրիլի 24-ին, Երևանում հար-
յուր հազարավոր մարդիկ իրենց ամենամյա ուխտագնա-
ցությունն են կատարում դեպի Հայոց ցեղասպանության
զոհերի հուշարձան՝ ի հիշատակ Օսմանյան կայսրությու-
նում հայերի ցեղասպանության 1,5 միլիոն անմեղ զոհերի:
Նրանք միասնական երթ են կազմակերպում դեպի Ծիծեռ-
նակաբերդի բլուր՝ Հայաստանի մայրաքաղաքում գտնվող
Հայոց ցեղասպանության հուշահամալիր: Արագածոտնի
մարզի գյուղերում ապրող մշեցիները սովորաբար Երևան
չեն գնում: Փոխարենը նրանք ոգեկոչում են այդ օրը՝ անվա-
րողեր այրելով սահմանի մոտ գտնվող լեռների գագաթնե-
րին՝ այսպիսով հիշեցնելով Թուրքիային, որ իրենք անցյալը
չեն մոռացել:

Հայաստանում մեր այցելած բոլոր գյուղերում մեզ սար-
սափելի պատմություններ էին պատմում Օսմանյան կայսրու-
թյունից իրենց ընտանիքների փախուստի մասին: Թուրքերի
կողմից իրականացված բոլոր դաժանությունները, բռնությու-
նը, կոտորածը և վայրագությունները, դեռ երկար կմնան յու-
րաքանչյուր ընտանիքի հիշողության մեջ: Այնքան շատ պատ-
մություններ էին պատմում, որ դժվար էր դրանցից ընտրելը՝
ներկայացման մեջ ընդգրկելու համար: Ուստի՝ որոշեցինք
ստեղծել մի համատեքստ, որտեղ պատմություններն իրենք
իրենց կխոսեն: Բոլոր ընտանեկան պատմությունները՝ նախա-
պես տպված, ցրվում են բեմի վրա, կատարողները վերցնում են
պատմություններից որևէ մեկը և առաջին դեմքով բարձրաձայն
ընթերցում՝ զոհերի հետ նույնացվելու և նրանց ցավն ու տառա-
պանքները կիսելու համար:

Պատմություններից մեկը ներկայացնում է հայկական եկե-
ղեցում կատարված վայրագությունները: Գայանեն՝ Դաշտադեմ
գյուղի մի ուսուցչուհի, մեզ պատմում էր իր հորից լսած պատ-
մությունը, թե ինչպես են թուրքերը հայերին հավաքել եկեղեցում
և ողջ-ողջ այրել: Այս ամենը դեռ բավական չէր, նրանց՝ մոխրի
վերածված մարմինները մաղում էին՝ ոսկիներն առանձնացնելու

համար, և մինչև վառելը ընտրում էին երեք հայ կին՝ այդ գործընթացն իրականացնելու համար:

Մեկ այլ պատմությունն պատմեց Փիլոսը Կաթնաղբյուրից: Փիլոսի հոր առաջին ընտանիքը Մշո Արոս գյուղում էր: Կոտորածի ժամանակ նա ստիպված էր լքել իր ընտանիքը՝ մորը, կնոջը և երեք երեխաներին: Նա մորն ու կնոջը մի քանի ոսկի է տվել՝ թուրքերից ազատվելու համար, բայց դրանից հետո այլևս երեք նրանց չի տեսել: Փիլոսի հայրը կարողացել է փրկվել՝ իր եղբոր և կնոջ եղբոր հետ, որովհետև Օսման անունով մի թուրք նրանց օգնել է մի քանի օր խոտի դեզի մեջ թաքնվել:

Մի պատմություն էլ պատմում է Սարոյի հոր մասին, որը վեց եղբայր ուներ: Նրա պապի անունը Գրիգոր էր, և նրանք Ավետիս անունով հորեղբայր ունեին, որը Սուրբ Առաքելոց վանքում քահանա էր: Երբ ջարդերը սկսվեցին մարդիկ գյուղից անտառ տեղափոխվեցին, բայց Գրիգորն իր կնոջը պատվիրեց տուն գնալ և ճանապարհի համար հաց թխել: Կինն իր երեք եղբայրների և երեք որդիների հետ այդ գիշեր տանը մնաց, եկան թուրքերը և սպանեցին նրանց: Այնուհետև ինչ-որ մեկն անտառ եկավ և Գրիգորին հայտնեց, որ նրա ընտանիքը սպանվել է: Սարոն այս բոլոր պատմություններն իր քեռի Քերոբից էր լսել: Նա քրդերի և հայերի փոխհարաբերությունների մասին էլ էր պատմում, նաև ասում էր, որ կառավարությունն էր քրդերին հրամայել սպանել հայերին և վերցնել նրանց ունեցվածքը. ահա թե ինչու էին քրդերը սկսել սպանել իրենց հարևաններին:

Ներկայացման ժամանակ ընթերցված պատմություններից մեկը Սուսերի գյուղապետից ենք լսել: Պատմությունը գյուղապետի պապի մասին էր, որի օրագրերը նա հպարտությամբ պահպանում է: Նրա մեծ պապը՝ Պետրոսը, որը 1880-ականներին Անդրանիկի ջոկատում է ծառայել, օրագիր էր պահում Մուշում: Օրագիրը հայերեն և քրդերեն գրված հուզիչ բանաստեղծություններ ունի, որոնք ներկայացնում են թուրքերի իրականացրած վայրագությունները: «Կաթնատու մայր» անունը կրող մի բանաստեղծություն Չայաստանի ազատության և անկախության մասին է, «որը 2 միլիոն հայերն այլևս չեն տեսնի»: Ստորև բերված հատվածը ներկայացվում է նաև թուրքերեն և անգլերեն լեզուներով.

Ա՛խ, անմոռանալի ցավ է իմ սրտին
Բոլորդ ընկաք կոտորածի տակ
Բախտը չվիճակեց ձեզ և ձեր հետ միասին
Երկու միլիոն ժողովրդին՝ տեսնել ազատ,
անկախ Չայաստան:
15/12/80 Ցամաքասար
Հատված «Կաթնատու մայր» բանաստեղծությունից

Ներկայացման այս հատվածը վերնագրված է «Ապրիլի 24»: Այն սկսվում է «Չիմար ես» երգով (երգվում է կուլիսներում): Երգն ընդհատվում է, երբ կատարողները հայտնվում են բեմում: Կատարողները վառվող մոմերով մեկ առ մեկ բեմ են բարձրանում: Գյուղացիների դեմքերը պրոյեկտվում են կատարողների վրա և ապա էկրանին: Վերևում ներկայացված ընտանեկան պատմությունները նախապես տպվել են թերթիկների վրա և տարածված են բեմով մեկ: Կատարողները վերցնում են մոմերը և պատմությունները կարդում երեք լեզուներով՝ անգլերեն, հայերեն, թուրքերեն: Ներկայացումն ավարտվում է մթությանը՝ որպես անտանելի ցավի խորհրդանիշ:

Շարժում՝ նկարների պրոյեկցիա կատարողների վրա
Տեսագրություն՝ այն մարդկանց լուսանկարները, ուն պատմություններն ընթերցվում են
Չայն՝ Կոմիտաս, «Չիմար ես», կենդանի կատարում
Խոսք՝ գյուղացիների պատմած պատմությունները

Օպերային երգիչ Արմենակ Շահնուրադյանի տունը

Այս հատվածը նույնն է, ինչ Մուշի ճամբարի ներկայացման սցենարում:

Գանձերի հետևից. Ի՞նչ է Մուշը քեզ համար

Ծրագրի առաջին փուլում՝ Մուշում, մեզ հարցնում էին՝ արդյո՞ք Մուշ ենք եկել՝ հայերի գանձերը փնտրելու: Բնակիչները պատմում էին, թե ինչպես էին իրենց հարևաններից ոմանք գտել հայերի գանձերը և հարստացել ցեղասպանությունից հետո: Սակայն գանձերի մասին որոշ պատմություններ թաքնված էին կամ պարզապես հիմնված մարդկանց ենթադրությունների վրա:

Չայաստանում փորձում էինք հասկանալ, թե ծագումով մշեցիներն ինչպես են պատկերացնում Մուշը: Ընտանիքների մեծ մասը հազիվ էր Մուշից ներկայիս Չայաստան փախել: Եվ չնայած մեզ հանդիպած մարդիկ ծնվել և մեծացել էին Չայաստանում, նրանց բոլորի մտքում Մուշը մի կատարյալ վայր էր: Նրանց բոլորին Մուշը հետաքրքրում էր, և ուզում էին այնտեղ գնալ, գոնե պարզապես տեսնել, թե

որտեղ են ապրել իրենց նախնիները: Նրանք բոլորն էլ Մուշը պատկերում էին որպես դրախտավայր կամ օրհնված և հարուստ երկիր: Մի անգամ, գյուղացիներից մեկին շոկոլադե նվիրեցին՝ իրենց տանը մեզ հյուրընկալելու համար: Տանտերը հարցրեց՝ արդյոք շոկոլադեի փոխարեն Մուշից բերված մի բուռ հող չունե՞ք: Մյուսն էլ ասաց, որ իր պապի վերջին ցանկությունը Մուշի հողն իր գերեզմանին լցնելն էր: Հիմնվելով Մուշի և Հայաստանի մեր փորձի, ինչպես նաև այս պատմությունների վրա՝ թեման այնպես զարգացավ, որ մենք հարցը ձևակերպեցինք հետևյալ կերպ. «Ո՞րն է իրական գանձը մեզ համար, և, առհասարակ, ի՞նչ է Մուշը մեզ համար»: Ներկայացման ընթացքում ցանկանում էինք Մուշն ու Հայաստանը միավորել գաղափարական մակարդակում: Այս հատվածում նման հարցեր արծարծելու հնարավորություն ունեինք և որոշեցինք պահն ավելի ինտերակտիվ դարձնել՝ մտածելով Մուշի մասին: Դրա համար ընտրեցինք լրագրողական հարց-պատասխանի ձևաչափը:

Կատարողները հերթով մի քայլ առաջ են գալիս և ասում, թե ինչ է Մուշը, և որն է իրական գանձն իրենց համար: Ոմանց համար Մուշն է պատճառը, որ նման ծրագրում երկու կողմերը հանդիպեն, ուրիշների համար Մուշը հայրենիք է, որն իրենք միշտ կհիշեն յուրովի: Կատարողներից մեկը, որը Բի-Բի-Սի-ի լրագրող է՝ զինված բարձրախոսով և տեսախցիկով, հանդիսատեսին ներկայացման մեջ է ներգրավում՝ հարցնելով, թե ինչ է Մուշն իրենց համար:

Շարժում՝ քայլեր
Տեսագրություն՝ հանդիսատեսի ուղիղ հեռարձակում
Ձայնագրություն՝ չկա

խոսք՝ Մուշն այս ծրագրի առաջին փուլն էր ինձ համար: Մուշն ինձ համար անցյալ է, ներկա և ապագա: Մուշն ինձ համար քոչարին է:
Այս նախադասությամբ անցում ենք կատարում ներկայացման հաջորդ մասին, և սկսվում է երաժշտական նախերգանքը:

Միավորելով Մուշի և Հայաստանի երեխաներին՝ միասնական պար

Սցենարի այս հատվածը ոգեշնչվել է Դաշտադեմում Տարոնի եղբոր տանը ծավալված զրույցից: Նա գրկաբաց ողջունեց մեզ և ասաց. «Եթե հիմա երաժշտություն միացնենք, ամնիջապես ընկերներ կդառնանք»: Նա մեզ համար իր

գործիքները նվագեց, ինչպես ինքն էր բացատրում՝ «թուրքական զուռնան» և «հայկական զուռնան», որը, ըստ նրա ավելի հարմար է հայկական եղանակներ նվագելու համար: Նրա «թուրքական զուռնան» իր պապն էր բերել Մուշից: Նրա կենդանի երաժշտության ներքո մենք սկսեցինք միասին պարել: Համատեղ պարելն առանձնապես դժվար չէր, որովհետև մեր պարերն իրար նման են: Պարից հետո Տարոնի եղբայրը հարցրեց մեր գերմանացի կազմակերպչին՝ Ուլրիկեին. «Դուք մեր [հայկական և թուրքական] պարելու միջև որևէ տարբերություն նկատեցի՞ք»: Ուլրիկեն ասաց, որ ընդհանրապես տարբերություն չկար: Երաժշտության ուժը տեսնելով՝ որոշեցինք այն օգտագործել Մուշի մարդկանց և հայաստանաբնակ մշեցիների միջև կապ հաստատելու համար:

Ներկայացման՝ «Գանձերի հետևից» վերնագրված հատվածում լրագրողը հարցնում է. «Ի՞նչ է Մուշը մեզ համար»: Տարեց երաժիշտ Մերուժը՝ Տարոնիկից, պատասխանում է. «Մուշն ինձ համար քոչարին է»: Նա նվագում է իր դիրը, և մյուս երաժիշտները նրան են միանում: Այնուհետև Օշական գյուղի² երեխաների պարային համույթը մտնում է ընդհանուր պատկերի մեջ և հայկական ազգային պարեր կատարում: Այս երեխաների հետևում՝ էկրանի վրա ցուցադրվում են Մուշի փողոցներում պարող երեխաների նկարները: Տեսագրության միջոցով Հայաստանի և Թուրքիայի երեխաները միասին են ներկայացվում բեմի վրա: Եվ քանի որ երաժշտությունը շարունակվում է, հանդիսատեսն ու կատարողներն էլ են միանում պարողների՝ ձեռք ձեռքի տված բոլորը պարում են: Հանդիսատեսի ներգրավմամբ ներկայացումը մասնակցային ու զրավիչ է դառնում բոլորի համար: Վերջում կատարողները բեմ են բարձրանում և խոնարհվում, և այսպիսով ներկայացումն ավարտվում է:

Շարժում՝ ազգային պար
Տեսագրություն՝ երեխաների պարը Մուշի փողոցներում
Ձայն՝ զուռնա-դիոլի կենդանի կատարում
խոսք՝ չկա

2. Հայաստանում մեր եզրափակիչ ներկայացումը տեղի ունեցավ Օշականի մշակույթի տանը: Այստեղ կապ հաստատեցինք տեղի մշակույթի ոլորտի պատասխանատուի հետ և հրավիրեցինք գյուղի երեխաների պարային համույթին՝ մեզ հետ ելույթ ունենալու: Բարեբախտաբար նրանք չմերժեցին:

Ձրույց երեխաների հետ

Դաշտադեմ գյուղի մոտ՝ Եկեղեցի տանող ճանապարհին, մասնակիցները հետաքրքիր զրույց ունեցան երեխաների հետ: Երեխաները մեզ օգնում էին գտնել միայնակ եկեղեցին: Ճանապարհին հանդիպեցինք երեխաներին, և մեր զրույցը հայ-թուրքական հարաբերությունների, ինչպես նաև ազգային պատկանելության ընկալման քննարկման վերաճեց: Այս խոսակցությունները կարևոր են մեզ համար՝ ինքնությունները, տարբեր ազգությունների վերագրվող կարծրատիպերը և հիմնականում «ուրիշի» հանդեպ ունեցած նախապաշարմունքները քննարկելու տեսանկյունից:

Ժամանակի սղության պատճառով այս հատվածը չմշակվեց և չբեմադրվեց:

Տեքստ 1:

Երեխա: Հայ ես:

Ա: Այո՞, չե՞ս տեսնում՝ վարժ հայերեն են խոսում:

Երեխա: Ֆրանսիացու նման ես: Այն աղջիկը որտեղի՞ց է: Թուրք է:

Բ: Ես միաժամանակ թուրք եմ, հայ եմ, քուրդ եմ, ֆրանսիացի և բրիտանացի եմ:

Երեխա: Ամա՛ն:

Բ: Դու թուրքի կամ հայի ես նման:

Տեքստ 2:

Տղա 1: Մոտ 12 տարեկան:

Տղա 2: Մոտ 7 տարեկան:

Սայաթ: Մասնակից:

S1: Բարև:

S2: Բարև:

Ա: Բարև, ո՞նց ես:

S1: Լավ, շնորհակալություն:

S2: Հայերեն գիտե՞ս:

Ա: Իհարկե գիտեմ: Ես հայ եմ, Թուրքիայից եմ եկել:

S1: Մնացածներն է՞լ են խմբում հայ:

Ա: Չէ:

S1: Կարմիր մագերով աղջիկը թուրքի նման չի:

S2: Աղջիկներից մեկն ինձ ասեց, որ ինքը թուրք չի, որ խառնուրդ ա:

Ա: Բոլորն էլ թուրք են:

S2: Նրանք մեղավոր չեն, չէ՞:

Ա: Իհարկե, ո՛չ:

S1: Որտե՞ղ ես ապրում:

Ա: Ստամբուլում:

S1: Ստեղից մոտիկ ա՞:

Ա: Ինքնաթիռով 2 ժամվա ճանապարհ է, իսկ ավտոբուսով՝ 36 ժամվա:

S2: 36 ժա՞մ: [S1 և S2 զարմանում են և ծիծաղում:]

S2: Թուրքիան շատ մեծ ա, չէ՞:

Ա: Այո՞, շատ:

S1: Իհարկե, մեծ ա: Ասում ա 36 ժամ:

S1: Թուրքիայի համեմատ Հայաստանը շատ փոքր ա, չէ՞: Բայց Ռուսաստանը մեր հետ ա:

Ա: [ծիծաղ]

S1: Թուրքիայի բանակը հզո՞ր ա:

Ա: Այո՞, հզոր է:

S1: Աշխարհի ամենամեծ բանակը Չինաստանինն ա:

Ա: Կարծում եմ, այո՞: Եկեղեցու կարճ ճանապարհը գիտե՞ք :

S2: Հայ, գիտենք: Հորս գերեզմանն էլ ա ընդեղ:

Ծանոթագրություններ

Ալեքսեյ Լիկոլայի Կոսիգին

Ալեքսեյ Կոսիգինը (1904-1980) խորհրդային պետական գործիչ էր 1964 թվականից մինչև իր մահը: Խորհրդային Միության առաջին վարչապետն էր, որ այցելեց Թուրքիա (1966): 1975 թվականին նրա երկրորդ այցի շրջանակներում կողմերը փորձեցին կարգավորել սառը պատերազմի ընթացքում խաթարված հարաբերությունները:

Աշտարակ

Աշտարակը քաղաք է Հայաստանի Հանրապետությունում, գտնվում է մայրաքաղաք Երևանից 20 կիլոմետր հյուսիս-արևմուտք:

Աշտիշատ

Աշտիշատը անենահին հայկական բնակավայրերից է: Գտնվում էր Մշո դաշտում՝ Արածանի/Մուրադ գետի արևելյան ափին: Այստեղ էին գտնվում հեթանոս հայերի աստվածների գլխավոր տաճարը և հայոց քրմապետի նստավայրը: 301 թվականին՝ քրիստոնեության ընդունումից հետո Աշտիշատի հեթանոսական տաճարները քանդվում են, և կառուցվում է առաջին քրիստոնեական եկեղեցին: Հայտնի է, որ Աշտիշատն ավերվել է 15-րդ դարում:

Ապրիլի 24

1915թ. ապրիլի 24-ին հայրուրավոր հայ մտավորականներ և առաջնորդներ են ձերբակալվել Կոստանդնուպոլսում (Ստամբուլ): Այս օրը համարվում է Հայոց ցեղասպանության սկիզբ և ամեն տարի հիշատակվում է աշխարհասփյուռ հայության կողմից:

Անդրանիկ

Անդրանիկ Թորոսի Օզանյան (1865 - 1927), ռուսական բանակի կովկասյան ճակատի գեներալ-մայոր: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին նշանակվում է առաջին հայ կամավորական զնդի հրամանատար և մասնակցում Օսմանյան կայսրության դեմ մղված Վանի, Բիթլիսի և Մուշի մարտերին:

Առինջ (այժմ՝ Չորղուրուլ)

Առինջը ամենահաճախ հանդիպող հայկական տեղանուններից է: Հայկական լեռնաշխարհում մի քանի Առինջ կա, որոնցից մեկը Մուշում էր: 19-րդ դարի վերջում Մուշի Առինջ գյուղում ապրում էր շուրջ 120 հայ ընտանիք:

Արագած

Արագածը Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր գագաթներից է և ամենաբարձր գագաթը Հայաստանի Հանրապետությունում:

Արաքս գետ (նաև Արագ, Արաս, Երասխ, Էրեզ)

Արաքս գետի (թուրքերեն՝ Արաս) ակունքները Էրզրումի շրջանում են՝ Թուրքիայի Հանրապետությունում: Արաքսը հոսում է ներկայիս հայ-թուրքական սահմանով, անցնում է Իրանով և Ադրբեջանով՝ թափվելով Կասպից ծով:

Արմենակ Շահնուրայան

Արմենակ Շահնուրայանը (1878-1939) ծագումով Մուշից հայազգի օպերային երգիչ էր, Կոմիտասի աշակերտը:

Արևմտյան Հայաստան

«Արևմտյան Հայաստան» եզրույթը վերաբերում է պատմական Հայաստանի արևմտյան շրջաններին: Այս արտահայտությունը օգտագործվել է Սասանյան Իրանի և Հռոմեական կայսրության միջև Հայաստանի Թագավորության առաջին բաժանումից սկսած (387թ.): Երբ օսմանցիները գրավեցին Բյուզանդիան, Արևմտյան Հայաստանը մտավ Օսմանյան կայսրության կազմի մեջ: Սկզբնական շրջանում օսմանյան քարտեզների վրա այս տարածքը նշվում էր որպես «Հայաստան»: 1880 թվականին Օսմանյան կայսրությունն արգելեց պաշտոնական փաստաթղթերում Հայաստան բառի օգտագործումը՝ փոխարենը գրելով Քուրդիստան կամ Անատոլիա: Ըստ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանման՝ 19-րդ դարի վերջում տարածքը բաժանվեց Բիթլիսի, Դիարբեքիրի, Էրզրումի, Խարբեռլի (Հարպութ), Սեբաստիայի (Սիվաս), Տրաբզոնի և Վանի վիլայեթների միջև: Մուշ քաղաքը և Մշո դաշտը մտնում էին Բիթլիսի վիլայեթի մեջ: 1923 թվին այս տարածքը պաշտոնապես վերանվանվեց «Արևելյան Անատոլիա», բայց հայերը շարունակում են այն կոչել Արևմտյան Հայաստան:

Բինգյուլ (հայերեն՝ Բյուրակն, թուրքերեն՝ Բինգյուլ)

Բինգյուլը Արևելյան Թուրքիայի նահանգներից է: Նախկին Դերսիմի նահանգի լեռնոտ արևելյան հատվածը (ներկայիս՝ Թունջելին) նույնպես Բինգյուլ է կոչվում: Այստեղից են սկիզբ առնում Արաքս և Եփրատ գետերը (թուրքերեն՝ Արաս և Ֆլըրաթ): Բինգյուլի հայերեն անվանումը Բյուրակն է: Ե՛վ հայերեն, և՛ թուրքերեն տարբերակները նշանակում են «հազարավոր աղբյուրներ»: Հեթանոս հայերը հավատում էին, որ Բինգյուլի Մնձուրի լեռներից հոսող կաթնազույն ջուրը Անահիտ աստվածուհու կրծքի կաթն է, և Վարդավառի (ջրի պաշտամունքին նվիրված տոն) տոնախմբություններն այս շրջանում շատ տարածված էին ընդհուպ մինչև 1915 թվականը:

Բողիլ Բյորն

Բողիլ Կատարինե Բյորնը նորվեգացի միսիոներ բուժքույր էր, որին «Կին միսիոներներ» կազմակերպությունը 1905 թվականին ուղարկում է Օսմանյան կայսրություն: Նա 1915 թվականի Մշո ջարդերի ակնմատես է: Բողիլ Բյորնը մահից փրկում է հայրուրավոր հայ կանանց և երեխաների՝ վկայագրելով տեսած դեպքերն իր օրագրում և լուսանկարների միջոցով:

Գասպե

Մուշի, Սասունի և Բիթլիսի հայերը պատմում են, որ ամռանը ծառերի և խոտի վրա ցողի նման սպիտակ փոշի էր նստում: Երբ փոշին հավաքած խոտն ու տերևը եփում էին, մեղրանման զանգված էր ստացվում, որն անվանում էին գասպե: Գասպեն հաճախ համեմատում են Աստվածաշնչում նկարագրված մանանայի հետ:

Գյումրիի երկրաշարժ

1988 թվականի դեկտեմբերի 7-ի ուժգին երկրաշարժը մեծ

ավերածություններ պատճառեց Հայաստանի հյուսիսային շրջաններում, հատկապես Գյումրի, Սպիտակ և Վանաձոր քաղաքներում: Երկրաշարժն ավելի քան 25.000 մարդու կյանք տարավ, հարյուր հազարավորներ մնացին անտուն:

Գոմս

Գոմսը Մշո գավառի հայկական գյուղերից էր: 20-րդ դարի սկզբում ուներ 115 տուն հայ բնակչություն:

Գևորգ Չաուշ

Գևորգ Չաուշը (Գևորգ Ղազարյան, 1865 - 1907), հռչակավոր հայ ֆիդայի, Մուշի և Սասունի դիմադրության առաջնորդներից էր: Սպանվել է Սուլուխի կամրջի կռվում:

Դեյր-Էզ-Չոր (Ճակ` Դեր Չոր)

Դեյր-Էզ-Չորը անապատ է մերօրյա Սիրիայում: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին այն երիտթուրքական կառավարության կողմից տեղահանված հայերի հիմնական կուտակման վայրերից էր: Շատերը մահացան տեղահանության ճանապարհին: Նրանք, ովքեր կարողացան տեղ հասնել, զանգվածաբար կոտորվեցին:

Դիոլ

Դիոլը հայկական երաժշտական գործիք է, որը նման է կաշվեպատ երկկողմանի թմբուկի: Կողմերից մեկը սովորաբար պատրաստվում է ավելի բարակ կաշվից: Դիոլ խփում են կամ ձեռքով կամ փայտե ձողերով:

Եզդի (Ճակ` յազդի)

Եզդիները իրանական ծագման էթնո-կրոնական խումբ են:

Ձանգեզուր (Ճակ` Սյունիք)

Ձանգեզուրը Հայաստանի Հանրապետության հարավային շրջանն է (ներկայիս` Սյունիքի մարզը):

Ձարթոնք

Գյուղ Հայաստանի Հանրապետության Արմավիրի մարզում: Հիմնադրվել է 1950 թվականին և կոչվել Ղամըշլու, վերանվանվել է 1978 թվին: Ներկայումս Ձարթոնքում բնակվում են հայեր և եզդիներ:

Ձազա (Ճակ` դիմիլի, դիմիլի կամ դայլամի)

Ձազաները խոսուն են իրանական լեզվախմբին պատկանող զազակի լեզվով: Ապրում են Արևելյան և հարավարևելյան Թուրքիայում:

Ձուռնա

Ձուռնան փողային երաժշտական գործիք է, սովորաբար պատրաստվում է ծիրանի, թթի կամ ընկույզի փայտից:

Էրգիր (Ճակ` Երկիր)

Էրգիրը հայերեն երկիր բառի հնչյունափոխված տարբերակն է, մշանակում է «ամբողջ աշխարհ», «պետության կամ մարզի մի

մաս», «հող»: Հայերենի որոշ բարբառներում (հատկապես` Մուշ-Սասունի) բառը սովորաբար արտասանվում է երգիր և մշանակում է «հայրենիք»:

Էրիշտեր (այժմ` Էսմեպինար)

Էրիշտերը Մուշից 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող հայկական գյուղ էր: 1957 թվականին` Թուրքիայում օտար անունների փոփոխման հանձնաժողովի ստեղծումից հետո, վերանվանվել է Էսմեպինար:

Թալին

Քաղաք Հայաստանի Հանրապետության Արագածոտնի մարզում, Խորհրդային Հայաստանում համանուն շրջանի շրջկենտրոն:

Թոնիր

Կավից պատրաստված կամ կավածեփ գլանաձև վառարան: Հայոց մեծ օգտագործվել է սովորաբար գետնափոր տեսակը: Օգտագործվել է թե՛ տունը տաքացնելու, թե՛ կերակուր պատրաստելու, թե՛ հաց թխելու համար:

Իգդիր

Քաղաք Թուրքիայում, ներկայիս Հայաստանի սահմանի մոտ` մայրաքաղաք Երևանից 40 կմ հեռավորության վրա: Միջնադարում Իգդիրը (Յուլակերտ) մտնում էր Մեծ Հայքի (մ.թ.ա. 331- մ.թ. 428) Այրարատ նահանգի մեջ: Քաղաքը գտնվում էր պարսկական տիրապետության տակ 16-րդ դարից մինչև ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտը` 1828 թիվը, երբ այն անցավ Ռուսական կայսրությանը: Ռուսական կայսրության փլուզումից հետո քաղաքը գրավում են օսմանյան զորքերը: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից մինչև 1920թ. Իգդիրը Հայաստանի Առաջին հանրապետության կազմում էր: 1921 թվին Մոսկվայի և Կարսի ռուս-թուրքական պայմանագրերով Իգդիրն անցավ Թուրքիային:

Լավաշ

Լավաշը բարակ, բլիթանման հաց է, որն ավանդաբար թխվում է թոնրում: Այն ունի մեկ մետր երկարություն և կարող է օգտագործվել այլ ուտելիք փաթաթելու համար կամ ծառայել որպես ափսե:

Լենինական

Լենինականը Գյումրի քաղաքի խորհրդային անունն է: Մայրաքաղաք Երևանից հետո այն մեծությամբ Հայաստանի երկրորդ քաղաքն է:

Խաչքար

Խաչքարերը (հայերեն խաչ և քար բառերից) փորագրված հուշարձանաքարեր են, որոնց վրա պատկերում են խաչ, շուրջը` զարդանախշեր: Խաչքարերը բնորոշ են հայկական մշակույթին և հայոց մեծ ծառայում են որպես հուշարձաններ ու տապանաքարեր:

Խորհրդային տարածքային պահանջները

Թուրքիայից (Ստալինի ծրագիրը)

Իոսիֆ Ստալինի կառավարման շրջանում Խորհրդային Միությունը տարածքային պահանջներ է ներկայացնում Թուրքիային:

1945-1953թթ. ԽՍՀՄ-ը տարածքային խնդիրները լուծելու մի քանի ծրագիր էր պատրաստել: Ամենախոշոր ծրագիրը պահանջում էր երգրունի, վանի, Մուշի, Բիթլիսի, Սուրմալուի և Ալաշկերտի շրջանների վերադարձը: Խորհրդային կառավարությունը պատրաստվում էր բնակեցնել այդ հողերը Սփյուռքից հայրենադարձված հայերով: 1946-1948թթ. Խորհրդային Չայաստան են հայրենադարձվում մոտ 100,000 հայ Սիրիայից, Լիբանանից, Իրանից, Հունաստանից, Բուլղարիայից, Ռումինիայից, Կիպրոսից, Պաղեստինից, Իրաքից, Եգիպտոսից և Ֆրանսիայից: Երբ Թուրքիան միանում է ՆԱՏՕ-ին և ընդունում Մարշալի ծրագիրը, ընկնում է ԱՄՆ պաշտպանության դաշտ, և այս ծրագիրը չի իրագործվում: 1953 թվականին՝ Ստալինի մահից հետո, ԽՍՀՄ-ը հայտարարում է, որ ոչ մի տարածքային պահանջ չունի Թուրքիայից:

Կաթնաղբյուր

Կաթնաղբյուրը Հայաստանի Հանրապետության Արագածոտնի մարզի գյուղերից է, Թալինից 5 կմ հեռավորության վրա: 20-րդ դարի սկզբում գյուղի բնակչությունը թրթախոս էր, և այն Մեհրիբան էր կոչվում: Գյուղը Կաթնաղբյուր է վերանվանվել 1950 թվականին:

Կոմիտաս

Կոմիտասը (Սողոմոն Գևորգի Սողոմոնյան, 1869-1935) հայազգի հոգևորական, վաստակավոր երգահան, էթնոերաժշտագետ և երաժշտության ուսուցիչ էր: Նա համարվում է հայկական ժամանակակից դասական երաժշտության հիմնադիրը: Կոմիտասը բազմաթիվ հայ մտավորականների հետ միասին ձեռքբերվում և աքսորվում է Կոստանդնուպոլսից 1915 թվականի ապրիլի 24-ին: Թուրք պոետ Մեհմեթ Էմին Յուրդակուլի (Կոմիտասի մտերիմ ընկերոջ) և ԱՄՆ դեսպան Հենրի Մորգենթաուի միջնորդությունից հետո Թալեաթ փաշան հրամայում է վերադարձնել նրան Պոլիս: Այնուամենայնիվ, աքսորի ճանապարհին տեսած սարսափները չմոռացվեցին և տանջեցին Կոմիտասին մինչև իր մահը փարիզյան հոգեբուժարանում:

Հարիսա

Հարիսան մսից և հացահատիկից պատրաստվող ճաշատեսակ է:

Յոջա

Յոջա բառը պարսկական ծագում ունի և օգտագործվում է մարդուն վերագրվող իմաստությունը կամ փորձը նշելու համար: Օսմանյան և արդի թուրքերենում հոջա են կոչում մզկիթների ավագ կրոնավորներին և երբեմն՝ ուսուցիչներին ու դասախոսներին:

Հրանտ Դինք

Հրանտ Դինքը (1954 - 2007) Թուրքիայում բնակվող հայազգի խմբագիր, լրագրող և տեսաբան էր: Որպես երկվեզու «Ազոս» շաբաթթերթի գլխավոր խմբագիր՝ հայ համայնքի նշանավոր գործիչներից էր: Նա թուրք-հայկական հաշտեցման և Թուրքիայում մարդու իրավունքների պաշտպանության հայտնի ջատագով էր: Դինքը քննադատաբար էր մոտենում ինչպես Թուրքիայում՝ Հայոց ցեղասպանության մերժմանը, այնպես էլ հայկական Սփյուռքի՝ Ցե-

ղասպանության ճանաչման համար տարվող միջազգային քարոզչությանը: Հրանտ Դինքը սպանվել է 2007 թվականի հունվարին, 17 տարեկան թուրք ազգայնականի կողմից:

Մանանա (տես՝ նաև գասպե)

Ըստ Հին Կտակարանի՝ Աստված հրեաներին 40 օր շարունակ երկնային մանանա է ուղարկում, որպեսզի նրանք կարողանան անցնել անապատը և հասնել Ավետյաց երկիր:

Մասիս

Մասիսը Արարատ սարի հայկական անուններից մեկն է (թուրքերեն՝ Աղըր դաղ): Այս գրքում նշվում են նաև Մասիս քաղաքը և Արարատի մարզի նախկին Մասիսի շրջանը:

Մեսրոպ Մաշտոց

Մեսրոպ Մաշտոցը (362-440) հայոց գրերի ստեղծողն է: Արդեն 1600 տարի հայերն օգտագործում են 405 թվականին նրա կողմից ստեղծված գրերը: Նա հայ ինքնությունը ձևավորող ամենաազդեցիկ դեմքերից է համարվում:

Մշո խըռ

Մշո խըռը հայկական ավանդական պար է, որի ժամանակ պարողները կանգնում են ուսուսի, մի շարքով, ձեռքծեռքի բռնած, ձեռքերը ներքև պարզած և ներքևում խաչված, մատները միահյուսված:

Մուրադ գետ (նաև՝ Արածանի)

Մուրադը Արևմտյան Եփրատի՝ Եփրատ գետի ամենամեծ վտակի անունն է: Ե՛վ հեթանոս, և՛ քրիստոնյա հայերի կողմից գետը սրբացվել է: Սա այն գետն է, որում 4-րդ դարում մկրտվել է հայոց Տրդատ III թագավորը՝ քրիստոնեությունը պետական կրոն հռչակելով:

Մի ոսկի՝ մի որբ

1918-1919 թվականներից մինչև 1925 թիվը տեղանքին լավ ծանոթ հայերը փնտրում էին հայ երեխաներին, որոնք կամ փախցվել էին մուսուլմանների կողմից, կամ փրկվել և ապաստան էին գտել նրանց տներում: Հայտնի է, որ մի երեխայի համար վճարում էին մի ոսկի:

Ողական

Ամրոց պատմական Հայաստանի Տուրուբերան նահանգում: Գտնվում էր Արածանիի ձախ փափ բլուրներից մեկի վրա, որտեղից գետը մտնում էր Մշո դաշտ: Վաղ միջնադարում ամրոցը պատկանում էր Մամիկոնյան նախարարական տանը՝ հայոց սպարապետների տոհմին:

Ոսկեհասկ

Գյուղ Հայաստանի Հանրապետության Շիրակի մարզում՝ մարզկենտրոն Գյումրիից 10 կիլոմետր հեռավորության վրա: Մինչև 1918 թվականը գյուղը բնակեցված էր թրթախոս հանրությանը և կոչվում էր Մուլլա Մուսա: 1946 թվականին գյուղը վերան-

վանվում է Ոսկեհասկ: 1981 թվականին Թուրքիայից եկած մի խումբ փախստական հայեր հաստատվում են այստեղ, իսկ Մոլլա Մուսայի թրքախոս բնակչությունը տեղափոխվում է ԶԶ Ամասիայի շրջան:

Չերքեզ

Չերքեզները կովկասյան ծագման ժողովուրդ են, որոնց լեզուն պատկանում է կովկասյան լեզվաընտանիքի հյուսիսարևմտյան խմբին: Սկսած 1864 թվականից՝ Ռուսական կայսրությունը զանգվածաբար աքսորում է չերքեզներին իրենց հայրենիքից, և նրանք մեծ մասամբ հաստատվում են Օսմանյան կայսրությունում: Չնայած չերքեզներն առանձին էթնիկ խումբ են, կովկասցի գրեթե բոլոր ժողովուրդներին Թուրքիայում չերքեզ են անվանում:

Սուրբ Առաքելոց վանք

Սուրբ Առաքելոց վանքը հայկական վանական համալիր էր: Գտնվում էր Մուշ քաղաքից շուրջ 10 կիլոմետր հարավ-արևելք: Հիմնադրվել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից 4-րդ դարում: Ըստ ավանդության՝ առաքյալներից մի քանիսի մասունքներն այստեղ են ամփոփվել, դրա համար էլ վանքը կոչվել է Առաքելոց: Այստեղ էին թաղված նաև Պատմահայր Մովսես Խորենացին (5-րդ դար) և բազմաթիվ այլ հայ գործիչներ: Առաքելոցը Օսմանյան կայսրությունում հայերի կարևորագույն կրոնական և կրթական հաստատություններից էր: Ավերվել է օսմանյան բանակի կողմից 1915 թվականին և մինչ օրս փլատակ է:

Սուրբ Կարապետի վանք (նաև՝ Գլավանք, Գլակի վանք, Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի վանք)

Հայկական վանական համալիր: Գտնվում էր Մուշ քաղաքից շուրջ 35 կմ հյուսիս-արևմուտք հեռավորության վրա: Հիմնադրվել է Գրիգոր Լուսավորչի կողմից 4-րդ դարում: Սուրբ Կարապետը հայկական ամենահին վանքերից էր և քրիստոնյա հայերի երեք ամենակարևոր ուխտավայրերից մեկը: Վանքը Օսմանյան կայսրության տարածքում հայկական ամենահին և ամենահարուստ կրոնական և կրթական հաստատություններից էր ընդհուպ մինչև 1915 թվականը, երբ ավերվեց օսմանյան բանակի կողմից: Սուրբ Կարապետի տեղում կառուցվել է զազաներով բնակեցված Չենգիլի գյուղը:

Սուրբ Մարինե (նաև՝ Աննա Մարիամ)

Սուրբ Մարինեն համարվում էր Մուշ քաղաքի յոթ եկեղեցիներից ամենագեղեցիկը: Մյուս եկեղեցիներն են՝ Սուրբ Ավետարանոցը, Սուրբ Հարությունը, Սուրբ Կիրակոսը, Սուրբ Գրիգորը, Սուրբ Ամենափրկիչն ու Սուրբ Ստեփանոսը:

Սևան

Սևանա լիճը և Սևան քաղաքը գտնվում են Հայաստանի Հանրապետության հյուսիս-արևելքում:

Սողոմոն Թեհլերյան

Սողոմոն Թեհլերյանը (1897-1960) հայ վրիժառու է, որը 1921 թվականի մարտի 15-ին Բեռլինում օրը ցերեկով, բազմաթիվ վկաների ներկայությամբ սպանել է Օսմանյան կայսրության նախկին մեծ վեզիր Թալեաթ Փաշային՝ վերջինիս կողմից 1915 թվականի

տեղահանության մասին օրենքի ստեղծման համար, որի արդյունքում Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրող հայերը դաժանաբար կոտորվեցին և ի վերջո ոչնչացվեցին: Թեհլերյանը կանգնեց գերմանական դատարանի առջև և անմեղ ճանաչվեց: Թեհլերյանի գործից ազդված՝ լեի փաստաբան Ռաֆայել Լեմկինը հետագայում գրեց. «Ինչու՞ է մարդ պատժվում, երբ մի ուրիշ մարդու է սպանում: Մի՞թե միլիոնների սպանությունը ավելի մանր հանցագործություն է, քան անհատի սպանությունը»: Լեմկինի կողմից առաջարկվեց «ցեղասպանություն» եզրույթը, և 1948թ. ՄԱԿ-ի կողմից ընդունվեց «Ցեղասպանության հանցագործության կանխման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան:

Սուլուխի կամուրջ (թուրքերեն նաև՝ Մուրադի կամուրջ)

Սուլուխի կամուրջը կառուցվել է մ.թ. 13-րդ դարում Արածանի/Մուրադ գետի վրա՝ Մուշից Խնուս (թուրքերեն՝ Հինիս) տանող ճանապարհին՝ Սուլուխ գյուղի մոտակայքում:

Սուսեր

Գյուղ է Հայաստանի Հանրապետության Արագածոտնի մարզում: Ունեցել է մի քանի ամուս, այդ թվում՝ Քաջյաթաղ և Խիլջաթաթաղ: Այն վերանվանվել է Սուսեր 1946 թվին:

Ցրոնք

Ցրոնքը Մուշի հայկական գյուղերից էր: Այն առաջին անգամ հիշատակվում է 5-րդ դարի հայ պատմիչ Մովսես Խորենացու կողմից: Ներկայիս ամուսը Քըրքոյ է, չնայած տեղի բուրդ բնակչությունն օգտագործում է հին՝ Ցրոնք անվանումը: 20-րդ դարի սկզբին գյուղում ապրում էր 244 հայ ընտանիք:

Քիրվա (նաև՝ քիրվե)

Քիրվան թլպատման արարողության ժամանակ երեխային բռնող մարդն է: Արևելյան, հարավային և հարավարևելյան Անատոլիայում այս սովորույթը տարածված էր մուսուլման և ոչ մուսուլման ընտանիքների միջև և ոչ միշտ էր պայմանավորված թլպատումով: Այդ դեպքերում քիրվայությունը կարելի է դիտարկել որպես երկարատև և ամուր մտերմություն ընտանիքների միջև:

Քոչարի

Ամենատարածված և ամենալավ պահպանված հայկական պարն է: Պարողները ձեռքերը դնում են պարընկերոջ ուսերին, պարում են մի ուղղությամբ՝ հաշվելով ութ պարաքայլ:

Ֆիդայի

«Ֆիդայի»-ն արաբերեն բառ է, որը նշանակում է անձ, ով իրեն զոհաբերում է սուրբ կամ ճշմարիտ գործի համար: 19-20-րդ դարերի օսմանյան իրականությունում ֆիդայիները զինված, ռազմական խմբեր էին, որոնք ստեղծվում էին տեղի բնակչությանը համիդյան բռնաճնշումներից պաշտպանելու նպատակով: